स्वर्गवासी साधुचरित श्रीमान् डालचन्दजी सिंघी
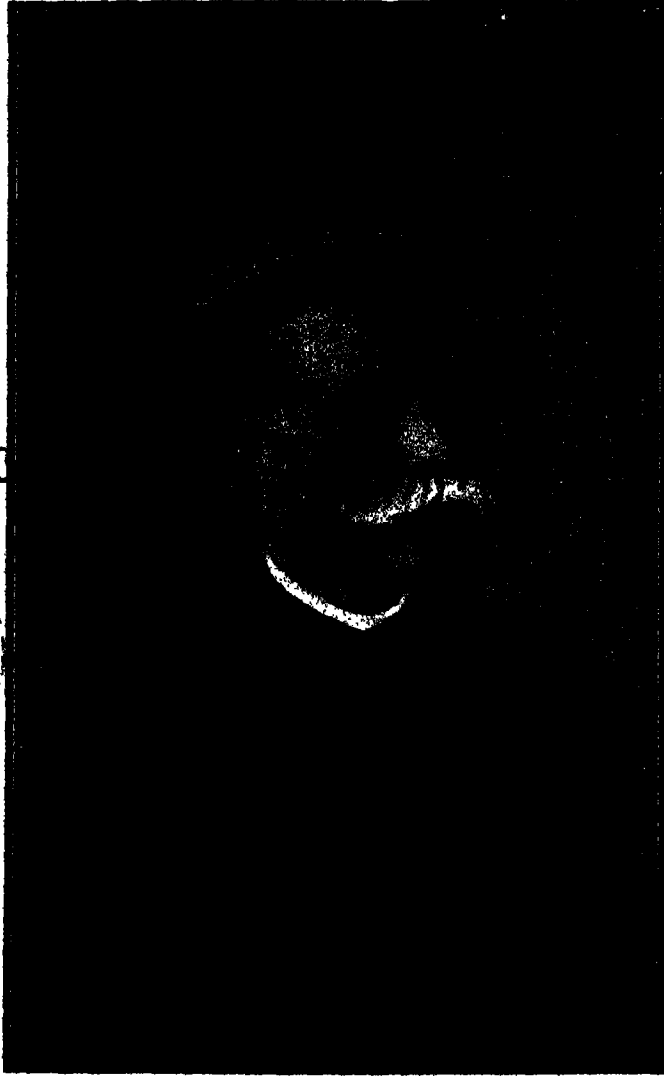
बाबू श्रीबहादुर सिंहजी सिंघीके पुण्यश्लोक पिता

जन्म–वि. सं. १९२१, मार्ग. वदि ६ 卐 स्वर्गवास–वि. सं. १९८४, पोष सुदि ६

दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

स्व. श्रीबाबू बहादुरसिंहजी सिंघी

अजीमगंज-कलकत्ता

जन्म ता. २८-६-१८८५]　　　　[मृत्यु ता. ७-७-१९४४

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

[ग्रन्थांक ३९]

पण्डित दामोदर विरचित

उक्तिव्यक्तिप्रकरण

SINGHI JAIN SERIES

[NUMBER 39]

UKTI-UYAKTI-PRAKARAṆA

BY

PAṆḌITA DAMODARA

कलकत्तानिवासी

साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य **श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी** पुण्यस्मृतिनिमित्त

प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

[जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक – इत्यादि विविधविषयगुम्फित प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर - राजस्थानी आदि नानाभाषानिबद्ध; सार्वजनीन पुरातन वाङ्मय तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशिनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि.]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद् - डालचन्दजी - सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील - साहित्यरसिक - संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिनविजय मुनि

ऑनररी मेंबर, जर्मन ओरिएन्टल सोसाइटी

सन्मान्य नियामक

भारतीय विद्या भवन, बम्बई; तथा, राजस्थान पुरातत्त्व मन्दिर, जयपुर

*

सर्वप्रकार संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशक

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

प्रकाशक – जयन्तकृष्ण, ह. दवे, ऑनररी रजिस्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, चौपटी रोड, बम्बई नं. ७

मुद्रक – लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६–२८ कोलभाट स्ट्रीट, बम्बई

पण्डितवर - दामोदर - विरचित

उक्तिव्यक्तिप्रकरण

पुरातन कोशलीभाषोद्धरण सम्बद्ध उक्तिविषयक प्रयोगप्रकाशात्मक विशिष्ट ग्रन्थकृति
अद्यावधि अविज्ञात एवं एकमात्रप्राप्त प्राचीनादर्शाधारेण प्रथमवार प्रकाशित

*

मूलग्रन्थसंपादनकर्ता

आचार्य जिन विजय मुनि

ग्रन्थगतप्राचीनकोशलीभाषास्वरूपविवेचनकर्ता

प्रो. डॉ. सुनीति कुमार चाटुर्ज्या एम्. ए. डी. लिट्.

[प्रधानाध्यापक – तुलनात्मकभाषाविज्ञानशास्त्र, कलकत्ता युनिवर्सिटी
सभाध्यक्ष – पश्चिमबङ्गीय विधानपरिषत्
प्रधानाध्यक्ष – अखिलभारतीय प्राच्य परिषत्, १७ अधिवेशन, अहमदाबाद]

तथैव – ग्रन्थान्तर्हितऐतिहासिक - सामाजिकस्थितिस्वरूपनिदर्शनकर्ता

डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी.

संरक्षक – कलात्मक वस्तु संग्रहालय, प्रिंस ऑफ् वेल्स म्युजियम, बम्बई

प्रकाशनकर्ता

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१०] प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति [खिस्ताब्द १९५३

ग्रन्थांक ३९] [मूल्य रू. ८–०–०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL, PHILOSOPHICAL' HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMŚA AND OLD RAJASTHANI-GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT RESEARCH SCHOLARS

●

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ

OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA - SAHITYARASIKA - SANSKRITIPRIYA

SRI BAHADUR SINGH SINGHI

●

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

(HONORARY MEMBER OF THE GERMAN ORIENTAL SOCIETY)

HON. DIRECTOR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

AND

RAJASTHANA PURATATTVA MANDIR, JAIPUR

●

UNDER THE EXCLUSIVE PATRONAGE OF

SRI RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

SRI NARENDRA SINGH SINGHI

●

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

UKTI-VYAKTI-PRAKARAṆA

OF

PANDITA DAMODARA

(AN ELEMENTARY HANDBOOK OF SANSKRIT COMPOSITION WITH PARALLEL ILLUSTRATIONS IN OLD KOSALI OF THE TWELFTH CENTURY)

●

EDITED FOR THE FIRST TIME FROM THE SINGLE AVAILABLE MANUSCRIPT

BY

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

WITH

AN EXHUASTIVE LINGUISTIC STUDY OF OLD KOSALI OF THE TEXT

BY

Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI, M. A., D. Litt., F. A. S. B.

Lately Professor of Comparative Philology, Calcutta University;
Now Chairman, West Bengal Legislative Council
AND
General President of the 17th Session of All-India Oriental Conference.

●

AN ESSAY ON MATERIAL OF SOCIAL AND HISTORICAL INTEREST IN THE TEXT

BY

Dr. MOTI CHANDA, M. A., Ph. D.

Curator, Art Section, Prince of Wales Museum, Bombay

***

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

V. E. 2009] **First Edition : Five Hundred Copies** [1953 A. D.

Vol. 39] *** [Price Rs. 8-0-0

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥ १
बहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊकेशवंशजाः । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥ २
श्रीडालचन्द इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंघीकुलप्रभाकरः ॥ ३
बाल्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥ ४
कुशाग्रीयस्वबुद्ध्यैव सद्वृत्त्या च सुनिष्ठया । उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट सः ॥ ५
तस्य मन्नुकुमारीति सन्नारीकुलमण्डना । अभूत् पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥ ६
श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवाँस्तनयस्तयोः । अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥ ७
प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी तिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥ ८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥ ९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्तेजस्वी मध्यमः सुतः । सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥ १०
सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मार्गानुगामिनः ॥ ११
अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वस्रादिबान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥ १२

अन्यच्च –

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु ॥ १३
नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्व्ययः । दृष्टः कदापि तद्गेहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥ १४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥ १५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥ १६
समुन्नत्यै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं घनम् ॥ १७
गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥ १८
एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥ १९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥ २०
पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानवृद्ध्यर्थं यतनीयं मयाऽप्यरम् ॥ २१
विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥ २२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शा न्ति नि के त ने । सिंघीपदाङ्कितं जै न ज्ञा न पी ठ मतीष्ठिपत् ॥ २३
श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥ २४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यौदार्यादिसद्गुणैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनपाणिना । रसँ-नागाङ्क-चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥ २६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठनं ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथनं तथा ॥ २७
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥ २९
छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥ ३०
जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्र चास्थितः ॥ ३१
तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥ ३२
नन्दं-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥ ३३
ततः सुहृत्परामर्शात् सिंघीवंशनभस्वता । भा वि द्या भ व ना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥ ३५
दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मबन्धूनाम् । स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥ ३६
इन्दु-खं-शून्यं-नेत्राब्दे मासे आषाढसञ्ज्ञके । कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥ ३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥ ३८
इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंघीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके श्रीसिंघी ग्रन्थपद्धतिः ॥ ४०

*

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥ १
सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमच्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥ २
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥ ३
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥ ४
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्-सौजन्यभूषिता ॥ ५
क्षत्रियाणीप्रभापूर्णां शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥ ६
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥ ७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥ ८
आगतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥ ९
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सूनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥ १०
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥ ११

तथा च–

भ्रान्त्वा नैकेषु देशेषु सेवित्वा च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥ १२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वातत्त्वगवेषिणा ॥ १३
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रत्न-नूतनकालिकाः ॥ १४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥ १५
स बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽसौ ख्यातोऽभवद् मनीषिषु ॥ १६
यस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥ १७
पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥ १८
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निधीन्द्वब्दे पुरातत्त्वाख्यमन्दिरे ॥ १९
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥ २०
तत आगत्य सँल्लग्नो राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥ २१
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥ २२
सिंघीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीडालचन्दस्य सूनुना ॥ २३
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥ २४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसञ्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥ २५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे ह्येषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २६
अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥ २७
बाण-रत्न-नवेन्द्वब्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति बिरुदख्यातः कन्हैयालालधीसखः ॥ २८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥ २९
विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीय पदोपेत विद्याभवन सञ्ज्ञया ॥ ३०
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृद्‌दा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥ ३१
तद्भवनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता नम्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्थैर्यकृत् तेन नव्ययोजना ॥ ३३
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलभास्वता । भाविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥ ३५
दैवादल्पे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥ ३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं यत्नशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥ ३७
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्द्धलक्षं प्रदत्तवान् ॥ ३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य काङ्क्षितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके जिनविजयभारती ॥ ४०

*

SINGHI JAIN SERIES

Works in the Series already out.

❀ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ❀

१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि मूल संस्कृत ग्रन्थ.
२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिह्यतथ्यपरिपूर्ण अनेक निबन्ध संचय.
३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.
४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प.
५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य.
६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा.
७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा.
८ भट्टाकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी.
९ प्रबन्धचिन्तामणि – हिन्दी भाषान्तर.
१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित.
११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिचरित.
१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानबिन्दुप्रकरण.
१३ हरिषेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश.
१४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग.
१५ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान. (प्राकृत)
१६ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय. ,,
१७ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्विजयमहाकाव्य.
१८ कवि अब्दुल रहमानकृत सन्देशरासक.
१९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह.
२० शान्त्याचार्यकृत न्यायावतारवार्तिक-वृत्ति.
२१ कवि धाहिलरचित पउमसिरीचरिउ. (अप०)
२२ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकहा. (प्राकृ०)
२३ श्रीभद्रबाहुआचार्यकृत भद्रबाहुसंहिता.
२४ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण. (प्रा०)
२५ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य.
२६ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला. (प्रा०)
२७ कोऊहलविरचित लीलावई कहा. (प्रा०)
२८ जिनदत्ताख्यानद्वय. (प्रा०)
२९ स्वयंभूविरचित पउमचरिउ. भाग १ (अप०)
३० सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन.
३१ दामोदरकृत उक्तिव्यक्ति प्रकरण.

Dr. G. H. Bühler's Life of Hemachandrāchārya.
Translated from German by Dr. Manilal Patel, Ph. D.

Works in the Press.

❀ संप्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि ❀

१ खरतरगच्छबृहद्गुर्वावलि.
२ कुमारपालचरित्रसंग्रह.
३ विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.
४ जैनपुस्तक प्रशस्तिसंग्रह, भाग २.
५ विज्ञप्तिसंग्रह – विज्ञप्ति महालेख – विज्ञप्ति त्रिवेणी आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय.
६ उद्द्योतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.
७ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.
८ महामुनिगुणपालविरचित जंबूचरित्र (प्राकृत)
९ जयपाहुडनाम निमित्तशास्त्र. (प्राकृत)
१० गुणचन्द्रविरचित मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध.
११ नयचन्द्रविरचित हम्मीरमहाकाव्य.
१२ महेन्द्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा. (प्रा०)
१३ कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र - सटीक. (कतिपयअंश)
१४ गुणप्रभाचार्यकृत विनयसूत्र.

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

●

1 स्व. बाबू श्रीबहादुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीय विद्या, भाग ३] सन १९४५.
2 Late Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial volume. BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
3 Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its Contribution to Sanskrit Literature. By Dr. Bhogilal J. Sandesara, M. A., Ph. D.
4-5 Studies in Indian Literary History, Two Volumes. By Prof. P. K. Gode, M. A.

SHRI BAHADUR SINGHJI SINGHI

By

Acharya Jina Vijaya Muni

On 7th of JULY, 1944, Babu Shri Bahadur Singhji Singhi left his mortal coils at the comparatively early age of fiftynine. His loss has been widely felt. His aged mother received this rule shock so ill that she did not long outlive him. His worthy sons have lost an affectionate and noble father, the industrialists and businessmen of the country one of their pioneers, the large number of his employees a benevolent master, scholarship one of its best patrons and the poor people of his native district a most generous donor. To me his loss has been personal. My contact with him was a turning point in my life. Whatever I have been able, during the past fifteen years, to achieve in the field of scholarship is due directly to him. The financial assistance with which he backed up my activities was the least of his contributions. But for his love of scholarship with which he inspired me, this chapter of my life would have been entirely different. To his sacred memory I am penning these few lines.

Babu Shri Bahadur Singhji was born in Azimganj, Murshidabad, in Vikram Samvat 1941, in the ancient family of the Singhis, who were of old the treasurers of the Mughal emperors. The family had passed through many viciisstudes of fortune and in the 17th century it migrated from Rajaputana to Bengal, but thanks to the energy and enterprise of Singhiji's father, Babu Dalchandji Singhi, the family firm became a very flourishing concern.

At an early age Singhiji joined the family business and by pushing ahead with father's enterprises, succeeded in making the firm the foremost in the mining industry of Bengal and Central India. Besides he also acquired. vast zamindaries and had interests in many industrial and banking concerns This early preoccupation with business affairs prevented his having a college education. But Singhiji was studious and introspective by nature. Unlike many other wealthy men who spend their money and time in such fads as the races, the theatres, and the like, he devoted all his spare time to study and cultural development. He acquired an excellent command over several languages. Art and literature were the subjects of his choice. He was very fond of collecting rare and invaluable specimens of ancient sculpture, paintings, coins, copperplates and inscriptions. His manuscript collection contained a large number of rare works of historical and cultural importance, among which mention must be made of a unique manuscript of the Koran which was handed down from Baber to Aurangzeb and bears the autographs of all of them. It is recorded therein that it was considered by them all as more valuable than the empire.

*

His numismatic collection, especially of Kushan and Gupta coins, is considered the third best in the world. He also had a good and large collection of works of art and historical importance. Singhiji was a Fellow of the Royal Society of Arts (London), a member of the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Indian Research Institute and a Founder-Member of the Bharatiya Vidya Bhavan. He was also the President of the Jain Shwetambara Conference held in Bombay in 1926. Though he had made no special study of law he was well up in the legal matters. On one occasion when he found that his lawyers were not properly representing his case he himself pleaded out the case successfully, much to the surprise of the bench and the bar who took him for an accomplished advocate.

Though a highly religious and leading figure in the Jain Community he had an outlook which was far from sectarian. More than three-fourths of the six lakhs and over of his donations were for non-Jain causes. More often than not he preferred to give his assistance anonymously and he did not keep a list of his donations even when they were made in his name. To the Chittaranjan Seva Sadan, Calcutta, he gave Rs. 10,000/-, when Mahatmaji had been to his place for the collection of funds; to the Hindu Accademy, Daultapur, Rs. 15,000/-, to the Taraqi-Urdu Bangala 5000/-, the Hindi Sahitya Parishad 12,500/-, to the Vishuddhanand Sarasvati Marwari Hospital 10,000/-, several maternity homes 2,500/-, to the Benares Hindu University 2,500/-, to the Jiaganj High School 5000/-, to the Jiaganj London Mission Hospital 600/-, to the Jain Temples at Calcutta and Murshidabad 11,000/-, to the Jain Dharma Pracharak Sabha, Manbhum 5,000/-, to the Jain Bhavan, Calcutta, 15,000/-, to the Jain Pustak Prachar Mandal, Agra, 7,500/-, to the Agra Jain Temple 3,500/-, to the Ambala Jain High School, 2,100/-, for the Prakrit Kosh 2,500/-, and the Bharatiya Vidya Bhavan 10,000/-. At the Singhi Park Mela held at his Ballyganj residence in which Viscount Wavell, then Commander-in-Chief, and Lord John Herbert, Governor of Bengal and Lady Herbert participated, he donated Rs. 41,000/-, for the Red Cross Fund.

The people of the district of Murshidabad, his native place, will ever remain grateful to him for having distributed several thousand maunds of rice at the low price of Rs. 8/- when rice was selling at Rs. 24/- in those terrible years of 1942-44, himself thereby suffering a loss of over three lakhs. In May-June 1944 he again spent Rs. 59,000/- for the distribution of cloth, rice and coins for the people of that place.

My close association with Singhji began in 1931, when he invited me to occupy the Chair for Jain Studies which he was starting at the Vishvabharati. Due to unfavourable climatic conditions of Shantiniketan I could not continue to work there for more than four years, but during those years was founded the Singhi Jain Series. During the period of ten years of my principalship of Gujarat Puratattva Mandir, Ahmedabad, and even before that I had been collecting materials of historical and philological importance and folk-lore etc. which had been lying hidden in the great Jain Bhandars of Patan, Ahmedabad, Baroda etc. I persuaded Singhiji to start

a series which would publish works dealing with the vast materials in my possession, and also other important Jain texts and studies prepared on the most modern scientific lines. On the works of the Series he spent through me more than Rs 75,000/-. During this long period of over a dozen years he not even once asked me as to how and for what works the amount was spent. Whenever the account was submitted he did not ask for even the least information, but sanctioned it casting merely a formal glance on the accounts sheets. But he showed the most discriminating interest in the matter that was being published and on the material and manner in which they were being brought out. His only desire was to see the publication of as many works as possible during his lifetime. In May 1943 at my instance he gave over the Series to the Bharatiya Vidya Bhavan. In September 1943 I had been to Calcutta to negotiate the purchase, for the Bhavan, of a well-equipped library of a retired professor. Singhiji casually asked me what arrangements had been made for meeting the cost. I promptly replied that there was no cause for worry as long as donors like himself were there. He smiled; he had decided. Eventually he pursuaded me to go in for the Nahar Collection which was a still more valuable one. He did not live long enough to present this literary treasure to the Bhavan; but his eldest son and my beloved friend, Babu Shri Rajendra Singh has fulfilled his father's wish though he was totally ignorant of it and has got this unique collection for the Bhavan and spent Rs. 50,000/- for the purpose.

By the end of 1943 his health began to decline. In the first week of January, 1944, when I went to him at Calcutta in connection with the work of the Bharatiya Itihasa Samiti I found him extremely unwell. Notwithstanding his ill health he talked to me for more than a couple of hours on the day of my arrival there. The first thing he said in the course of this lengthy, though very sweet talk, was to give me a mild reproof for undertaking the long and tedious journeys to Calcutta, Benaras and Cawnpore in spite of my ill health. He discussed with absorbing interest the details of the Samiti's proposed History of India, a subject of great interest to him. Our talks then drifted to the subject of the History of Jainism in which connection also he expressed his opinion about the material to be utilised for such a work. At the termination of our talks, which this time lasted for over three hours, I found him much exhausted and drooping in spirits.

On the 7th January his health took a turn for the worse. On the 11th January I went to take leave of him, which he, full of emotion, gave with a heavy heart, exclaiming, "Who knows whether we shall meet again or not?" I requested him to take heart and remain buoyant. He would be soon restored to normal health. But while I was stepping out of his room, my eyes were full of tears and his last words began to eat into my heart. Ill luck prevented our second meeting. That lofty and generous soul finally left its mortal hebitat at mid-day on 7th July, 1944. May his soul rest in peace!

His sons, Babu Rajendra Singh, Babu Narendra Singh and Babu Virendra Singh are treading in the footsteps of their revered father. During

the past year on the Singhi Series alone they have spent over Rs. 20,000/-. I have already mentioned how Babu Rajendra Singh purchased for the Bhavan the valuable Nahar collection. Babu Narendra Singh has also spent Rs. 30,000/- for a foundation of a Jain Bhavan at Calcutta. Babu Rajendra Singh and Babu Narendra Singh have also very generouly promised me to continue to meet all the expenses of the Singhi Jain Series and requested me to bring out as many works as possible, at whatever cost so that this unique series founded and cherished by their late lamented father may continue to bring to light the invaluable treasures of Jain literature and culture.

In recognition of his unique assistance the Bharatiya Vidya Bhavan has decided to perpetuate Singhiji's memory by naming its Indological library after him. Further, one of its main halls will bear his name. The Bhavan's Jain Department will also be known as the **Singhi Jain Shikshapith.**†

July 1, 1945.
BHARATIYA VIDYA BHAVANA
BOMBAY.

Jina Vijaya Muni

† Reprinted from Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial Volume of the *Bharatiya Vidya*, [Volume V] 1945.

उक्ति-व्यक्ति-प्रकरण

विषयानुक्रम

परिशिष्टानि

* * *

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

*

भारतीय प्राच्यविद्याके विद्वानोंके करकमलमें, पण्डित दामोदर कृत **उक्तिव्यक्ति-प्रकरण** नामका यह अपूर्व ग्रन्थ, सिंघी जैन ग्रन्थमालाके ३९ वें रत्नके रूपमें, भेंट करते हुए मुझे सविशेष सन्तोष हो रहा है।

सविशेष सन्तोष इसलिये, कि इस ग्रन्थगत विषयका वास्तविक मूल्यांकन करनेका जिनका विशेष अधिकार है और जिनने मेरे स्नेहके वश हो कर, बडे परिश्रमके साथ, इस ग्रन्थ पर बहुत ही गंभीर अध्ययनपूर्ण विस्तृत 'स्टडि' के रूपमें विवेचन लिख देनेका औदार्य दिखलाया है वे मेरे परम सुहृन्मित्र एवं परम सम्मानभाजन डॉ० श्री सुनीति कुमार चाटुर्ज्या, आज जिस समय यह ग्रन्थ प्रसिद्धिमें रखा जा रहा है, **अखिलभारतीय प्राच्यविद्या परिषत्** के प्रधान अध्यक्षस्थानको अलंकृत कर रहे हैं†। डॉ० चाटुर्ज्या, जैसा कि भारतके सभी प्राच्यविद्याभिज्ञ विद्वान् जानते हैं, वर्तमान भारतके एक सबसे बडे भाषावैज्ञानिक विद्वान् हैं। इनने अपनी बहुमुखी प्रतिभाके प्रभावसे युरप-अमेरिका जैसे देशोंके विविध विद्वन्मंडलोंके सम्मुख, भारतीय संस्कृतिके गौरवका प्रकाश और प्रसार करने निमित्त, प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यानादि दे कर; तथैव भाषा, साहित्य, संस्कृति इत्यादि विषयक अनेक मौलिक एवं बहुमूल्य ग्रन्थ - निबन्ध आदि लिख कर, अभिनव भारतकी विशिष्ट विद्वत्ताका सम्मान बढाया है। इन्हींके पाण्डित्यपूर्ण परिश्रमके उत्तम फलसे अलंकृत, भारतकी नूतन - भारत - आर्यकुलीन - शाखाओंके अन्तर्गत, काशीप्रदेशीय भाषाके प्राचीन स्वरूपका, प्रामाणिक परिचय कराने वाले एवं अद्यापि अप्रसिद्ध इस अपूर्व ग्रन्थको, इस प्रकार, ऐसे सुअवसर पर, प्रकट करनेका सुयोग प्राप्त हो रहा है।

डॉ० चाटुर्ज्या महाशय लिखित 'स्टडि'का मुद्रणकार्य कोई ६-७ वर्ष पूर्व ही संपन्न हो चुका था — लेकिन ग्रन्थमालाके कई ग्रन्थोंके एकसाथ संशोधन-संपादन-मुद्रण आदि कार्योंमें व्यग्र रहनेके कारण, मैं इसे इतःपूर्व प्रकट करनेमें असमर्थ रहा इसलिये इसका मुझे कुछ असन्तोष भी है।

डॉ० श्री सुनीति बाबूने इस ग्रन्थके विषयमें युरप - अमेरिकाके भारतीयभाषाशास्त्रज्ञ विद्वानोंके सम्मुख भी, प्रसंगवश, कई वार जिक्र किया और व्याख्यानादिमें भी उल्लेख किया, जिसके कारण, देश एवं विदेशके कई जिज्ञासु विद्वान् इस ग्रन्थकी प्रसिद्धिके लिये बडे उत्सुक हो रहे हैं और उनके कई पत्रादि भी मेरे पास आते रहे हैं। आशा है कि अब इस ग्रन्थको प्राप्त कर वे अपनी जिज्ञासाको सन्तुष्ट कर सकेंगे और ऐसा हुआ तो हम अपना श्रम सफल समझेंगे।

*

---

† गुजरातके राजनगर, अहमदाबादमें, दिनांक ३०-३१, अक्टूबर, सन १९५३ में होने वाला 'अखिल भारतीय प्राच्यपरिषद्' (ऑल इन्डिया ओरिएन्टल कॉन्फरन्स) का १७ वां अधिवेशन।

इस ग्रन्थका सबसे पहला उल्लेख, मेरे एक स्वर्गवासी स्नेहास्पद विद्वान् मित्र श्री चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. (गायकवाडस् ओरिएन्टल सीरीझ के उत्पादक एवं आद्य संपादक) ने, अपने एक निबन्धमें किया, जो सुरतमें, सन् १९१५ के मई मासमें, संयोजित गुजराती साहित्य परिषत् के पंचम अधिवेशनके लिये लिखा गया था। **'पाटणके भण्डार और खास करके उनमें उपलब्ध अपभ्रंश तथा प्राचीन गुजराती साहित्य'** यह उनके निबन्धका मुख्य विषय था। उनने उससे कुछ ही महिनों पहले, पाटणके भण्डारोंका विशेष रूपसे अवलोकन किया था और उस अवलोकनमें उनका मुख्य दृष्टिकोण यह रहा था कि प्राचीन गुजराती और अपभ्रंश भाषा विषयक किस प्रकारकी सामग्री, उन भण्डारोंमें संचित है। उस समय उनने प्रस्तुत ग्रन्थकी प्राचीन ताडपत्रीय पुस्तिकाका भी सरसरी तौरसे अवलोकन किया; लेकिन मालूम देता है कि इसका कुछ प्रारंभिक भाग ही उनने पढा और उससे अधिक विशेष परिचय नहीं प्राप्त किया। उक्त निबन्धमें, अन्तमें उनने प्राचीन औक्तिक विषयक कई नई कृतियोंका उल्लेख किया, जिनके विषयमें, उससे पहले किसीको कुछ ज्ञात नहीं था। परन्तु दामोदरके प्रस्तुत उक्तिव्यक्ति प्रकरणके विषयमें, उनने अपने निबन्धमें संक्षेपमें इतना ही लिखा कि "दामोदर रचित उक्तिव्यक्ति (५० आर्या) ताडपत्र पर है। टीकाकारने उक्तिव्यक्तिका, अपभ्रंश भाषाओंसे आच्छादित संस्कृत भाषाका प्रकटीकरण ऐसा अर्थ किया है।" इस कथनसे ज्ञात होता है कि श्री दलाल इस ग्रन्थका विशेष अवलोकन नहीं कर सके। नहीं तो उनके जैसे बहुत ही मर्मज्ञ और सूक्ष्मदृष्टा विद्वान्के लक्ष्यमें इसका महत्त्व आये विना न रहता।

महात्मा गांधीजीके मुख्य नेतृत्वमें स्थापित अहमदाबादके **गुजरात राष्ट्रीय विद्यापीठ** के **पुरातत्त्व मन्दिर** नामक विशिष्ट विभागके आचार्य पद पर, प्रस्तुत संपादककी जबसे सर्वप्रथम नियुक्ति हुई, तभी से मैंने औक्तिक प्रकारके साहित्यका संकलन करना निश्चय किया और यथाशक्य उसको प्रकाशमें लानेको प्रयत्न चलाया। ई. स. १९२३-२४ का समय होगा — मैं एक वार पाटण गया और वहांसे कुछ अन्यान्य औक्तिक प्रकरणोंके प्राचीन आदर्श प्राप्त किये और साथमें प्रस्तुत दामोदरकृत **उक्तिव्यक्तिप्रकरण** की वह ताडपत्रीय पुस्तिका — जिसका उल्लेख श्री दलालने उक्त रूपसे अपने निबन्धमें किया था — देखनेका भी प्रयत्न किया। पाटणके जिस भण्डारमें यह पुस्तिका सुरक्षित है उस भण्डारमें प्रवेश करना और उसमेंसे ग्रन्थ प्राप्त करना बडा दुर्लभ-सा है। पर दिवंगत ज्ञानतपस्वी मुनिवर श्री चतुरविजयजी महाराजकी सुकृपासे मुझे उस पुस्तिकाके दर्शनका सौभाग्य प्राप्त हो गया। पुस्तिकाकी लिपि देखते ही मुझे यह तो ज्ञात हो गया कि यह पुस्तिका गुजरात — राजस्थानमें कहीं नहीं लिखी जा कर पूर्व भारतके किसी प्रदेशमें लिखी गई होनी चाहिये। गुजरात — राजस्थानकी तत्कालीन शास्त्रीय लिपि और पूर्वदेशीय शास्त्रीय लिपिके मरोडमें (आकृति और रेखाङ्कण आदिमें) थोडा बहुत भेद पाया जाता है, जिसे बहुलिपिविज्ञ तुरन्त पहचान सकता है। फिर मैंने इसके कुछ पन्ने उलट-पुलट कर देखे, तो इसके बीच बीचमें देश्य भाषाके जो शब्द मेरे पढनेमें आये उनकी भाषा, उन औक्तिक कृतियोंकी भाषासे कुछ भिन्न मालूम दी, जो

मुग्धावबोध आदि औक्तिक ग्रन्थोंमें प्रयुक्त हुई है। मेरी इच्छा इस ग्रन्थका कुछ विशेष रूपसे अनुशीलन करनेकी हुई, अतः मैंने उक्त पूज्य मुनिवरसे निवेदन किया कि वे मेरे लिये इस ताडपत्रीय पुस्तिकाकी, किसी योग्य लेखकसे प्रतिलिपि करा दें। मेरा पाटण जाना केवल दो-तीन दिन ही के लिये हुआ था और भण्डारमेंसे उक्त पुस्तिकाका बहार नीकलना अशक्य था; अतः मैंने उनसे ऐसी प्रार्थना की। मेरी प्रार्थना पर उक्त मुनिवरने दो-चार महिने बाद इसकी प्रतिलिपि करवा भेजी।

उस समय **'गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर ग्रन्थावलि'** में प्रकट करनेके लिये 'प्राचीनगुजराती गद्यसंदर्भ' के नामसे एक संग्रहात्मक ग्रन्थ मैं तैयार कर रहा था, जिसमें वि० सं० १३०० से ले कर १६०० तकके ३०० वर्षोंमें लिखे गये, प्रा ची न गु ज रा ती – प श्चि मी रा ज स्था नी भाषाके चुने हुए उद्धरणोंका एक अच्छा प्रमाणभूत संग्रह संकलित करना चाहा था। इसके लिये मैंने बहुत कुछ आधारभूत सामग्री एकत्रित करनी शुरू की। पाटण आदिके भण्डारोंमें प्राप्त प्राचीन ताडपत्रीय एवं वैसी ही प्राचीन कागजीय पुस्तकोंमें, यत्र तत्र उपलब्ध फुटकल गद्य उद्धरणोंके साथ, कुछ स्वतंत्र प्रकरणस्वरूप कृतियोंका भी मैंने संग्रह किया। इस सामग्रीको व्यवस्थित करनेमें एवं उसका कालक्रमानुसार संकलन करनेमें, कुछ विशेष समयका व्यतीत होना अनिवार्य समझ कर, मैंने प्रथम एक उदाहरणस्वरूप, वि० सं० १३०० से ले कर १५०० के बीचके २०० वर्षोंके अन्तर्गत लिखे गये ग्रन्थोंमेंसे, भाषा और शैली – दोनों दृष्टिसे अधिक उपयुक्त लगने वाले अवतरणादिका छोटा-सा संकलनात्मक निबन्ध तैयार कर प्रकट किया। यही उक्त **गुजराती गद्यसंदर्भ** है।

इस ग्रन्थके मूल मात्रका मुद्रण कार्य जब संपन्न होने आया, तब मेरा जर्मनी जानेका प्रसंग बना। १९–२० महिने उधर बीता कर मैं जब वापस स्वदेश आया, तो अहमदाबादमें, महात्माजीने भारतकी स्वतंत्रताके लिये वह संसारप्रसिद्ध नमक-सत्याग्रहका आन्दोलन शुरू किया। गुजरातके राष्ट्रीय विद्यापीठके एक विनम्र सेवकके रूपमें, मेरा भी उस आन्दोलनमें सम्मिलित होना स्वाभाविक था। अतः उस पुण्य पर्वमें भाग लेनेके कारण, जर्मनीसे वापस आने पर भी, मैं अपने पूर्व प्रारब्ध साहित्यिक कार्योंका, पुनः सन्धान करनेमें प्रायः असमर्थ रहा और गुजरात विद्यापीठके पुरातत्त्व मन्दिरमें बैठ कर 'प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ' पर विस्तृत विवेचनात्मक प्रस्तावना आदि लिखनेके बदले, ब्रिटिश सरकारके कारागारमें जा कर बैठनेका, और वहां पर 'रिगरस इम्प्रिजनमेंट' की सजाके अनुरूप कार्य करनेका तप प्राप्त हुआ। जेलमेंसे मुक्ति मिलने बाद, मुझे कवीन्द्र गुरुदेव श्री श्री र वी न्द्र ना थ की पुनीत इच्छानुरूप, 'यत्र विश्वमाभवत्येकनीडम्' सूत्रकी सार्थकताकी साक्षात् अनभूति कराने वाले वि श्व भा र ती के शा न्ति नि के त न में जा कर रहनेका सद्भाग्य प्राप्त हुआ। वहीं पर रहते हुए मैंने **सिंघी जैन ग्रन्थमाला** का आरंभ किया। इस ग्रन्थमालाके द्वारा, मैंने अपने पूर्वसंकल्पित विविध ग्रन्थोंके संपादन-संशोधन आदि करने-करानेका एवं उनको प्रकाशमें लानेका प्रयत्न प्रारंभ किया। इस कार्यका यह २३ वां वर्ष

चल रहा है। ग्रन्थमाला द्वारा जो ग्रन्थ प्रकाशमें आये हैं उनकी उपयोगिता एवं विशिष्टताकी तज्ज्ञ विद्वानोंने यथेष्ट प्रशंसा की है और उनके द्वारा हमारे प्राचीन साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाविज्ञान आदि अनेक सांस्कृतिक विषयों पर, विद्वानोंको कई प्रकारकी अभिनव सामग्री ज्ञात एवं प्राप्त हुई है ।

प्रस्तुत उक्ति व्यक्ति प्रकरणका भी, इस ग्रन्थमाला द्वारा प्रकाशन करनेका मेरा संकल्प, शान्तिनिकेतनमें ही हो गया था। मैंने इस ग्रन्थका कुछ परिचय, शान्तिनिकेतनमें, मेरे श्रद्धेय सन्मित्र महामहोपाध्याय पं० श्री विधुशेखर शास्त्रीको दिया तो वे सुन कर बडे प्रसन्न हुए और बोले कि इस ग्रन्थको तो श्री सुनीति बाबूको दिखाना चाहिये – इत्यादि। मुझे समयका तो ठीक स्मरण नहीं है, लेकिन सन् ३२–३३ के वर्षमें, श्री सुनीति बाबूसे मेरा, सबसे पहला, परिचय हुआ, तब मैंने इनको इस ग्रन्थका परिचय दिया, जिसे सुन कर, इसे बहुत शीघ्र प्रसिद्ध कर देनेकी इनने प्रेरणा की। ग्रन्थमालाके अनेक ग्रन्थोंका संपादन और मुद्रण कार्य मैंने एक साथ शुरू कर दिया था, इससे तुरन्त तो मैं इसका मुद्रण कार्य हाथमें न ले सका; परंतु अवकाशानुसार, सन् १९३७ में मैंने इसका कुछ भाग प्रेसमें दिया। अन्यान्य ग्रन्थोंके मुद्रणके साथ इसका भी धीरे धीरे मुद्रण होता रहा। जब मूल ग्रन्थका मुद्रणकार्य पूरा हुआ, तब मैंने इसका व्याकरण विषयक विश्लेषण और विवेचन लिख देनेके लिये, श्री सुनीति बाबूसे निवेदन किया और इनने बडे आनन्द और उत्साहसे उसका स्वीकार किया। इस ग्रन्थ पर, इस प्रकारके गंभीर अध्ययन पूर्ण विवरण (स्टडि) लिखनेकी, इनके जैसी विशिष्ट क्षमता, भारतमें आज कोई अन्य विद्वान् रखता हो, ऐसा मुझे तो अनुभव नहीं है।

नाना प्रकारकी साहित्यिक और सांस्कृतिक प्रवृत्तियोंमें सतत व्यस्त रहने पर भी, बहुत ही परिश्रमके साथ, अपना बहुमूल्य समय व्यतीत कर, श्री सुनीति बाबूने प्रस्तुत विवरणके आलेखन द्वारा, इस ग्रन्थके महत्त्व और वैशिष्ट्य पर जो प्रकाश डाला है और वैसा करके इसके संपादकके प्रति जो परम सुहृद्भाव प्रदर्शित किया है, उसके लिये मैं इनके प्रति अपना हार्दिक कृतज्ञभाव प्रकट करनेमें, अपनी परम प्रसन्नता अनुभव करता हूं।

*

इस उक्ति व्यक्ति प्रकरणकी पुरातन ताडपत्रीय पुस्तिका पाटणके जिस प्राचीन ग्रन्थ भण्डारमें उपलब्ध हुई है वह 'संघवी पाटक भण्डार' नामसे प्रसिद्ध है। यह ग्रन्थभण्डार एक बहुत पुरातन कालीन है। कुछ लोकोंने तो इसे स्वयं हेमचन्द्राचार्यका ही ज्ञानभण्डार कह कर उल्लिखित किया है। कम से कम ५०० से अधिक वर्षोंसे तो यह भण्डार इसी पाटक (मुहल्ला) में सुरक्षित है, जिसके निश्चित उल्लेख मिलते हैं। यों तो पाटणमें ऐसे कई प्राचीन ग्रन्थ-भण्डार हैं, जिनमें, इसकी अपेक्षा कई गुणी अधिक ग्रन्थसंख्या उपलब्ध होती है; पर इसकी विशेषता यह है कि एक तो इसमें केवल ताडपत्रीय ग्रन्थ ही सुरक्षित हैं और दूसरी उन ताडपत्रीय ग्रन्थोंकी संख्या, अन्य भण्डारोंकी संख्यासे कहीं अधिक है। गायकवाडस् ओरिएन्टल सिरीजमें प्रकाशित 'पाटणके ग्रन्थभण्डारोंकी सूचि' नामक बृहत्काय पुस्तकमें, इस भण्डारगत
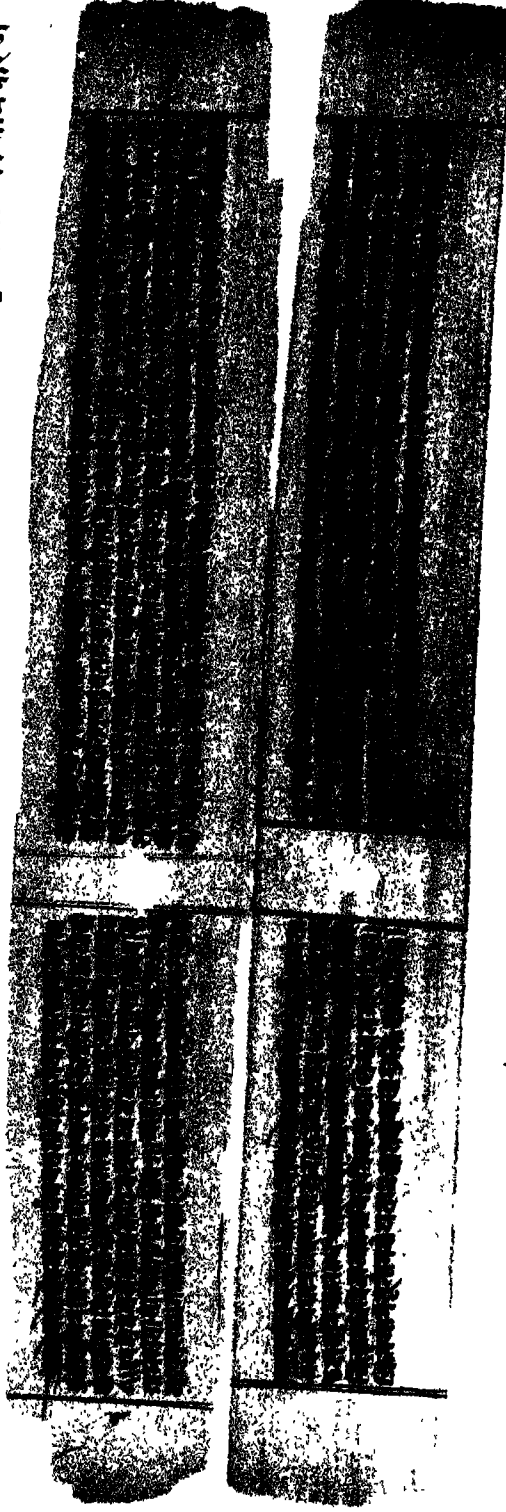
A आद्यपत्र, द्वितीय पृष्ठि ∗ B पत्रांक ४, प्रथम पृष्ठि
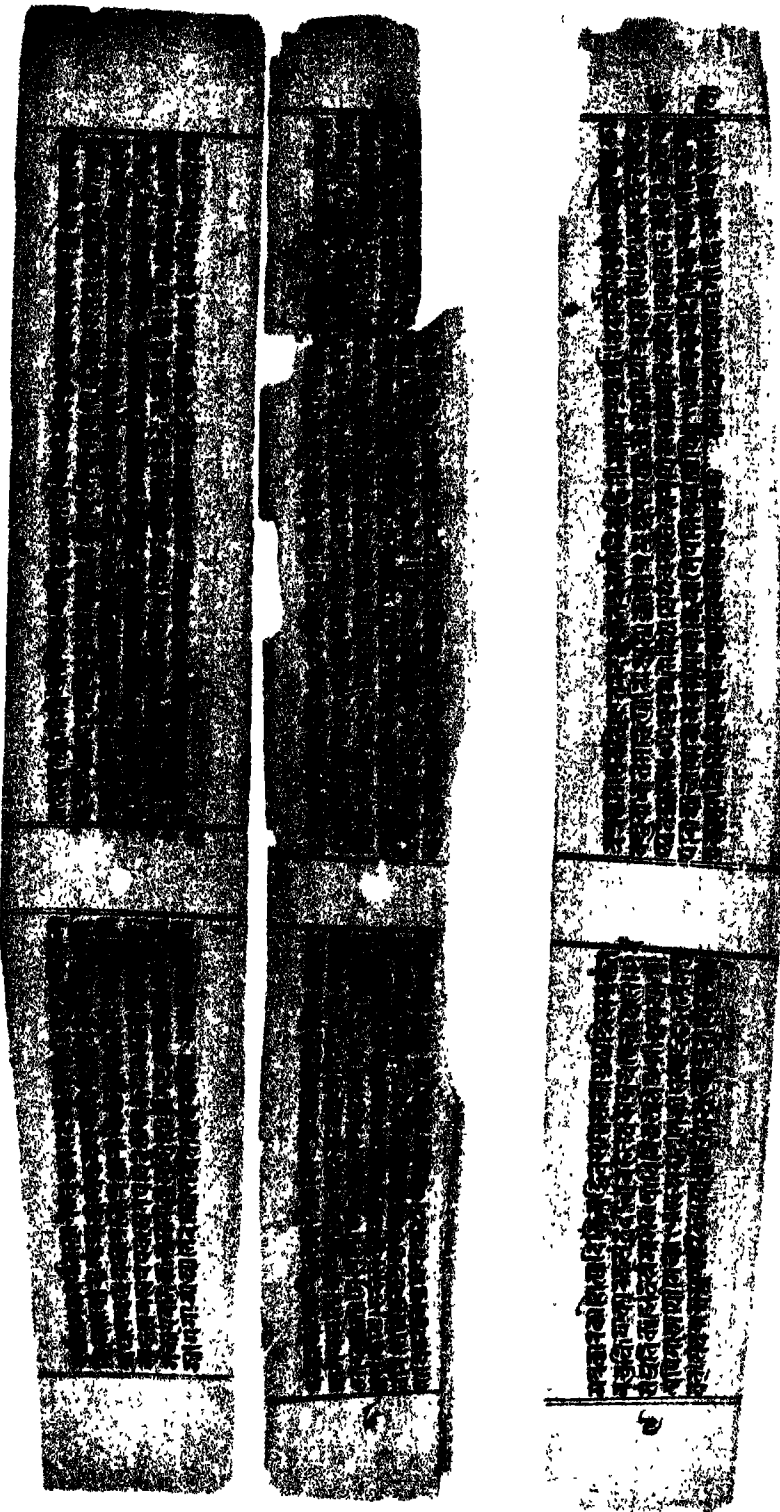
A ताडपत्रांक ३८, प्रथम पृष्ठि . B पत्रांक ६१, द्वितीय पृष्ठि . C उक्तिव्यक्ति प्र. पुस्तिकागत अन्यग्रन्थ सत्क प्रांतैक पत्र

ग्रन्थोंकी नामावलि आदि प्रकट हो चुकी है। प्रस्तुत प्रकरणकी त्रुटित पुस्तिका भी इसी भण्डारमें संग्रहित है।

जैसा कि ग्रन्थके मुद्रित भागसे ज्ञात हो रहा है, यह ग्रन्थ अपूर्ण एवं त्रुटित है। प्राप्त पुस्तिकामें १ से ६१ पत्र तक मिलते हैं जिनमें भी बीचके ५१, ५२, ५५, ५९, ६० इस प्रकार ५ पत्र नहीं हैं। पुस्तकगत विषयकी दृष्टिसे, मालूम देता है कि ग्रन्थ काफी बडा होगा। जो भाग खण्डित हो कर अप्राप्य है वह कितना होगा इसकी कोई कल्पना करनेका साधन नहीं है। मूल ग्रन्थकी कुल ५० कारिकाएं हैं जिनमेंसे २९ कारिकाओंकी विवृति अथवा व्याख्या उपलब्ध है। शेष कारिकाओंका अर्थात् २१ कारिकाओंका विवरण अनुपलब्ध है। इस दृष्टिसे यह मुद्रित ग्रन्थ आधेसे कुछ ही आधिक भाग जितना होगा। और इस कल्पनानुसार यदि तर्क किया जाय तो कम-से-कम ४०–५० जितने पत्र इसके नष्ट हो गये होंगे।

यह ताडपत्रीय पुस्तिका, मध्यम आकारकी है। इसके पत्रोंकी लंबाई १२½ इंच है और चौडाई १½ से २ इंच तक है। प्रत्येक पृष्ठ पर ६–६ पंक्तियां लिखी हुई हैं और प्रत्येक पंक्तिमें ६०–६५ जितने अक्षर लिखे हुए हैं। पत्रमें की लिखावट दो भागोंमें विभक्त है और बीचमें, पुस्तिकाको सूतके धागेसे बान्ध रखनेके निमत्त ¾ इंच जितनी जगह कोरी छोड दी गई है और उसमें सूत पिरोनेके लिये छिद्र भी बने हुए हैं। पत्रोंकी लिखावट एवं लिपिके आकार-प्रकार आदिकी कल्पना, साथमें दिये गये पत्रोंके चित्र देखनेसे हो सकेगी।

पुस्तिकाका अन्तिम भाग उपलब्ध न होनेसे यह नहीं ज्ञात हो सकता कि लिपिकर्ताने इसके अन्तमें अपना समय, स्थान और नाम आदिका, जैसा कि बहुतसे लिपिकर्ता करते रहते हैं, कुछ निर्देश किया था या नहीं; और इसलिये इस पुस्तिकाके लिखी जानेके समयकी कोई विशेष कल्पना करनेका कुछ साधन नहीं है। लिपि, एवं सामान्य पत्रादिकी अवस्था देख कर, हमारा अनुमान होता है कि वि० सं० १३००–१३५० के समयके आसपास यह लिखी हुई होनी चाहिये†।

† इस पुस्तिकामें, एक किसी अन्य पुस्तिकाका पत्र भी साथमें मिला है जिसका पत्रांक ९ है। यह भी किसी व्याकरण विषयक पुस्तिकाका ही पत्र है जो गलतीसे इस पुस्तिकाके साथ लग गया है। इसका लिपिकर्ता वही है जो उक्तिव्यक्ति प्र० पुस्तिकाका लिपिकर्ता है। दोनोंके हस्ताक्षरोंकी एकरूपता एवं पत्रकी आकृति, परिमिति आदिकी सर्वथा समानता दृष्टिगोचर होनेसे, यह स्पष्टतया ज्ञात हो रहा है कि जिस लिपिकारने उक्ति० प्र० पुस्तिकाकी प्रतिलिपि की है उसीने इस पत्रांक ९ वाली किसी अन्य पुस्तिकाकी भी प्रतिलिपि की है। संभव है वह पुस्तिका भी पहले इस पुस्तिकाके साथ ही रखी रही हो और, किसी कारणवश, उसका यह ९ वां पन्ना उसमेंसे छूट कर इसके साथ लग गया हो और फिर उस पुस्तिकाके अलग हो जानेसे यह पन्ना इसीमें पडा रहा हो। ऐसा गोलमाल प्रायः समान नापकी और समान लिपिकी प्राचीन पोथियोंमें और उनमें भी खास करके ताडपत्रीय पोथियोंमें अकसर हुआ करता था। जेसल्मेर, पाटण आदिके भण्डारोंमें ऐसी सैंकडों पोथियोंके पन्ने उलट पुलट हुए हुए, हमें दृष्टिगोचर हुए हैं और उनमेंसे अनेकोंके पन्नोंको, हमने स्वयं ठीक-ठाक भी करके जिस-उस पुस्तकके साथ मिला कर रखे हैं।

पुस्तिकाके प्रारंभमें प्रथम ग्रन्थकी मूल - भूत ५० कारिकाएं लिखी गई हैं जो पत्र ४ की प्रथम पृष्ठिके मध्य भागमें समाप्त हुई हैं। इसके बाद चालू पंक्तिमें ही विवृति या व्याख्याका प्रारंभ होता है।

ग्रन्थका नाम, जैसा कि कारिकाओंकी समाप्तिके बादकी पंक्तिमें सूचित है 'उक्ति व्यक्ति' इतना ही है। पर पृष्ठ ३१ पर जैसा उल्लेख किया गया है, उससे इसका पूरा नाम 'उ क्ति व्य क्ति शा स्त्र' मालूम देता है। साथमें इसका 'प्र यो ग प्र का श' ऐसा दूसरा नाम भी बताया गया है।

यह ग्रन्थ अनेक दृष्टिसे महत्त्वका है। नूतन - भारतीय - आर्य - भाषाके इतिहासमें इसको सर्वप्रथम स्थान प्राप्त होना चाहिये। भारतके समग्र संस्कृत साहित्यमें, अभी तक ऐसी कोई ग्रन्थकृति प्राप्त नहीं हुई है जिसमें हमारी अनेकविध देशभाषाओंमें से किसीके भी ११ वीं १२ वीं शताब्दी जितने प्राचीन एवं आरंभ कालके समयका स्वरूप बतलाने वाली, इस प्रकारकी प्रमाण-भूत एवं व्याकरणबद्ध 'उक्ति' अर्थात् 'बोली'की शाब्दिक सामग्रीका संकलन प्राप्त हो। जैसा कि डॉ० चाटुर्ज्या महाशयने, अपनी 'स्टडी' के प्रारंभमें, सप्रमाण सूचित किया है कि इस ग्रन्थमें प्रयुक्त 'बोली' **प्राचीन कोलश देश**की बोली है और इस लिये इसे '**कोशली**' भाषाका सबसे प्राचीन स्वरूप प्रदर्शित करने वाली कृति समझना चाहिये। 'कोशली' का लोक प्रचलित नाम वर्तमानमें '**अवधी**' या '**पूर्वीया हिन्दी**' रूढ है। इसी अवधीमें, मलिक मह-म्मद जायसीने अपनी लोकप्रिय **पदुमावती** कथाकी और बादमें संत तुलसीदासने **राम-चरितमानस** अर्थात् **रामायण** कथाकी रचना की। ये दोनों महाकवि १६ वीं शताब्दीमें हुए। प्रस्तुत 'उ क्ति व्य क्ति' प्र० की रचना उक्त दोनों महाकवियोंसे, कम-से-कम, ४०० वर्ष पूर्वकी है। इतने प्राचीन समयकी यह रचना केवल कोशली अर्थात् अवधी उपनाम पूर्वीया हिन्दी की दृष्टिसे ही नहीं, अपितु समग्र नूतन - भारतीय - आर्यकुलीन - भाषाओंके विकास - क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे भी बहुत महत्त्वका स्थान रखती है।

इस ग्रन्थमें इस प्रकार केवल प्राचीन कोशलीकी भाषाका नमूना ही हमें नहीं मिल रहा है— परंतु उसके साथ, भाषा और व्याकरणशास्त्र विषयक कई अन्य महत्त्वकी बातोंका भी इसमें उल्लेख हैं। ग्रन्थकार इसमें प्रयुक्त देशभाषाका कोई विशिष्ट नामनिर्देश नहीं करता है। इसे केवल, सामान्य रूपसे **अपभ्रंश** नामसे उल्लिखित करता है। उस समय, संस्कृत एवं प्रौढ प्राकृत के सिवा

इस अन्य पुस्तिकाके पत्रका भी चित्र यहां पर दिया जाता है जिससे इसके स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन हो सके। मालूम देता है कि जिस ग्रन्थका यह पत्र है वह शायद पण्डित दामोदर ही की कोई ऐसी ही अन्य कृति हो। इस एकमात्र पत्रके पढनेसे ग्रन्थगत विषयका जो आभास होता है, उससे अनुमान होता है कि वह ग्रन्थ भी, बालजनोंको सरलताके साथ संस्कृत भाषाका प्रारंभिक एवं मूलाधार (बेजिक) स्वरूप ज्ञान करानेके उद्देश्यसे रचा गया होना चाहिये। ठीक इसी ढंगका एक सरल संस्कृतव्याकरणात्मक ग्रन्थ जिसका नाम '**बालशिक्षा**'- है हम **राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला**में प्रकट कर रहे हैं और उसकी प्रास्ताविक भूमिकामें प्रस्तुत पत्रगत विषयका विशेष परिचय दे कर उसमें इसका कुछ पाठोद्धार भी देना चाहते हैं।

लोकव्यवहारकी प्रचलित देशभाषाके लिये विद्वान् जन अपभ्रंश नामका व्यवहार करते थे। अपने समयमें – अपने देशमें प्रचलित, लोकव्यवहृत अपभ्रंश भाषाका, संस्कृत व्याकरणकी पद्धतिसे किस प्रकारका संबन्ध है और किस प्रकार लोकभाषाके लोकरूढ उक्तियों = शब्दप्रयोगों द्वारा संस्कृतके व्याकरणका आधारभूत स्थूल ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है – इसका विचार पण्डित दामोदरने इस ग्रन्थमें निबद्ध किया है। इसमें प्रयुक्त 'उक्ति' शब्दका अर्थ है लोकोक्ति अर्थात् लोकव्यवहारमें प्रयुक्त भाषापद्धति; जिसे हम हिन्दी में 'बोली' कह सकते हैं। लोकभाषात्मक 'उक्ति' की जो 'व्यक्ति' अर्थात् व्यक्तता = स्पष्टीकरण; तत्संबन्धी विचारका विवेचन इस ग्रन्थमें किया गया है अतः इसका नाम '**उक्तिव्यक्ति शास्त्र**' रखा गया है।

लोकभाषामें प्रचलित शब्द, वास्तवमें तो प्रायः संस्कृत भाषाके ही मूल शब्द हैं, परंतु पा म र ज न अर्थात् अपठित एवं अशिक्षित जनोंके अशुद्ध वाग्व्यापारके कारणसे, उन शब्दोंके वर्णों, अक्षरों आदिमें परिवर्तन हो हो कर, उनके मूल स्वरूपका भ्रंश हो गया अर्थात् वे शब्द अपने असली रूपसे भ्रष्ट हो गये। इस लिये इस लोकव्यवहारमें प्रचलित शब्दस्वरूप वाली भाषाको पण्डित दामोदरने अ प भ्रं श या अ प भ्र ष्ट नामसे उल्लिखित किया है; और किस तरह इन अपभ्रष्ट शब्दप्रयोगोंका, संस्कृतके व्याकरणनिबद्ध क्रिया, कारक, कर्म आदि उक्ति-प्रकारोंके साथ, संबन्ध रहा है, उसका स्वरूपप्रदर्शन, इस ग्रन्थमें बताया है। इसीलिये इसका दूसरा नाम **प्रयोग प्रकाश** ऐसा रखा गया है।

ग्रन्थमें प्रतिपादित इस महत्त्वके विषय पर यहां अधिक लिखनेका अवकाश नहीं है। सद्भाग्यसे इस विषयके प्रतिपादक, इसी शैलीमें लिखे गये, अनेक छोटे बडे ग्रन्थ, हमें राजस्थान एवं गुजरातके प्राचीन ग्रन्थभण्डारोंमेंसे प्राप्त हुए हैं और उनके संग्रहात्मक ऐसे दो-तीन ग्रन्थ हम और प्रकाशित करना चाहते हैं। इनमेंसे, **उक्तिरत्नाकर**-आदि, ऐसी ही ४–५ कृतियोंका संग्रहस्वरूप, एक ग्रन्थ तो, राजस्थान सरकार द्वारा प्रस्थापित एवं प्रकाशित तथा हमारे द्वारा संचालित एवं संपादित **राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला** में शीघ्र ही प्रकाशित होने वाला है।

इस प्रकारकी उक्तिव्यक्ति विषयक भिन्न भिन्न कृतियोंका और उनमें ग्रथित भाषा विषयक सामग्रीका विस्तृत विचार, हम किसी अन्यतम ग्रन्थमें करना चाहते हैं। हिन्दी, राजस्थानी, गुजराती, मराठी, बंगाली आदि भारतीय-आर्यकुलीन-देशभाषाओंके विकास-क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे यह औक्तिक साहित्य-संग्रह बहुत उपयोगी सामग्री प्रस्तुत करेगा।

दामोदरकी इस रचनामें, संस्कृतके जिस व्याकरण ग्रन्थका अवलंबन किया गया है वह स र्व व र्म के का तं त्र व्या क र ण से संबद्ध है। पाणिनिव्याकरण की संकेत परंपराका इसमें कोई निर्देश नहीं है। स्यादि, त्यादि आदि विभक्ति नाम; वर्तमाना, सप्तमी, पञ्चमी, ह्यस्तनी, अद्यतनी आदि क्रियाकालोंके नाम; तथा शतृङ्, आनश, निष्ठा, क्नसु आदि कृत्प्रत्ययनामों से स्पष्ट बोध होता है कि ग्रन्थकार कातन्त्रव्याकरणोक्त संज्ञाओंका व्यवहार करता है। इससे क्या यह अनुमान किया जा सकता है कि उस समय बनारस में भी पाणिनिकी अपेक्षा कातन्त्र व्याकरणके अध्ययन-

अध्यापनका ही अधिक प्रचार था? । मगध, विदेह, एवं बंग देशमें तो प्राचीन कालसे कातन्त्र व्याकरणका ही विशेप प्रचार रहा है; पर काशी जैसे विशेष पुराणप्रिय प्रदेशमें भी, इस व्याकरणका विशेप प्रचार उल्लेखनीय है । मालूम होता है कि बनारसमें भी पाणिनिका विशेष प्रचार भट्टोजी दीक्षितकी महती व्याख्या सिद्धान्तकौमुदिकी विशद रचनाके बाद ही, बढा है, पहल उतना नहीं था ।

जैसा कि हमने ऊपर सूचित किया है, ग्रन्थ त्रुटित अतएव अपूर्ण है । सौभाग्यसे ग्रन्थकी मूल सूत्रात्मक कारिकाएं, जो उपलब्ध ताडपत्रीय प्रतिमें, प्रारंभके ४ पत्रोंमें स्वतंत्र रूपसे लिख दी गई हैं, उनसे ज्ञात होता है कि ग्रन्थ ५ प्रकरणोंमें विभक्त है । प्रथम प्रकरण 'क्रियोक्तिव्यक्ति' नामक है जो १ से १८ कारिकाओंमें पूरा हुआ है । दूसरा प्रकरण 'कारकोक्तिव्यक्ति' नामका है जिसकी १९ से २४ तककी ६ कारिकाएं हैं । तीसरा प्रकरण 'उक्तिभेद' नामक २५ से २९ तककी ५ कारिकाओं का है । चौथा प्रकरण 'लिखलिखनविधि' नामसे है जिसकी ३० से ४० तक की ११ कारिकाएं है और ५ वां प्रकरण 'व्यावहारिकलेखपत्रलिखनक्रम' नामका है जो ४१ से ५० तक की १० कारिकाओं में पूर्ण हुआ है ।

इन ५ प्रकरणोंमें से, प्रथमके ३ प्रकरणोंकी व्याख्या तो पूर्ण रूपमें उपलब्ध है, जो मुद्रित पुस्तकके पृष्ठ ३२ पर समाप्त होती है । शेष दो प्रकरणोंकी व्याख्या सर्वथा अनुपलब्ध है ।

इस तीसरे प्रकरणके बाद, मुद्रित पृष्ठ ३३ से ले कर पृ० ५२ तक जो विषय प्राप्त है वह मूल कारिका ९ की व्याख्याका 'परिशिष्ट' रूप है । यह परिशिष्टात्मक अनुपूर्ती जैसी कि डॉ. चाटुर्ज्याने शंका की है, किसी अन्य लेखककी कृतिरूप नहीं है; स्वयं ग्रन्थकार दामोदर ही की रचना है । ९वीं कारिकामें सकर्मक और अकर्मक धातुओंके शब्दप्रयोगोंका उल्लेख किया गया है । वहां पर व्याख्यानुरूप जितने शब्दप्रयोग, अवश्य उल्लेखनीय थे, उनका उल्लेख तो वहां ही कर दिया गया । पर अकर्मक और सकर्मक धातु तो सेंकडों हैं । धातुपाठोंमें निर्दिष्ट १० गणोंके अनेक ऐसे धातु हैं जिनके अपभ्रंश रूप और प्रयोग अपभ्रष्ट अर्थात् लोकभाषामें प्रयुक्त होते हैं । इस लिये इन सेंकडों धातुओंके शब्दप्रयोगोंका समावेश, उक्त ९ वीं कारिकाकी चालू व्याख्यामें ही अन्तर्गत न करके उसके लिये एक स्वतंत्र प्रकीर्णात्मक प्रकरण, इस तृतीय प्रकरणके अन्तमें ग्रथित कर देना ग्रन्थकारने उचित समझा है । और इसका उल्लेख भी, स्वयं ९ वीं कारिकाकी व्याख्याके अन्तमें–"अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णके वक्ष्यामः ।" इस प्रकार स्पष्ट कर दिया है । अतः यह ९ वीं कारिकाकी व्याख्याका परिशिष्ट है । इसमें भ्वादि-अदादि आदि १० गणोंके धातुओंके, लोकभाषामें प्रचलित शब्दप्रयोगोंका विस्तृत संग्रह किया गया है । इस परिशिष्टमें, ३३ से ले कर ५० वें पृ० तकके मुद्रित १८ पृष्ठोंमें केवल प्रथम भ्वादि गणके धातु संबन्धित शब्दप्रयोग हैं । फिर आगे १ पृष्ठ जितना अंश, अदादि-जुहोत्यादि गणके धातुसाधित शब्दप्रयोगोंका है । बादमें दिवादि गणका प्रारंभ होता है, जो प्रायः अपूर्ण मालूम देता है । इससे प्रतीत होता है कि यह प्रकीर्णात्मक प्रकरण, काफी बडा होगा । क्यों कि चुरादि गण आदि अन्य गणोंके धातुओंकी संख्या भी काफी बडी है ।

४ थे और ५ वें प्रकरणकी व्याख्याएं कितनी विस्तृत होंगीं और उनमें किस प्रकारका विषय विवेचित हुआ होगा, इसकी स्पष्ट कल्पना करनेका तो कोई आधार उपलब्ध नहीं है; पर मूल कारिकाओंमें सूचित विषयके आधार पर, यह अनुमान किया जा सकता है कि ४ थे प्रकरणमें माता, पिता, पितृव्य, ज्येष्ठ बन्धु, मातुल, श्वसुर, गुरु, महन्त, राजा, एवं नोकर आदि भिन्न भिन्न व्यक्तियोंको पत्रादि कैसे लिखने चाहिये – उनकी शैली और शब्दरचना आदि कैसी होनी चाहिये – इसका विवेचन दिया गया होगा। संभव है कि इसमें ऐसे अनेकानेक पत्रोंके नमूने भी उद्धृत किये गये हों, जिनसे कुछ तत्कालीन इतिहास एवं सामाजिक स्थिति पर भी प्रकाश प्राप्त हो सके।

५ वें प्रकरणमें जिस विषयका आलेखन सूचित किया गया है वह बहुत महत्त्वका होना संभव है। इसमें अर्थ (द्रव्य) संबन्धी व्यावहारिक विषयके लेखोंके लिखनेका प्रकार बताया गया है। व्यावहारिक लेखका अर्थ है लोकव्यवहारमें, परस्पर वस्तुओंका जो आदान-प्रदान किया जाता है, उसके प्रमाण स्वरूप जो लेख लिखे जाते हैं और जिन पर, वस्तुके लेने वाले एवं देने वालेके हस्ताक्षरादिके सिवा, उस व्यवहारमें साक्षीभूत होने वाले, तथा राजकीय कर्मचारी एवं अधिकारी आदिके हस्ताक्षरोंका होना भी आवश्यक रहता है। वैसे व्यवहार विषयक लेख कैसे लिखने चाहिये, उनमें किन किन बातोंका उल्लेख होना चाहिये – इसका वर्णन इस प्रकरणमें किया गया है। मूल कारिकाओं में तो संक्षेपमें, उन लेखोंमें उल्लिखित की जाने वाली मुख्य-मुख्य बातोंका सूचन मात्र किया गया है; पर इसकी वृत्तिमें – जो हमें उमलब्ध नहीं हो रही है – इस प्रकारके लेखोंके उदाहरणभूत लिखे गये अनेक प्राचीन लेखोंके अवतरण, उद्धरण आदि दिये गये होने चाहिये। क्यों कि ग्रन्थान्तकी कारिकाओंमें, इसका स्पष्ट सूचन किया हुआ है।

इस प्रकारके व्यावहारिक लेखोंकी संग्रहरूप कुछ ग्रन्थात्मक कृतियां, प्राचीन पुस्तक भण्डारोंमें उपलब्ध होती हैं। बडौदाकी 'गायकवाडस् ओरिएन्टल सीरीज'में ऐसा एक संग्रह प्रकाशित भी हुआ है जिसका नाम **लेखपद्धति** है। प्रस्तुत ग्रन्थके उक्त ५ वें प्रकरणमें, जिस प्रकारके लेखोंका 'लिखनक्रमविधि' सूचित किया गया है, वैसे पचासों लेख इस लेखपद्धतिमें संग्रहित हैं। इनके अवलोकनसे ज्ञात हो सकता है कि पण्डित दामोदरने भी अपनी ग्रन्थ-वत्तिमें इसी प्रकारके अनेक लेखोंका संग्रह किया हुआ होगा। यदि प्रस्तुत ग्रन्थका यह नष्ट भाग कहीं से उपलब्ध हो जाय तो उससे हमें तत्कालीन समाज – व्यवहार विषयक कई विशेष बातोंका परिचय प्राप्त होनेकी संभावना है।

*

प्रस्तुत ग्रन्थमें प्रयुक्त प्राचीन अपभ्रंश वाक्यप्रयोगोंके आधार पर, बनारसकी तत्कालीन सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितिके विषयमें क्या क्या बातें जानने योग्य प्राप्त होती हैं, उनके संबन्धमें एक मननशील निबन्ध, हमारे अन्यतम विद्वान्मित्र डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी. ने लिख देनेकी कृपा की है जो इसके साथ संकलित है। डॉ. मोतीचन्द्रजी,

विद्वन्मंडलमें सुपरिचित हैं। भारतकी प्राचीन संस्कृतिके विविध अंगों पर इनका अध्ययन और अन्वेषण कार्य सतत चालू है और अनेक मौलिक निबन्ध एवं ग्रन्थ निर्माण कर इनने हमारे सांस्कृतिक इतिहास पर बहुत कुछ नवीन प्रकाश डाला है। बनारसकी प्राचीन एवं नूतन दोनों प्रकारकी सामाजिक परिस्थिति पर किया गया इनका विवेचन, अधिगत एवं अनुभूत ज्ञानका द्योतक है। हम इनके इस प्रकारके स्नेहान्वित अनुग्रहके लिये, यहां पर, अपना सविशेष कृतज्ञभाव प्रकट करते हैं।

ग्रन्थकार पण्डित दामोदरके समयादिके विषयमें भी डॉ. मोतीचन्द्रजीने अपने निबन्धमें, यथासाधन यथेष्ट प्रकाश डाला है।

*

हमारी इच्छा थी कि हम इसके साथ ग्रन्थगत सभी अपभ्रंश शब्दप्रयोगोंका, राष्ट्रभाषा हिन्दीमें, भाषान्तरित स्वरूप दे दें और, उसके साथ प्राचीन राजास्थानी–गुजराती रूपान्तर भी दे दें; जिससे राष्ट्रभाषा हिन्दीके विकास क्रमका अध्ययन करने वाले जिज्ञासुओंको कुछ अधिक उपयुक्त सामग्री मिल सके। हमने इसकी बहुत कुछ संकलना भी कर रखी है। परंतु, हमारे हाथ, एक साथ, इस प्रकारके कई प्राचीन ग्रन्थोंके संशोधन, संपादन, एवं मुद्रणादि कार्योंमें, अतीव व्यस्त रहनेके कारण, हम अपनी उस आकांक्षाको पूर्ण करनेमें असमर्थ रहे। वास्तवमें, इसी आकांक्षाके निमित्त, वर्षोंसे इस पुस्तककी प्रसिद्धि रुकी रही। सुहृद्वर श्री सुनीति बाबूका लिखा हुआ यह गंभीर 'स्टडि' ५-६ वर्षोंसे मुद्रित हो कर भी प्रसिद्धि नहीं पा सका और इसके अध्ययन–अवलोकनके लिये अनेक विद्वान् एवं विद्यार्थी जन बहुत उत्सुक बन रहे। मुझे इसके लिये खेद होना स्वाभाविक है–पर आज जिस-तिस प्रकार भी मैं इसे विद्वानोंके करकमलोंमें उपस्थित करनेका यह शुभावसर प्राप्त कर सका हूं–उसीसे कुछ सन्तुष्ट बनना चाहता हूं। तथास्तु।

शरत्पूर्णिमा. वि. सं. २०१०
२२, अक्टूबर, १९५३ ई. स.
भारतीय विद्या भवन, बंबई

जिनविजय मुनि

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARAṆA'

*

By Prof. Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI,
Calcutta University

*

THE MS. AND THE NIA. SPEECH EMPLOYED

§ 1. The work appears to have been composed in the reign of the Gāhaḍavāla king of Benares and Kanauj, Govinda-candra, who reigned during c. 1114–1155 A. D. The New Indo-Aryan language treated in it therefore belongs to the first half of the 12th century.

The MS., however, is later: according to the editor of the work, Muni Śrī Jinavijaya-jī, it belongs to the end—probably the fourth quarter—of the 13th century. It was evidently copied out from an earlier MS., as there are some indications, in the list of verb-roots with illustrative sentences given at the end (this list, in explanation of the passage अकर्मक-सकर्मका एवम् in Kārikā No. 9, is an after-thought, and may have been written by a later author as much as by the original author Dāmodara himself—and it is not unlikely that it was a part of the original work, added as a sort of an appendix or pendant to it by Dāmodara), that the copyist suggested or introduced some emendations to the original text, and in some cases he did not wholly understand the vernacular language of the text (e.g. 36/14*—सिद्द आपणे बोलें न चलइ—'a learned man does not wander or move about by his own word, i. e. following his own counsel' has been interpreted as शिष्ट आत्मीयवचसि न चलति : the proper reading appears to have been बुलइ or बुल='wanders about', as suggested by the addition बोले वा । बुल निमज्जनेऽनेकार्थः ।; so 45/28—बक सहरी नील is explained as बकः सहरीं [for शफरीं] नीलति । नील वर्णे, अनेकार्थत्वात् : and then an alternative reading as giving better sense is suggested for नील—अथवा गिल गिलति : उगिल=उद्गिलति । गॄ निगरणे । लश्रुतौ ।: the correct reading was undoubtedly बक सहरी गिल).

* The references throughout are to pages and lines of the printed text as in this edition, excluding the first eight pages of the *Kārikās*.

The script is Eastern Deva-nāgarī: which means, the MS. was copied in Northern India, within or near about the homeland of the author. The author knows Kanauj (Kānyakubja or Kanyakubja) and Prayāga, and is familiar with Benares, and the Ganges; he mentions Gayā, and Gayāwāl Brahmans collecting pilgrims for Gayā (p. 51, line 28). The copyist may have belonged also to the area covered by these places. In any case, the orthography of both Sanskrit and Bhāṣā words shows speech-habits of the Midland and Eastern areas.

The NIA. speech represented in this work is, as a close analysis of it would show, an early stage of Kosalī or Eastern Hindi, in its Awadhī form. Eastern Hindi has now three dialects—Awadhī, Baghelī and Chattīsgaṛhī. Awadhī has a fairly extensive literature, the earliest work in it so far known being the *Satyavatī-kathā* of Īśvara-dāsa, said to have been composed 74 years before Tulasī-dāsa, who began his *Rāma-carita-mānasa* in 1574 A. D. (published in the *Hindūstānī*, the quarterly journal of the *Hindūstānī Academy* of Allahabad, Vol. 7, 1937, pp. 83–100). After this is to be mentioned the *Mṛgāvatī*, a romantic poem written by Quṭban in 1512 A. D. (cf. Baburam Saksena, *Evolution of Awadhi*, Allahabad, 1938, p. 15); and Awadhī was the language employed by the well-known poets of 16th century India—Malik Muhammad Jāyasī (the author of the *Padumāwatī*, c. 1540 A. D.) and the great Tulasī-dāsa, whose *Rāma-carita-mānasa* or *Rāmāyana* is one of the greatest classics of India. 'Eastern Hindi', the official name for the speech of which Awadhī is a dialect, is a bit confusing as a name, because grammatically it is a language distinct from Hindi proper, or 'Western Hindi'. The tract of country called Awadh (Oudh) had in ancient times the name of 'Kosala', and an extension of this Kosala has been in Eastern Central Provinces—the Chattīsgaṛhī area, which came to be known as 'Mahā-kosala'. As a distinctive name for Awadhī and other 'Eastern Hindi' dialects, Kosalī has been suggested as a more suitable one. In the NIA. speech of the *Ukti-vyakti*, we have specimens of this Awadhī or Kosalī speech some 350 years older than the oldest specimen of it hitherto known, and over 400 years older than the works of Tulasī-dāsa. For convenience, this speech can be designated as *Old Kosalī*, as a name at least as good as *Old Awadhi* (although *Old Awadhi* cannot be suitably used to designate the common source of Awadhī, Baghelī and Chattīsgaṛhī, and about a thousand or eight hundred years from now these dialects

in all likelihood had not differentiated from each other), and certainly is more suitable than *Old Eastern Hindi*.

*

ORTHOGRAPHY : PHONETICS AND PHONOLOGY

§ **2.** In the Midland and the East, Old Indo-Aryan *y-* and *v-* became *j-* and *b-* respectively, in *tadbhavas*, and in the pronunciation of Sanskrit, this *tbh.* or Prakritic habit was also introduced. Initially, *y-* was pronounced as *j-*, even in Sanskrit words, and consequently in both Sanskrit and Bhāṣā words *y* was written for *j*, and *j* for *y;* thus we have spellings like द्वे जुवत्यौ (15/21) for *dve yuvatyau*, भर्यते for *bharjate* (47/25), and यामातर- for *jāmātar-* (39/13, 45/5), and जाग for *yāga* as a *tatsama* loan in a vernacular passage (*jāga kariha=yakṣyati,* 9/22); and the relative pronoun *jo<ya-* and its various forms are written indiscriminately as *yo jo, yā jā, yaihā jaihā* etc.; also the root *jā<yā* of OIA. is indifferently written *jā* and *yā*. In one case at least, initial *y-* is not to be pronounced as *j*, but as *y*, or probably is to be omitted from pronunciation : *junu yāthi=junu āthi* (10/7) = 'is not' (or does this *y-* in the orthography stand for a *y*-glide—*junu-y-āthi* <*junu+āthi*?). This confusion between *y* and *j* is perhaps responsible for a curious orthographical mistake—सावज = *sāvaju* as a derivative of *śvāpada* (43/25 : *ahedī sāvaja ukheḍa=ākheṭikaḥ śvāpān* [for *śvāpadān*] *utkheṭati*), which doubtless stands for *sāwaya*, and may indicate a glide *-y-* sound or *ya-śruti* (*śvāpada*>MIA. *sāvaa*>NIA. *sāwaa, sāwaya*, wrongly written *sāvaju*). Glide *-y-* also occurs in पयंत-*pa-y-anta-* beside *paantu=pacutā* (20/12, 2/7), and we have *bayālī̃* (38/23) beside *baālī̃* (34/18). The letter य = *ya* is also used for *e*: e. g. in वायं (36/8, 49/3) = *vātena;* we have *-yaṃ* for *ẽ* : वायं = *bāẽ*; so पायं (7/17) = *pāẽ* (*pādena*). Similarly, in वहुतु राजा एथुं भुइं भय (10/14) = *bahutu rājā ethũ bhuĩ* (= *bhūĩ*) *bhaya* (for *bhae*), and *cikana rūkhaya* = *rūkhae* (41/17).

§ **3.** As in other NIA. speeches of the Midland and the East, we shall have to assume that in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti-prakaraṇa* we have a case of *b-* initially and *-w-* intervocally for the pronunciation of व; except where intervocally this व represents earlier व्व *-vva-* of MIA.,—and then it is to be pronunced as *b*, as present day representatives of this speech show. In *tatsamas* and *semi-tatsamas*, we shall have to assume also a *-b-* pronunciation for interior *-b-* when it follows some other consonant, and is not single and intervocal. We have no information as to whether व = *b* and

व=*v* (*w*) are properly differentiated in the script : it would appear that, as in Midland and Eastern scripts, the difference does not exist—only a single व=*v*, standing for both *b* and *w*, being employed in the MS. The device of a dotted व़ for *w* (interior *w*) came in later, in Kaithī and Eastern Deva-nāgarī. Thus, वेद (12/15)= *beda* (*veda*), बिसिठु (19/19)=*bisiṭhu* (for *bisiṭhu*) 'friend' (*viśiṣṭa*), बआलिं (34/18) or बयालिं (38/23)=*bayālī̃* 'by the wind' or 'by gusts of wind' (=*vātālyā*), cf. Modern Kosali, Bihari and Dialectal Bengali *bayār*, बिडरा (34/17)=*biḍarā* 'frightened' (*vi*+*dara*-), बूढ (34/3)=*būḍha* or *būṛha* 'old man' (*vṛddha*-), बिभउ (51/21)=*bibhaü* 'riches' (*sts.*, *vibhavaḥ*), बिडउ (44/1)=*biḍaü* beside बिडवा (52/22)=*biḍawā* 'tree' (*viṭapaḥ*, *viṭapa*-), बाउ (7/24)=*bāu* 'wind' (*vāyu*-), बाछा (35/9)=*bāchā* 'calf' (*vatsa*-); and गोवरु (37/12)=*gobaru* 'cow-dung' (*govara*-), कंवल (5/16)=*kambala* 'blanket'. But देवस (9/26)=*dewasa* for *diwasa* 'day', नाव (39/7)=*nāwa* 'boat' (*nāvam*, *nāva*-), बवहरेकेरि (23/17)=*bawaharekeri* 'of the law officer' (*vyavahāraka-kārya*-), कलाव (12/6)=*kalāwa* (<*Kalāpa*, the Skt. Grammar of the name), कवडा (39/5)=*kawaḍā* 'cowrie-shell' (*kaparda*-), etc. etc. Cf. करव (20/17)=*karaba* 'will be done' (*kartavya*); मागव (22/6)=*māgaba* (*mārgayitavya*), वेद पढव, स्मृति अभ्यासबि, पुराण देखव, धर्म करव (12/16, 17)=*beda paḍhaba* (*paṛhaba*), *smṛti* (=*smriti*) *abhyāsabi*, *purāṇa dekhaba*, *dharma karaba*, नचाव (57/5)= *nacāwa* (=*naccāveï*, **nṛtyāpayati*), बिनव (39/2/8)=*binawa* (*vijñapayati*, *viṇṇavei*), चाव, चवा (45/3, 46/29)=*cāba*, *cabā* (*carv*, *cavv*); सव (common)=*saba* (*sarva*, *savva*); उवेल (46/3)=*ubela* (*udbelati*), उवेड (46/4)=*ubeḍa* (*udbeḍati*); etc., etc.

Like -*y*-, व=-*w*- is largely of euphonic or glide origin : in MIA. and NIA. there was a *va* (*wa*)-*śruti* as much as a *ya-śruti* : cf. करोव (52/9)=*karowa* besides करोअ (52/6)=*karoa* (=*kurati*), गावि beside गाई *gāwi*, *gāī* 'cow' (5/14, 13/27).

Apart from the question of ज, य, and ब, व, there are some other discrepancies also in the orthographic system. These are noted below.

The Vowels.

§ **4.** The simple vowel sounds appear to have been the following:

a ā i ī u ū e ē o ō.

§ **5.** *a*, *ā* present differences not only in quantity but also in quality. Short *ă*, even where it is the transformation of an unstressed long *ā*, is a closer (संवृत) sound than the more open (विवृत) *ā*. It is because of this difference in quality that on the whole *ă* and *ā* appear to be properly differentiated in the orthography.

Final *-ă* was unquestionably pronounced in all cases.

Examples of *ă*, *ā* : अहिर (38/20, 46/3) = *ahira* for *ahīra*? (*ābhīra*); अहेडी (43/25) *aheḍi* 'hunter' (*ākheṭika-*); अयाण (34/14, 43/21) *ayāṇa* (*ajñāna*); आघु (39/3) *āghu* (*argha-ḥ*); *sts.* दयाद- (43/29) *dăyāda* (*dāyāda*); आकांख (47/2) *ākāṅkha* = ? *ākẵkha* (*ākāṅkṣati*); अहो (21/25) *aho* (interjection); आछ, also आच्छ (common) = *ācha* (*acchaï*, **as-+-cha-+-ti*); आपण (52/25) = *āpaṇa*, beside अपण- (52/16) *ăpăṇa* and अपाण (48/16) = *ăpāṇa* (*ātman-*); खेलिअ (20/5) = *khelia* (*khelyate, kriḍyate*); आच्छिअ (28/8) = *āchia* (**as-cha-ti*, passive **acchyate*); आंग (51/17) = *ā̆ṅga*, *ẵga* (*aṅga*); बूझ = *būjha* (*budhyati*), caus. बुझाव *bŭjhāwa* (**bujjhāvei*, **budhyāpayati* : 49/15); etc.

Reduction of *ā* to *ă* for reasons of accent is quite clear; but we do not know why *kaṣṭa* should be represented by कठ *kăṭha* (49/11), beside *naṣṭa*>नाठ *nāṭha* (43/10), and *vastu* by बथु *băthu* (common) beside *hasta*>हाथ *hātha*, and *bhadra* should be represented by भल *bhăla* (41/9, 43/12, 52/12) and not by *bhāla* as in other NIA. (e. g. Bengali). We have *bămhaṇa* (11/11) as a Prakritistic form, beside the proper NIA. *bāmhaṇa* (14/8). Where the question of accent does not supply a reason, are we to assume that these are cases of what may be called *Prakritisms*, or '*Prakrit semi-tatsamas*', i. e. Prakrit loans (besides those from Sanskrit), with the Prakrit quality of the vowel as a short sound before a consonant nexus (even though this is reduced to a single consonant in NIA.) retained? Therefore, *kaṣṭa*>*kăṭṭha*>*kăṭha* and *vastu*>*vătthu*>*băthu* are probably to be regarded as loan-words from Prakrit.

§ **6.** With regard to the other vowels, *i*, *u*, *e*, *o*, strict indication of quantity is not maintained. Length had become largely a matter of speech-rhythm rather than etymology, and although proper long quantity is sought to be maintained for *i* and *u* in initial syllables, in a medial or final position the expected long vowel is not correctly indicated. With regard to *e* and *o*, the question has been made simple for the scribe as there is only one letter each for both short and long *e* and *o* : the printed text in some *tadbhava* words gives a short ऑ, and it may be that in exceptional cases the scribe has sought to express the short sound. The sounds of *i* and *e* are found to interchange in some cases, which would be a strong indication of the existence of a short value of the *ĕ*, beside long *ē* : e. g. छांटेहिं (51/19) beside छांटेहें (22/11) = *chā̃ṭehĩ* 'quickly', देवस for दिवस (9/26) = *diwasa* and जणे (10/7) beside जाणिं, जणि (10/9, 10/11) = *jaṇĩ* <*yanna*, *yat*+*na*. In one case, we have सेंउं (22/1) beside सउं (37/23),

as a post-position—*saũ*<*samam*. Final long *-ī* is almost invariably written short : e. g. पाणि (49/31) *pāṇĭ* for *pāṇī*<*pānīyam*, कलिहारि (49/13) *kalihārĭ* for *°hārī* = *kalihārikā* 'a quarrelsome woman', भिखारि (49/20) *bhikhārĭ* for *bhikhārī* 'beggar' (<*bhikṣā-kārika*), सुकिलि (16/22) *sukili* for *sukilī* = fem. of *sts. sukila* = *śukla-*, कापडि (5/15) *kāpaḍi* for *-ḍī* (*karpaṭika*), कुडुम्बि (39/6) *kuḍumbĭ* = *kuḍumbī*, now *kurmī* (*kuṭumbikā*), पोलि (15/6) for *polī* (*polikā*), etc. Even for the Sanskrit अन्यायी we have a *sts.* अन्याइ- *anyāī-* (50/22). But we have the proper long vowel in अहेडी (43/25) *ahedī* = *ākheṭika*, भंडारी (39/18) *bhanḍārī* (= *bhā̃ṛārī?*) <*bhāṇḍāgārika* 'store-keeper', कोहावी (43/3) *kohāwī* 'an angry woman' (<**krodhāpitā*, **krodhāpitikā*), पोथी (52/18) *pothī* (*pustikā*).

Examples of *i, u, e, o* vowels : सीध (47/27) *sīdha* (*siddha*), मीत (23/8) *mīta* (*mitra*), बीदा (14/16) *bīdā*<*biddā*, *sts.*<*vidyā* (but नित (37/30) *nĭta*<*nitta*, *sts.*<*nitya*), पूप (21/28) *pūpa* = *apūpa*, बिहांण- (34/23) = *bihāṃṇa* (i. e. *bihā̃ṇa*) (*vibhāna*), सीझ (51/19) *sījha* = *sidhyati*, लिह (52/18) *liha* = *likhati*, गाभिणि (47/9) *gābhiṇi* (*garbhiṇī*), बिसिठु (19/19) = *bisiṭhu* (for *bisīṭhu ?*) (*viśiṣṭa*), आथि (5/4) *āthi* (= *asti*), ईसर- (50/17) *īsara* (*īśvara*); छुति (42/3) *chŭti* for *chūti* (*kṣupti*), पूतु- *pūtu* (common) (*putraḥ*), रुठ (45/12) *rūṭha* (*ruṣṭa*), सातु (45/15) *sātu* (*saktu*), नाउ (39/11) *nāu* (for *nāū*) (*nāpita*), ऊन्ह (34/22) *ūnha* for *ŭnha ?* (*uṣṇa*), *sts.* धर्म्मु (common) *dharmmu* (*dharmaḥ*), महाउतु (40/20) *mahāutu* (*mahāmātraḥ*), गांउ, गाउ, गांउं (various) = *gā̃u* (*grāmaḥ, grāmam*), सूआ (50/29) *sūā* for *suwā* (*śuka-*); गोरू (38/20) beside गोरु (49/23) = *gorū* (*gorūpa*);

एक *eka* (<*ĕkka*<*ēka*), घिएं (21/31) = *ghiẽ* (*ghṛtena*), पांडे (11/13) *pāṇḍe* for *pā̃ṛe?* (*paṇḍita*), देउ (common) *deu* (*devaḥ, devam*), धर्मे (5/24) *dharme* (*dharmeṇa*), सेंफ (36/1) *sẽpha* (*śleṣman, sĕmha*), लोग (46/8) *lōga* (*loka*), हथोली (40/28) *hatholī* (*hasta-tālikā*), ओड *oḍa* (35/11) beside ओंद- *ŏda* (36/10) = *ārdra*, and ओंड (21/14) *ŏḍa* for *oḍa* = *udra*, or *oḍra*, 'a tribe of diggers of the soil'; घोड (common) *ghoḍa* (= *ghoṭaḥ*), मोसें (34/30) = *mõsẽ* 'with stolen property' (*moṣya-*), रसोइ (51/19) *rasoi* (*rasavatī* 'kitchen>cooking'), टोप (49/25) *ṭopa* (= *stūpa*), परोटा (56/17) *paroṭā* (= 'servant'?, <*para-vṛtta-*), सोआव (50/17) *soāwa* (= *svāpayati*); etc.

§ 7. Apart from the above simple vowels *ă ĭ ŭ ĕ ŏ*, there appear to have developed two diphthongs, namely, *ai* and *au*. The OIA. long diphthongs *āi* and *āu* had become *e* and *o* in MIA., and in the NIA. (Old Kosali), *ă*+*ĭ* and *ă*+*ŭ* when they were contiguous could combine into *ai* and *au*, in the pronunciation of which the sounds of the component elements were maintained. It would appear that the

Western Hindi and Rajasthani transformation of a̯i and a̯u to open ê or êy [æ:, æĕ] and ô or ôw [ɔ:, ɔŏ] did not take place in Old Kosali and in the Bihari dialects—this modification of a̯i, a̯u is unknown even to the present day in the tract to the east of Western Hindi. In the orthography of the NIA. words in the *Ukti-vyakti*, *aï* and *aü* are used side by side with a̯i and a̯u (अइ, अउ beside ए ओ): thus, पइ *paï* (20/20) beside पै पै *pa̯i pa̯i* (20/21) (from MIA. *païa*< **pacia*, **pakia*=*paktvā* 'having cooked'), पूतै=*pūta̯i* (10/8) for *pūta(h)i-*, नइ *naï* (22/10, 39/21) beside नै (47/8) (*nadī*), बइसार *baïsāra* (80/25) beside बैस *ba̯isa* (50/26) (*upaviśa-*); सहसौ *sahasa̯u* (9/28) = *sahasram api*, for *sahasa u*, cf. पर्व्वत-उ (9/29) = *parbata-u* (from *parvata+u*) = *parvatam api*, समुद-उ (47/24) = *samuda-u* (for *sam̐uda-u*) = *samudram api*; चौंक *caũka* (35/13) = *camakkaï*; हौं (16/7, 19/31, 21/12) = *ha̯ũ* beside हउं *ha-ũ* (9/28, 22/5) = *ahakaṃ*<*aham*; हौं करऔं (16/7) *ha̯ũ karaa̯ũ* for *ha-ũ kara-ũ* (=*ahakaṃ karomi*); लौडी = *la̯udī* (35/16) = *lakuṭikāyām*, beside लउड (16/22) *laüḍa-*. Cf. also चौकु (41/4) *ca̯uku* for *caüku*<*catuṣka-*, केतौ (10/17) *keta̯u* for *keta-u*< *kiyanta-+api*.

§ 8. Apart from the above two diphthongs, a̯i and a̯u, there were other combinations of vowels, but it would appear that in these each element was kept distinct, and in deliberate pronunciation it seems a glide *y* or *w* came in and kept them wholly apart, preventing combination into a diphthong. The following vowel combinations are noted:

aī : चडई (56/8) *caḍaī* (*caṭakikā*); भई (15/29) *bhaī* (*bhūta+-ikā-*);

ae : भए (10/15, 17, 15/28, 29) *bhae* (*bhūta-*); पएंत (9/16) *paenta* (*pacanta-*), beside *payanta-*, *paanta-* (see above, § 2); गए (10/15, 17) *gae* (*gata-*); पएसि (9/6) *paesi* (<**pacita-* 'cooked');

ia : हिअ (38/17) = *hia* (*hṛda-*, *hṛdaya*); पाविअ, सामिअ *pāwia*, *sāmia* = (*sāw̃ia*) (33/23) (=*prāpita-*, *śāmita-*); बलिअ (38/28, 43/18) *balia* (=*balavān*); common in present passive 3 sing. forms of the verb;

iu : घिउ (46/15) *ghiu* (*ghṛtam* acc.);

ie : घिएं (21/31) = *ghiẽ* (*ghṛtena*); हंसिएं (13/22, 15/4) *hãsiẽ* (=*dātreṇa* 'with a sickle', *hãsia-*<*haṃsikā*); बंणिएं कर (14/20) *bãṇiẽ-kara* (=*vaṇija-+kara*); किएसि *kiesi* (common: 'did' : *kṛta-+si-*<*āsīt*?); पिएं (35/26), पीएं (36/30) = *piẽ* (*pīte*);

ua : बुरुअ (38/15, 46/3) *burua* = 'evil' (*virūpa*); रुअ (36/8) रूअ (45/9) *rūa* 'cotton'; मुअ (46/26) *mua* (*mṛta*); छुअ (6/16) *chua* (=*spṛśati*, *chivati*); हलुअ (36/6) *halua* (*laghuka*);

ui : दुइ (15/21, 16/6, 43/17), दुई (15/29) *dui* (<*duve, dve*); भुइँ (10/14) *bhũĩ, bhuĩ* (*bhūmi*);

ue : बुरुए (43/30, 40/4) *burue* (*virūpān*);

ei : तेइ (47/20) *tei*, तेइं (33/4) *teĩ* (*tena hi*); केइं (21/3, 21/9), केंइं (21/16) *keĩ* (*kena*); देइ (6/23) *dei* (<**deya* for *-dāya* = *dattvā*);

eu : देउ (40/5) *deu* (*deva*); जेउं (50/29) *jeũ* (= *jima, yadvat*);

oa : सोअ (8/28) *soa* (**svapati*); गोअ (44/24) *goa* (*gopayati*); सोंअरि (11/19, elsewhere) *sõari* (<*sumaria* = *smṛtvā*);

oi : जोई (15/21, 19/22) *joī* for *joĩ?* (*yuvati*); रसोइ (51/19) *rasoi* (*rasavatī*);

ou : होउ (9/27, 28, 10/4) *hou* (*bhavatu*);

āi : न्हाइ (11/11) *nhāi* (= *snātvā*); गाइ (13/29, 16/22) *gāi*, beside गावि (5/14, 14/19) *gāwi* (*gāvī, gavī*); अन्याइ (50/22) *anyāi* (*anyāyin*); जमाइ (45/5) *jamāi, jaw̃āi* (*jāmātṛ*);

āu : काउ *kāu* (36/16; = *kadācana*); राउल (21/10, 22/3, 4) = *rāula* (*rāja-kula*); गाउं, गांउं (11/21, 12/1, 16/12) (= *gāũ* or *gāw̃u*<*grāma*); नाउ (39/11) *nāu* (*nāpita*); ओंझाउलु *ojhāulu* (22/2 : *upādhyāya-kulam*);

āe : बायं (36/8, 49/3) = *bāẽ* (*vātena*); पाएं (34/30, 35/1) *pāẽ* (= *prāp-tena*, **prāpitena*); पायं (7/17) = *pāẽ* (*pādena*); पाएंत (9/16) *pāenta* (*prāpayant-*); न्हाएं (5/23, 24) *nhāẽ* (*snāte, snātena*); धाए (22/9) *dhāe* (*dhyāyati*), sts.; खाएं (35/26) *khāẽ* (*khādite, khāditena*);

āī : जमाई (39/13, 45/5) *jamāī* = *jaw̃āī?* (*jāmātṛ*); पराई (9/31) *părāī* (*parakīye*); अघाई *aghāī* (46/28 : *aghayitvā*);

ūī : लूईं (41/20) *lūī̃* (= *ulmukena*);

iā : दुखिआ (34/39) *dukhiā*, सुखिआ (34/30) *sukhiā*; गदिआण (15/29) *gadiāṇa-* (= *gaddikā-māṇaka-*); बिआलि (22/5) *biāli* (*vikālikā*);

uā : सुआर (13/21) *suāra* (*sūpakāra*); गुआलें (13/27) *guālẽ* (= *gopā-lena*); कुआरु (39/5) *kuāru* (<*kuw̃āru* = *kumāraḥ*, the month of *Āśvina*);

ūā : सूआ (50/29) *sūā* = *sŭā* (*śuka-*);

aa : पअ (8/26, 29) *paa* (*pacati*); पअट (5/25) *paaṭa* (*pravartita*); नअन (9/11) *naana* (*nayana*);

āa : वआलि (34/18) *baālī* (= *vātālyā*); धाअ (8/1) *dhāa* (*dhyāyati*), but cf. धाए = *dhāe* (22/9) above; उचाअ (49/25) *ucāa, ucāwa* (*uccāyate* = *pūjayati*);

ūu : कूउं (46/14) *kūũ* (*kūpam*, acc.);

oā : सोआव (50/17) *soāwa* (= *svāpayati*).

§ 9. Wherever these were pronounced as diphthongs, they would appear to have been pronounced as *falling* diphthongs, with stress on the first element, or as *even* diphthongs, with equal force on each component, rather than as *rising* diphthongs. Examples of the vowel nexuses *ao, io, uo, ea, eo, oe, āo* have not been found, but they seem to have been equally possible.

Accent

§ 10. From weakening or shortening of vowels in the orthography, we get some indications about one or two salient accent habits. The accent was the usual Stress or Respiratory Accent which became established in MIA.

§ 11. In disyllabic nouns, and derived adjectives of same length, it would appear to have been on the first syllable : e. g. *déu* (*devaḥ*) (common), *gái, gáwi* (13/27, 16/22; 5/14, 14/19) (*gāvī*); *náï, nái* (47/8) (*nadī*); *sídha* (47/27) (*siddha*); *rúṭha* (45/12) (*ruṣṭa*); *sátu* (45/15) (*saktu*); *míṭha* (42/27) (*miṣṭa, mṛṣṭa*), *ghóḍa* (34/15 etc.) (*ghoṭa*); *búḍha* (34/3) (*vṛddha-*); *sáṇḍu* or *sā̃ṛu* (34/4) = *ṣaṇḍaḥ*, *náu* (39/11) = *nāpita*, *lóṇa* (46/15) = *lavaṇa*, *pā́ṇi* (49/31) = *pānīya*, *súā* for *súā* (50/29) = *śuka-*, *póthī* (52/18) = *pustikā*, *góru* (38/20, 49/23) = *go-rūpa*; etc.

§ 12. The same initial stress is also found in a number of trisyllabic nouns and derivative or original adjectives : *bámhaṇa* (14/18) = *brāhmaṇa*, *áṅgaṇa* or *ā̃'gaṇa* (40/12) = *aṅgana*, कहणी *káhaṇī* (41/5) = *kathānikā* (unless this is a mistake for *kahā́ṇi*), *pā́ṇḍe, pā̃'ṛe* (11/13) from *pāṇḍia* (*paṇḍita*), *sáṅkara-* = *sā̃'kara-* (21/31) = *śarkarā*, *cáuku*<*cáüku* (41/4) = *catuṣkaḥ*, *pā́thara* (46/5) = *prastara*, *jūjhaṇa-* (34/8) = *yudhya-* + *-ana*, *sóndha-*, *sõ'dha-* = (40/31)<*súandha-* = *sugandha*, *kā́paṛi* (5/15) = *kārpaṭika*, *sávati-* (44/13) = *sapatnī*, *gábhiṇi* (47/9) = *garbhiṇī*; etc., etc.

§ 13. Primitive verbs in the present tense sg. have initial stress, i.e. stress on the root : *kára* (8/13) = *karoti*, **karati*, *karaï*, **karae*, **kare*; *súṇa* (6/25) = *śṛṇoti*; *áthi* (5/4) = *asti*; हींस *hī̃'sa* (42/13) = *hiṃsati*; *dé* (6/16) = *deï*<*deti*<**dayati* for *dadāti*; *báïsa* (6/29), *báisa* (15/2) = *upaviśati*; *túsa* (11/16) = *tuṣyati*; *sū̃'gha* (6/13), *sū̃'gha* (9/1) = *śiṅghati*; *dékha* (12/1) = *dekkhaï*<**dṛkṣati*; *tī̃'wa* (51/9) = *timvati, timyati*. For the plural, third person, it is not clear if the stress was on the first or on the second syllable; e. g. *ācha* = 'is', from *āchai*, but cf. *dui ācchati* = *dvau* or *dve tiṣṭhataḥ*, which may represent *dui achā́ti*. The change of *-aï* of the sg. to *-a* may be due to strong stress on the root

syllable (e. g. *karoti*>**karati*>*karaï*>**kárœ*>Old Kosali *karā*), and absence of it, combined with some sort of secondary stress on the plural affix syllable *-anti*, may have been responsible for the change of *-anti* to *-ati* (*kurvanti* = **karánti* = **karáti*, written करति).

§ **14.** Verbs in the past tense appear to have the stress on the affix syllable : *kiési* (common) = *kṛtavān*; *paési* (9/6) = *apacat* (**pacita-+āsīt*); *bāḍhā́* (14/29) = *sa vavṛdhe*; *bhā́* (11/13, 33/4) = *bhūtaḥ* (*bhūta->bhūa+-á*, *bhūá*>**bhuá*>**bhwá*>*bhá*); *gá* (15/2, 22/1, 33/4), pl. *gaé* (10/15, 19) = *gataḥ*, *gaa+-á*; *paḍhā́* (20/11) = *paṭhita-+-ā*; *pūchā* (24/14)<**pṛcchita* for *pṛṣṭa-*; *ghā́ma ghālā́*, *ūda sukhā́* (36/26) = (*ghālā* = *ghāta+-la-+-á*, *suṣka+-á*); *naï bāḍhī́* (or *bāṛhī́*) (39/21) = *nadī vardhitā+-ikā*.

Past or passive participle adjectives, of same origin as the past base as above, also show stress on affix : *gā̃'u* (*gā́ũu*) *calā́ sā̃jáwa* (39/30) = *grāmam calitaḥ saṃyamayati*; *na cāhā́* (37/17) = *na prārthitaḥ*. In absolute constructions, the same passive past participle adjective (*-ā*>*-ē* in the dative-locative or oblique case) also takes the stress : e. g. *jamā́i āē* (39/13) = *jāmātari āgate*; *ahó kā́he e suár*: (for *suára*) *bē̃'ṭali kiē̃' rā́'dha* (21/25) = *aho kim eṣah sūpakāraḥ beṣṭa-la-ikāyām kṛtāyām randhati*; *mádē piē̃'*, *bísē khāē̃'*, *ūnidē̃* (= *ŭnī́'dē*, or *ŭnīdē̃'*) *ghuma* (35/26) = *made pīte*, *viṣe khādite*, *unnidrē ghūrṇate*; etc.

§ **15.** Verbs in the future tense appear to have taken the stress on the affix *-iha-*<*-iṣya-* : *karíha* (8/13, 9/18) = *kariṣyati*, *karíhasi* = *kariṣyasi*, *paḍhíhaũ* = *paṭhiṣyāmi* (20/13), *āchíhasi* (20/15) = **acchiṣyasi*, *māgíhaũ* (22/5) = **mārgiṣyati* for *mārgayiṣyati*; cf. Middle Kosali as in Tulasīdāsa *hōī*<*hoíhi* = *bhaviṣyati*, New Kosali *karī́*, *calī́* etc.<*karíhi* or *karíha*, *calíhi* or *calíha*<*kariṣya-*, *caliṣya-*.

§ **16.** Causatives and Denominatives in *ā*, *āwa* (*āa*), *awa* take the stress on the affix : e. g. *bacā́wa* (sts. = **vācāpayati* for *vācayati*), *paṛhā́wa* (13/28) = **paṭhāpayati*, *baṛhā́wa* (40/14) = **vardhāpayati*, *corā́wa* (38/11) = **caurāpayati*; *jiā́wa* (46/25) = *jīvāpayati* for *jīvayati*, *baisā́ra* (50/25) = **upaviśālayati* for *upaveśayati*, *sikhā́wa* (50/23) = *śikṣāpayati*, *binā́wa* (39/27) = *vijñapayati*, etc., etc.

§ **17.** The present participle affix *-ata-* (or *-anta-*), from OIA. *-ant-* (the *śatṛ* of the Sanskrit grammarians), appears to have taken the stress : *karáta* = *karanta-* for *kurvant-* (20/12), *payánta* = *pacant-* (20/12), *paṛháta* (20/16) = *paṭhant-*, *dhāwánta* (36/29), *paisáta nikaláta* (49/23), etc. (cf. New Kosali *āwát*, *jāwát*, *dekhát*, *paisát*, *niklát*, etc.).

§ 18. In long words and compounds, there is non-initial stress, on a long syllable (preferably a root syllable) in the middle of the word : e. g. *gubála* (5/14) = *gopāla*; *dayádu* (43/29) = *dāyāda*, Skt. loan word; *kaláwa* (12/6) = *kalāpa* (grammar); *kanaméru-* (21/18) = *karṇa-meru*; *bisíṭhu* (? *bistṭhu*) (19/19) = *viśiṣṭa*; *baáli-*, *bayáli-* (34/18, 38/23) = *vātāli*; *masáṇa* (written *samāṇa*) (34/21) = *śmaśāna*; *ayáṇa* (34/14, 43/21) = *ajñāna*, *sayáṇa* (37/29) = *sajñāna*; *mahāutu* (40/20) = *mahāmātraḥ*; *bihāṇa-* (written बिहांण) (34/23) = *vibhāna*; *nagáyari* (40/10) = *nagnācārya*; *baláhira* (40/21) = *balābhīra*, cf. Magahī *barāhil*; *juára* (46/24) = *dyūta-kāra*; *bhikhári* (49/20) = *bhikṣākārika*; *paróṭā* (50/17) = a name, or 'servant' (? *para-vṛtta-*); *rasói* (51/19) = *rasavatī*; *gosā̃wi* (13/27) = *goswāmī*; *koháwī* (43/3) = **krodhāpitikā*; *naṭáwa* (51/6) = **nartāpaka-* for *nartaka*; *thaṇawálā* (38/22) = *sthāna-pāla-*; *sonára* (38/24) = *svarṇa-kāra*; *kamára-* (13/22) = *karma-kāra*; *gamára* (41/8) = **grāma-kāra*; *gaawála* (51/28) = *gayāpāla*; *kalihári* (49/13) = *kalihārikā*; *gohári* (50/20) = 'shout'; *kupúta* (39/16) = *kuputra*; *hathóli* (40/28) = *hasta-tālikā*; *pāli-ḍhā̃kū-* (38/5) = 'covered by a lid'; *satha-báida* (40/6) = *śastra-vaidya* (sts.); *tithiáti-* (51/28) = **tīrtha-yātrika-*; *deva-hára* (52/1) = *devagṛha*, later *déharā*.

§ 19. Through stress, we have accession of length in a word like *malāujha* (34/19) = *malla-yuddha* (**malla-yudhya-*>**malla-újjha*> **malláujjha*>*maláujha*). From *virūpa*>*virūa*, we have *burua*, through influence of the stressed syllable (*birúa*, *burua*); now the word is *burá* (*burúa*+*-á*>**buruá*, **burwá*>*burá*); and *ṭalathi* (36/12) <*ṭaláti hi*, *ayāṇa-hẽ-* for *ayāna-hī̃* (acc. pl., 44/23).

Nasalisation of Vowels

§ 20. There is only the *anusvāra* employed in the MS. to indicate both a class nasal (full or 'reduced') and a nasalisation of a contiguous (preceding or following) vowel. The *anusvāra* as such appears to have lost its sound with Old Kosali of the *Ukti-vyakti*, except in some *tatsama* or Sanskrit loan-words, where it was probably pronounced as *n*, as at present in the Kosali area : e. g. सिंहासण (14/14) = *sinhāsaṇa*. It is not clear if we are to take सांकर- (21/31) as *sā̃nkara*, or *sā̃ⁿkara* with 'reduced nasal', or frankly as *sā̃kara*: probably the language was vacillating between the 'reduced nasal' and complete nasalisation stages, in the 12th–13th centuries, as we see in Old and Early Middle Bengali (cf. *Origin and Development of the Bengali Language*, I, pp. 360–362). Intervocal *anusvāra* indicated either a nasalisation of the contiguous vowel, or the presence of ṽ or ỹ : e.g. गांउ (11/21), गाउं (16/12, 12/1) = *gā̃ũ* or *gā̃ṽu*; सोंकरि (11/19) =

sõari, for *sõãri*, or *sowãri* (**sumaria*, **smar-ya*); घिए (21/31) = *ghiẽ*: जैईं (14/23), जेइ (33/14) = *jeĩ*. Final *anusvāra* indicates only a NIA. nasalisation : हाथें = *hāthẽ* (6/16), जीभें (6/9) = *jībhẽ*, सबहिं (9/30) = *sabahĩ*; मुहं (6/19, 44/18), मुंह (44/14) = *muhã*; तेहु करि सभां (10/15) = *tehu-karĩ sabhã*; को ए मुंडें मुंडे दीर्घी चूलीं धोती परिहें (31/28) = *ko e mũṛẽ* (*muṇḍẽ*) *mũṛẽ* (*muṇḍẽ*), *dīrghī cūlĩ*, *dhotī parihẽ* 'who is this, head shaven, with long top-knot, wearing a washed cloth?'

§ 21. A vowel contiguous to a nasal or a nasalised vowel appears to have been nasalised in pronunciation, as in Bengali (probably also in Bihari), but not as in Western Hindi. This 'proximity nasalisation' or 'contagious nasalisation' is frequently indicated in the orthography by an *anusvāra*. Thus—बिहांणहि (34/23) = *bihãṇahĩ* for *bihāṇahi*; कांहें beside काहें *kãhẽ*, for *kāhẽ*; मांझं (19/26) beside मांझ = *mãjhã*, for *mãjha*, *mājhã*; लांजें (34/6) = *lãjẽ*, beside लाजे (37/21) = *lāje* for *lājẽ*; बंणिएं कर (14/20) = *bãṇiẽ-kara* = *baṇiẽ-kara*; सोणें इं पर दे (16/28) = *sonẽ ĩ para de* for *sonẽ i para de* (= *suvarṇam eva paraṃ dadāti*); मांत हाथि (34/13) = *mãta hāthi* for *māta hāthi* (*matto hastī*); कांण कवडा (37/15) = *kãṇa kawaḍā* for *kāṇa kawaḍā*; कां किंह *kã kĩha* (30/14, 26) beside का किंह *kā kĩha* (30/1, 12, 22, 24) and का किह *kā kiha* (30/5, 16) 'for whom' = *kā-kihã*; मांकडि (46/9) *mãkaḍi* for *mākaḍi* (*markaṭa-*); दूजण (38/17) = *dūjaṇa*, beside दूंजणें (37/23) *dũjaṇẽ* = *dūjaṇẽ* (*dūrjana-*); etc. मुहं (6/19, 44/15) beside मुंह (44/14) = *mũhã* for *muhã*. It is because of the common nasalisation of a vowel before or after a nasal that the *anusvāra* is omitted as superfluous in the case of the instrumental and locative affixes *-ẽ* and *-ã* of words with a nasal in the last syllable : thus, जीभें (6/5) = *jībhẽ*, नाकें (6/16) = *nākẽ*, हाथें (6/16) = *hāthẽ*, बोलें (7/3) = *bolẽ*, गुआलें (13/27) = *guālẽ*, लउडें (16/22) = *lauḍẽ*; but, धर्में (5/24) *dharme* for *dharmẽ*, काने (6/28) *kāne* for *kānẽ*, इंधणे (15/4, 15/10) = *indhaṇe* = *ĩdhaṇẽ*, *ⁿdhaṇẽ*; मने (22/10) = *mane* for *maṇẽ* : so सेजं (6/19) = *sejã* (= *śayyāyām*), कोलं (6/20) = *kolã* (= *kroḍe*), पीठिं (6/22) = *pīṭhĩ* (*pṛṣṭhe*), खेतं (13/22) = *khetã* (= *kṣetre*), but गांग (5/23) = *gāṅga* for *gāⁿgã*, or *gãgã* (= *gaṅgāyām*), कांध (6/21) = *kāndha* for *kãdhã* or *kāⁿdhã* (= *skandhe*), सिंहासण (14/14) = *siṃhāsaṇa* for *sinhāsaṇã*, etc.

§ 22. Nasalisation of certain affixes was already appearing to be unstable : that is why we find both *i* and *ĩ* : e. g. तेइं *teĩ* beside तेइ *tei* (33/14); सबहिं *sabahĩ* (9/30) beside सबहि *sabahi* (10/10, 10/4).

§ 23. The sound of *w̃* (from an earlier intervocal *-m-* of late MIA.) was also present. It was indicated in various ways. Thus, root रम् gave Old Kosali *raw̃*, which is written रंव = *rãw* (7/27); the pronunciation was *rãw̃*, with nasalisation of the *a* through the contiguity of

the *w̃*. So √क्रम्—कम् gave *kā̃w*, or *kā̃w̃*, which is written as कांव (8/4). With this may be compared the Old and Middle Hindi way of writing व with a preceding *anusvāra* in *tss.*, *stss.*, and even *tbhs.* : राम *Rāma* is usually written as रांम i. e. *Rā̃ma*, and this would appear to be a compromise between the *ts. Rāma* and the proper *tbh.* form *Rā̃w̃a* or *Rā̃wa* (beside the other *tbh.* equivalents of Sanskrit names like *Sī̃ā*, *Siyā̃* = *Sītā*, *Lakhana* = *Lakṣmaṇa*, *Basiṭha* = *Vasiṣṭha*, etc.). So आंकव appears to stand for *ākaw̃a-* (= *ākrama*) (6/21), and the common root *jew̃a* 'to eat', which also occurs as *jew* in present-day dialects through loss of nasalisation (cf. Hindi *jewanār* 'feast') and as *jim* in Rajasthani, is found written in the *Ukti-vyakti* as जेंव (9/8, and elsewhere) and as जेंम (15/19). From etymology, and from the equivalents actually in use in the different NIA. speeches, we shall have to establish the pronunciation. This चूंब = चुम्बति (45/5) = *cū̃ba*, rather than *cumba* or *cuw̃a-*, and जेम जेंम···तेम तेम (38/17), adverbial correlatives of manner, were probably *jew̃a jew̃a tew̃a tew̃a;* so देवहि नम (45/19) beside देवहिं नव (50/10), = *dewahī̃ naw̃a*; जमाई (45/5, 39/13) = *jaw̃āi*, as in many NIA. speeches, rather than *jamāi;* सामि- (39/28) = *sāmi* for *sā̃w̃i* (= *svāmi*); सामिअ (33/23) = *sā̃wia* (*śāmyati*); बिसम (36/11) = *bisaw̃a* (<*viṣamayati*); etc. In certain cases, the *w̃* would appear to be indicated by a mere nasalisation, an euphonic glide *-w-* present in these cases making just the *anusvāra* sufficient for *-w̃-* : e. g. भुइं *bhuī̃* (10/14) = *bhuw̃i* (<*bhūmi*); सोंअरि (11/19) = *sõari* <*sow̃ari* (MIA. *sumara-*, OIA. *smar*).

§ **24.** The following cases are noteworthy : गींव = *gīw̃a* (46/9) = *grīvā*, मांसं (46/15) *mā̃sā̃* or *māsā̃* = Skt. *māṣa* 'lentils', with contagious nasalisation, rather than from Skt. *māṃsa* 'flesh, meat'; गोंडहा = *goḍā̃hā* (34/11) for *goḍahā* (= *gō̃ḍḍa-* + *hata-*) with improper nasalisation.

§ **25.** Loss of nasalisation : *-anta*>*-ata*, *-anti*>*-ati*, *sāwa* for for *sāw̃a* = *sāmayati* (41/14).

The Consonants

§ **26.** The Consonants were of Common New Indo-Aryan, and were as follows:

k, kh, g, gh, ṅ
c, ch, j, jh, ñ
ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, ṇ (ṛ, ṛh)
t, th, d, dh, n
p, ph, b, bh, m (w̃)
y, r, l, w, s, h.

§ 27. These need not be digressed upon. The ṅ and ñ sounds occurred only as full nasals before their corresponding stops in Sanskrit loans, and probably as reduced nasals ṅ ñ in a similar situation in tbh. or Prakritic words : e. g. सांक = sāṅka = śaṅkate (49/20), चूंची (46/15) = cūñcī, if not cũcī. Otherwise ṅ ñ do not appear. ṇ, n, m, appear as reduced nasals, e. g. सांड़ (34/4) = sãḍu, नांद (34/4) = nānda, सैंफ (36/1) = sempha (if not sãṛu, nãda, sẽpha), and as full nasals in an intervocal position; and in initial positions also for n and m. The cerebral ṇ, now lost in the Ganges Valley east of the Panjab, using dialects of Western Hindi (it is not found now in Hindustani or Khaṛī-bolī, in Braj, Kanauji and Bundeli, in the Kosali dialects, in the Bihari dialects, in Bengali and in Asamese but it is still present in Oriya, in Panjabi, in Rajasthani-Gujarati, in Sindhi & in Marathi), appears to have been present as a living sound in the Old Kosali of the Ukti-vyakti : the orthography is quite clear : single intervocal OIA. and MIA. -n- -ṇ->-ṇ- in Old Kosali; and double intervocal -ṇṇ- of MIA.>dental -n- in Old Kosali : thus sampūrṇa>sampuṇṇa>सपुन (9/27) sapuna = sãpuna, dīna (47/4)< diṇṇa; karṇameru->kaṇṇameru->कनमेरु (21/18) = kanaméru; karṇa> kaṇṇa>कान (6/28) = kāna; मानइ mānai (37/11) = maṇṇaï, manyati; (but an exception is in उणींद (36/29) uṇīda for unīda<uṇṇinda, unnīdra); and words like jaṇa, dūjaṇa, bāmhaṇa, bihāṇa, baṇia-, maṇusu (15/19), jiṇaũ (= jināmi), suṇa (= śṛṇoti), ãgaṇa, īdhaṇa-pāṇi, puṇi (= punaḥ), ayāṇa, sayāṇa (= ajñāna, sajñāna), masāṇa (= śmaśāna), gābhiṇi, etc. show the presence of -ṇ-. Exceptions are a few words probably through Skt. influence : naana = nayana (9/11), dīna (47/4), mana (through influence of māna<maṇṇaï, manyate), anika- (38/2) = *aṇikka, anikta, etc.

Note : जणे हो सो भाज या (= जा) [पूत्र] जनु याथि (= आथि) (10/7) = मा इवत् (= भवत्) सा भार्या यस्याः पुत्रो नास्ति, where jaṇe and junu both = 'not'. jaṇe also occurs as jaṇī, jaṇi (10/8, 10/11). Cf. jaṇī<jaha ṇa hi<yathā+ na+hi and junu<jannahu<yat-na-khalu [?] (jaṇi—proper form; junu—poetical ?).

§ 28. Single intervocal ṭ ṭh ḍ ḍh of OIA. = MIA. ḍ ḍh, which appear to have developed the pronunciation of the flapped ṛ ṛh as early as Transitional MIA. of the centuries round about Christ (see OBDL., I pp. 249, 494). In Old Kosali, the ṛ ṛh appear to have been the rule, although the dotted ड़ ढ़ had not come to be devised in the alphabet.

§ 29. The sound of *w* also was present in the language : for this, see § 23. *y* and *w* were intervocal sounds in *tbh.* or Prakritic words, and were of the nature of glides, and they were the semivowels *ĕ* and *ŏ* rather than *ĭ* and *ŭ* : *ya* as a graphic device for *e*, noted in § 2, arose out of this relationship between *y* and *ĕ*—the latter when pronounced quickly giving the former. The value of *w* would consequently appear to be the lower sound of *ŏ*, not the higher one of *ŭ*.

§ 30. The distinction between *r*, *l* and *ḍ* was fully maintained—there was no confusion between them (leading to change of all of these to *r*) which is noticeable in the modern Western Magadhan speeches Bhojpuri, Maithili and Magahi. The hypothetical Ardha-Māgadhi Apabhraṁśa, the source of Old Kosali, appears to have agreed with the earlier Pali and Śauraseni, the early and late dialects of the Midland, and with Sanskrit, in this matter, rather than with its own older form and with its eastern neighbour and sister Māgadhi.

But we have change of *-ḍ->-ṛ-* to *-l-* in *bola* for *boḍa, buḍa*= *bruḍ-* (39/21, also 36/14).

§ 31. There were new aspirates—*nh*, *lh* and *mh* : e. g. *tithiātinha* (51/28) = *tīrtha-yātrikānām*, *sīsanha* (39/12) = *śiṣyānām*, *ūnha* (34/22) = *uṣṇa-*, *lhusiāru* (38/25) = 'plunderer' (= *luṇṭākaḥ*) beside the root *lhūs*—*lhūsa* = *luṇṭati* (44/11), and *bāmhaṇa* = *brāhmaṇa*.

§ 32. There was only one sibilant—the dental *s*. OIA. *ś ṣ s* all had become *s* in this speech : cf. *śarkarā* = *sā̃kara* (21/31); *paviśati* = *paisa* (50/27), *śiṅgha* = *sū̃gha* (6/13), *śṛnoti* = *suṇa* (6/28); *viṣa* = *bisa* (35/26); *śiṣya*>*sissa*>*sīsa* (39/12); *ṣaṇḍaḥ* = *sā̃ṛu* (34/4); *śalyam* >*sella*>*selu* (51/26); *sidhyati* = *sīdha* (51/9), *sts.*; *samudra* = *samuda* (= *saw̃uda*) (47/24); etc. Even in Skt. words *ś ṣ* had developed the values respectively of *s* and *kh*. Frequently enough in the spelling *ś s* are interchanged (e. g. रशु for *rasu*, 36/31; सिष्ट for *śiṣṭa*, 36/14; शुष्यति for *śuṣyati*, 36/27); and a spelling like बिशेश for बिशेष (42/6) indicates a *tbh.* form *bisesa-* (the *sts.* pronunciation of बिशेष would be *bisekha*). The ष became so much a familiar symbol for the sound of *kh*, that commonly we find ष written for ख. ष is simpler to write than ख, and the latter tends to be confused with र व occurring one after the other : that is why all over North India (including Rajputana and Gujarat) in medieval times ष almost displaced ख in the orthography of the vernacular, and even in that of Sanskrit; and in the Gurmukhi Script, created by modifying the ancient Śāradā alphabet of the North-west (Panjab, Sindh and Kashmir) through Deva-nāgarī influences, the symbol ष was adopted for ख.

The change of *-iṣya->-issa-* of the future verb to *-iha-* is an obscure point. Sporadic cases of *-s-, -ss-> -h-* occur : e. g. *ā̃ba cūha = āmraṃ cūṣati* (47/3).

§ 33. The : = *ḥ* (*visarga*) had long fallen out of use : it was an unvoiced continuation of a vowel,—an unvoiced *h* in isolation. In Skt. words, throughout the greater part of India, excluding Bengal, it became a frank voiced *h* with the vowel occurring before it repeated after it : रामः *rāmaḥ* = रामह *rāmaha*, मुनिः *muniḥ* = मुनिहि *munihi*, साधुः *sādhuḥ* = साधुहु *sādhuhu*, etc.

Phonology of the *Tadbhava* (Prakritic) Element

§ 34. The words derived from Prakrit—the genuine *tbh.* elements, including the *deśī* or aboriginal borrowings, a number of Prakrit loans from Sanskrit (i. e. Prakrit *semi-tatsamas*), and a few foreign words from MIA.—form the basis of a NIA. language like Old Kosali, and here we are presented with a fairly regular line of development, with such vowel and other changes as were the result of the accent system as noted previously in §§ 10 ff. Among MIA. *stss.* or loans from Skt. may be noted *ārisa-* (46/31) 'looking-glass' (<*āarisa*<*ādarisa*<*ādarśa*), *barisa* (5/26, *varṣati*), *sõara* or *soŵara-* (11/19, 48/24,<*sumara*<*smar*), and *sarisawa* (39/24, <**sarisapa* = *sarṣapa* : the *tbh.* from would be **sāsawa*<**sassapa*); besides a number of more or less pure Skt. words which have become naturalised by following the speech-habits of Kosali, which are treated below.

§ 35. With regard to the vowels, there is the usual compensatory lengthening of the vowel before a double or long consonant, or a nasal+consonant, hand in hand with the simplification of the consonant-group (e. g. *bhakta>bhatta>bhāta, pakva>pakka>pāka, granthi>ganṭhi>gā̃ṭhi, kurkuraḥ>kukkuro>kūkuru, vyukta>vutta>būta, mitra>mitta>mīta, jāḍya->jaḍḍa>jāḍa = jāṛa*, etc., etc.). The resultant compensatory long vowel, as well as original long vowel, is weakened and shortened through stress being on another syllable, as has been noted before (§ 18). Thus, *bhikṣā>bhikkhā, bhikkhā>bhīkha*, but *bhikṣā-kārika>bhikkhā-āriā>bhikhārī>bhikhári* (49/20); *grāmaḥ>gā̃ŵu*, but **grāma-kāra>gā̃wára* written गमार (41/8); *nagna>nā̃ga* (39/1), but *nagnācārya>*naggāāria* (the second element a *sts.* rather than *tbh.* which would be **ācajja*)>**nāgáyāri* >*nagáyari* (40/10); *marma-hata->mammahaa->mamahá* (34/10); *bhāṇḍāgāraḥ>bhā̃ṇḍáru* (44/11); etc. Other apparent singularities with

regard to change of quantity are due to the early MIA. (and probably also late MIA.) stress-habits.

§ 36. Final long vowels of OIA. became short in late MIA. (Apabhraṁśa), and these short vowels were inherited by NIA., to be finally lost in recent centuries. We have, in such inherited Prakritic words, the short vowel at the end: e. g. *bahu lāja sākuḍa* (34/6) = *vadhū*; *sāsu* (39/16) = *śvaśrū*; *bāga* (48/12) = *valgā*; *bhūkha* (15/10) = *bubhukṣā*; *gā(w)i* (5/14, 50/11) = *gāvī*; *bhikha* (49/20) = *bhikṣā*; *Gāṅga*, *Gāga* (50/13) = *Gaṅgā*; *jibha* (48/9) = *jihvā*; *seja-* (6/19) = *śayyā*; *sawati* (44/13) = *sapatnī*; *gābhiṇi* (47/9) = *garbhiṇī*; *mākaḍi* (46/9) = *markaṭī*; *naī* (39/21) = *nadī*; *nāwa* (39/7) < MIA. *nāwā* = OIA. *nāuḥ*; *lāja* (34/6, 37/21) = *lajjā*; *pīṛa-* (34/5) = *pīḍā*; *bhāja* (10/7) = *bhāryā*; *bayāli* (34/18, 38/23) = *vātālī*; *bāḍhani*, *dāsi* (39/31) = *vardhanī*, *dāsī*; *haraḍaī* (47/20) = *harītakī*; *rasaī* (51/19) = *rasavatī*; *micha* (36/16) = *mithyā*.

But in a *sts.*, the *-ā* is preserved, as in *bidā* < **biddā* < *vidyā* (14/16).

§ 37. *Udvṛtta* vowels after loss of interior consonants are either combined, or diphthongised, or retained distinct with insertion of a euphonic glide *y* or *w*: e. g. *lakuṭa* > *laguḍa* > *laüḍa-* (16/22), also *lauḍi* (= *lakuṭikā* : 35/16); *joī* (< *juaia*, *yuvatikā* for *yuvatī* : 15/21, 19/22); *dyūtakāra-* > *jūaāra* > *juāra* (46/24); *paṇḍita* > *paṇḍia* > *pāṇḍe* (*pāṛe*) (11/13); *nāpita* > *nāvia*, **nāvua* > *nāwū* > *nāu* (39/11); *mahāmātraḥ* > *mahāmatto* > *mahāvattu* > *mahāuttu* > *mahāutu* (40/20); *sugandha-* > *suandha* > *sondha-* (*sõdha-*) (40/31); *hastatālikā* > *hatthaālia* > **hatthawālia* > *hathóli* (40/28); *prāpyate* > **prāpiati* > *pāviaï* > *pāwia* (33/23); *mātā* > *māā* > *māä* > *mā* (38/17); *catuṣkaḥ* > *caükko* > *cauku* (41/4); *vātālī* > *vāālī* > *vayáli*, *vaáli* (34/18, 38/23); *sthānapāla-* > *thaṇawālā* (38/22); *gayāpāla* > *gaäwāla*, pron. *gayawála* (cf. modern *gayāl*, *gayāwāl-*) (51/28); **balika* > *balia* = *baliya* (43/18, 38/28); *upakārika-* > *upakāriā* (*ts.* loan : 10/4); *sūpakāra* > *suāra* for *suwāra* (13/21); *-hā* < *haa-*, *hata-* (34/10, 11); *guṇatānikā* (52/4) > *guṇaāṇi* = *guṇawāṇi*; *harītakī* > *harīḍaī* > **hariḍaī* > *haraḍaī* for *haraḍayi* (47/20); *virūpa* > *burua* (31/15, 47/13) = modern *burā* 'bad'; *caṭakikā* > *caḍaī* = *caḍayi* (36/8); *ojhā* (22/2) < *uvajjhāa*, *upādhyāya*; *ā* 'came,' represents *āaa* (= *āgata*) or *āāa* (= *āyāta*) + pleonastic *-āa*, *-ā* (< *-āka*).

§ 38. The observations made above regarding the quantity of the vowels in orthography (§§ 5, 6) are to be recalled. The final *udvṛtta* vowels *-iā* of Apabhraṁśa should give *-ī* in NIA., but we have instead *-i* in most cases. With the help of the NIA. affix *-ā* (*-ā*)

we have new vowel-nexuses at the end, e. g. *-iā* (*-iă*) : e. g. *upajāriā* (10/4), *dukhiā* (34/29), *sukhiā* (34/30), *balia* (38/28, 43/18), *garua* = *guruka* (45/11), *halua*<*laghuka* (36/6), *arthiā* (47/24). In *burua*-(38/15) = *virūpa*, there is no combination as *rŭa*<*rūpa* is the word; so also in *rŭa* 'cotton' (45/9, 39/8).

§ 39. The *udvṛtta* vowel group *-aï*, *-eï* for the affix of the verb, indicative present tense, third person singular (= OIA. *-a-ti*, *-aya-ti*) has a peculiar transformation in the Old Kosali speech—it is *-a*, and not *-aï*, *-ai̯*, *-ae*, or *-e*, or *ei*, as in most other NIA. There are a few cases of *aï*, *ai̯* or *ae* : e. g. *rahaï* (34/3) 'remains', besides *raha* (35/5); *mānaï* (37/11) = *manyate*, *milaï* (37/17), *calaï* (36/14) (this is a doubtful case—probably for *bola*<*bolaï*, for *būḍaï* : *cala* is exceedingly common), *rohaï* (36/16), *sījhaï* (36/31), *kījae* (20/3), *phuraï* (37/28) = *sphurati*, and *mācai̯* (37/5) for *mājaï* = *mādyati*; and *ḍasi* for *ḍasaï* = *daśati* (47/11). But everywhere it is not *aï*, *ai̯* or *ae*, but *-a*. This kind of reduction of *-aï* is rather unexpected : yet it was the genuine Old Kosali form, and practically in all other cases we note the loss of the *-i* : e. g. *duha*, *ho*, *jā*, *ohaṭa*, *paaṭa*, *dhara*, *chua*, *barisa*, *dekha*, *de*, *le*, *baïsa*, *baca*<**vacati* = *vakti* (*sts.* root), *paṛha*, *raüa*, *kā̃ïa* = *kāmayati*, *tusa* = *tuṣyati*, *suṇa* = *śṛṇoti*, *jaṇa* = *janayati*, *soa* = **svapati* for *svapīti*, *soha* = *śobhate*, *huṇa* = **huṇati* for *juhoti*, *gā̃tha* = *granthate*, *siwa* = *sīvyate*, *besāha* = **visādhayati* for *visādhyate*, etc. etc. In the Early Middle Kosali as in Īśvara-dāsa, Malik Muhammad and Tulasī-dāsa, we find both *-a*, and *-aï* and *ai̯*, besides *-ahi* (with euphonic *-h-*), as well as *-a(h)i* for reasons of metre. The prose of the *Ukti-vyakti* makes it clear that the few forms in *-aï* etc. are archaic for the language already in the middle of the 12th century.

This *-a* may have arisen in the following way; the affix *-aï* became first of all an open [ɛ] or [æ], which was probably indicated by the spelling अए, and then from this [æ] we have *-ă*, which may have been pronouced as [ə] as a weak and unaccented syllable, the root at the head of the verb form taking up the stress : thus, *calati*> *calaï*>*calɛ*>*calæ*>*cală* = *calə* : cf. *cikaṇa rūkhaya* = *rukhae* (41/17) = *cikvaṇam rūkṣayati*.

The form *āthi*<*asti* is an exception : probably it was an archaic form, of restricted use, which has not survived in the present-day Kosali dialects. Cf. the restricted, negative use of it in Gujarati *nāthi* = *nāsti*.

§ 40. There is a singular locative affix -ã or -a (i. e. just the base of the noun) which in the absence of a more satisfactory derivation I suggest connecting with the MIA. -ahĩ, -ahi<OIA. *-adhim, *-adhi (cf. ODBL., II, pp. 745–746), and this -ã, -a would appear in that case to be a parallel phonological development to -ai>-aĩ>*æ>-ă in the case of the verb present 3 pers. sg. Thus OIA. skandha, loc. sg. *skandha-dhi, *skandha-dhim, besides skandhe>MIA. khandhahĩ, khandhahi besides khandhi>*kandha-ĩ, kandhaĩ, kandhi> *kandhaĩ, kandhai, kandha>*kãndhæ̃, *kãndhæ, kãndha>Old Kosali kã*dhã (kãdhã), kã*dha (kãdha). The reduction of the -i<-e affix of the locative to -a [=ə] may have strengthened the change of -aĩ>æ>ă [=ə]. So *hasta-dhim>hatta(h)ĩṃ>hãthã(7/13), *tala-dhim> talahiṃ>talahĩ>talaĩ>talã (9/30), siṁhãsaṇa+hĩ>*siṃhãsaṇaĩ> siṃhãsaṇã, written सिंहासण (14/24), *kṣetra-dhiṃ>khĕttahiṃ>khetaĩ> khetã (13/22), *varga-dhi>vaggahi>*vaggaĩ>bãga (38/20). Then this nasalisation from ã was extended to other bases : sabhã (10/15), piṭhĩ (6/22), sejã<sĕjjaĩ<śayyã+hĩ (6/19), sthãlĩ (13/21), thãlĩ (15/10), hãṛi for hãṛĩ written हांडी (38/5), etc.

A similar modification of -ahi, -ahĩ to -e, -ẽ is seen elsewhere : e. g. IE. *ghṛdho-dhi>OIA. *gṛha-dhi>MIA. *garha-dhi, *gharadhi, gharahi>*gharaĩ, gharai>Bengali ghare; so OIA. *ghutra-dhi> *ghoṭa-dhi>ghoḍahi>ghore in Western Hindi.

This change of unaccented, inflexional -aĩ>-a, and not to -e, is thus a noteworthy phonological development in Old Kosali.

For the locative, or, rather, oblique locative-dative, the affix -hi, -hĩ appears to have been revived;—or, it may be, it was just kept up as a literary form.

§ 41. With regard to the *Consonants*, we find that the language has already arrived at the NIA. stage as it developed in Aryan-speaking India outside of the Panjab and Sindh—i. e. it simplified double or long consonants into single or short ones. But in one or two words, either loans from the earlier Prakrit stage of the language, or just Skt. tss., we find double consonants, e. g. nilajju= nirlajjaḥ (41/23), usajja (34/9)=utsajjati. The substantive root ach is not infrequently written accha अच्छ beside आछ acha, and here the difference is purely graphical, the Sanskrit habit of doubling interior ch to cch being in all likelihood introduced for the NIA. form also, as we find in the orthography of the MS. of the Old Bengali *Caryā-padas* preserved in Nepal. So कच्छ kãccha (39/21) for kãcha

(<*kaccha, kakṣa*), मीच्छें (36/16) *micchẽ* for *michẽ* (<*micchă, mithyā+ -ena*), *pacchoḍa = pachoṛa* (34/20), ईच्छ *iccha = icha* (52/11), पूच्छ (36/23) = *pūccha* for *pūcha* (*pṛcchati*), beside the proper पूछा *pūchā* (34/10), बाछा *bāchā* (35/9<*vaccha-, vatsa-*), etc.

The word *satta* (10/11)<*santa* may be a borrowed form : the common *tbh.* or Prakritic inheritance from √*as+-ant-* is *hũta-* (47/27) or *huta-* (<**as-anta-+bhav-anta-*). Or *satta* may be a graphic mistake for *sata*, which is found in Modern Kosali as *sat*; cf. also Bengali *sat* 'good, honest' and *sata-tā* 'honesty' (<*santa-*+Skt. affix *-tā*).

§ **42.** MIA. conditions are faithfully reproduced in Old Kosali of the *Ukti-vyakti* for most of the other consonants, single or double. Thus : *ūma*<*umha, uṣma* (51/16); *oḍa*<*oḍḍa* (= *Uḍra*, MS. *udra* : 21/14), *ūṇha* (34/22), *joṇha* (37/1); **veṣṭati*>MIA. *vĕḍḍhaï*>*beḍha* = *beṛha* (48/3) beside *vĕṭṭha*, **vĕṇṭa*>*bĕṭa-li* (21/26 = *śiro-veṣṭanam*); *bhāryā*>*bhayyā, bhajjā*>*bhāja* (10/7); *paṭhitavya*>*paḍhiavva*>*paṛhaba* (12/16); *viśiṣṭa*>*visiṭṭha*>*bisiṭhu* for *bisīṭhu* (19/19); *kṣupti*> *chutti*>*chuti* for *chūti* (42/3); *argham*>*aggham*>*āghu* (39/3); *vṛddha* >*vuḍḍha*>*būḍha* = *būṛha* (34/3); *hṛdaya*, **hṛda-*>*hia* (38/19); *marma-hata- muhyati*>*mamma-haa mujjhaï*>*mamahā mūjha* (34/10 : text, *mūjha = mūrchati*) : *ajñāna*>*aññāṇa*, **ayyāṇa*>*ayāṇa* (34/14, 43/21), *sajñāna*>*saññāṇa*, **sayyāṇa*>*sayāṇa* (37/29); *dara*>*ḍara* (48/27); *gūgula-* (44/27); MIA. *camakkaï*>*caũka* (35/13); *kaparda-*> *kawaḍa, -ā* (41/7, 37/15); *śvāpada*>*sāvaa*>*sāvaya* (43/25), written *sāvaja* सावज, with ज wrongly put for य *y*; *samudra*>*samudda*> *saw̃uda*, written *samuda* (47/24); *stāgha*>*thāha* (46/11 : the text gives *sthāna* as equivalent); *gṛhastha*>*gihattha*>*gihatha* (49/20); आंब *ăba* (47/3)<*amba*<*āmra*; *bõṭaĩ* 'with a ball', text = *vartakena* for *vṛntakena* (34/24); *putra-*>*putta, putta-la, puttalikā*>*putali-* (52/17); *pustika*>*potthiā*>*pothī* (52/18); *śudhyati*>*sujjhaï*>*sūjha* (36/30); *kăbala = kambala* (8/15); *sandaṃśika-, -ikā*>*saṇḍaṃsia+-hĩ*>*saṇḍāsī* (loc.) = *sāṛāsī* (49/5); *bhṛtya*>*bhicca*>*bhīca-* (48/7); *īśvara*>*issara*> *īsara* (50/17); *prasvidyati*>*pasīja* (36/29, 51/16), cf. causative *pasījāwa* (51/17) = **pra-svidya-+āpayati*; *niphaja* (35/29)<*nipphajjaï* >*niṣphāyate*; *kṣīyate*>*khiyyati, khijjaï*>*khīja* (33/21); *kāḍhata* (33/30)<*kaḍḍhanta-*<**kṛṣṭa+-anta-*, for *karṣant-, ākarṣant-*; *savati*< *sapatnī* (44/13); *mṛta*>*mua* (46/26); *harītakī*>*haraḍaï* (47/20), cf. *vibhīdaka* = MIA. *baheḍaa* (*ṭ*>*ḍ*); *ucchvasiti*>*ussasaï*>*usasa* (33/25); *cheli*<**chayaliā*<*chagala-* (50/3); *cabā* (46/27)<**carvāpayati* for *carvayati*; etc., etc.

§ **43.** There are some cases of irregularity : e.g. *mādyati>māca* (37/5) for *māja*; *sleṣman>sẽpha* (36/1) for *semha; *sũgha = śinghati* (9/1); *arudhi = avaruddhā* (50/1); *ohaṭa* (33/10) should be *ohaḍa* (= *avaghaṭati*); *chāṭasi* (10/12) for *chāḍasi*; and the phonology of a good number of words of *deśī* origin is not clear : thus, *ṭopa* (49/25) = *stūpa*; *oḍa, oda* (35/11, 36/10) = *ārdra*; *aḍata* (41/2) = = *ādatta*; *rua, rūa* (45/9) = 'cotton'; *taḍakā* (45/11) = *tāḍaṅka*; *ghuḍu* = *kūṭam*, *avakara-rāśiḥ* ('refuse-heap', 48/1); *ḍīva* (*dība?*) = *tṛṣṇā* (9/31); *mehali* 'woman' (45/21 : conn. with *mahilā?* cf. OB. *meheli*, Bihari *mehar, meharārū*); *ḍāla* (35/21); *rāḍa* (40/6) = Skt. *radda*, or *raḍḍa*, 'a low-caste man'; *jūṭha* (42/19) = *ucchiṣṭa*; *poṭala-, -li* (38/25, 26, 41/28); *luī* = *ulmuka* (41/20); *copaḍā* (47/6); *dhahurī* (47/25) for *bahurī* (cf. 35/3, धीर = भीर); *jewaḍi* = 'rope' (37/24, 46/5); *gaḍiāṇa* (15/29); *lumbaḍu* = 'robber'(40/18); etc., etc.

§ **44.** There is *quite a numerous* list of verbs which appear to be of *deśī* origin. In what may be called the supplementary section of the work, these verbs feature. Cf. in p. 33, *ghāṭa, caḍa, khasa, raĩga*, in p. 34, *laṭa, baphā* (?), *raphā, khoḍa*; etc. etc.

§ **45.** Sanskrit *tss.* and *stss.* were to be found in MIA. from very early times, ever since MIA. was fully evolved out of OIA., and the presence in MIA. of these Sanskrit loans, unmodified or modified, is generally lost sight of. Thus in Pali *brāhmaṇa* is a *ts.* loan which drove out the *tbh. bamhaṇa* which nevertheless has survived in NIA.; *nigrodha* is a *sts.* form of *nyagrodha* for the expected *tbh. ñaggodha*. At all stages in the history of MIA. these Skt. loans were being admitted and they formed a disturbing element in the unhindered evolution of the MIA. *tbh.* forms. Generally, *anaptyxis* (*svarabhakti, viprakarṣa*) characterised these Skt. loans in MIA. : *tbh.* inheritances from OIA. show *assimilation*. Thus, we have *ratana* (*sts.*) beside *ratta, harisa* beside *hassa* or *haṃsa, varisa* beside *vassa*, etc., etc.; and in these Skt. loans, there was more of an attempt to preserve the original sound rather than to assimilate them.

The Old Kosali of the *Ukti-vyakti* also received a number of these Skt. *stss.* and *tss.* from MIA., and changed them according to its own NIA. phonetic habits. Examples : *madhyaka>madhaka* (41/16); *ādarśa>*ādarisa, āarisa* (instead of the *tbh. āassa*)>*ārisa* (46/31); *sarisawa* (39/24) = *sarṣapa*; *varsa>varisa, vārisa>bārisa* (37/12 : the word may have been influenced by the Persian *bāriš*); *vidyā> viddā, biddā>bidā* (14/16); *nitya>nitta>nita* for *nīta* (37/30); *ādityaḥ>āditto>ādittu>āditu* (34/23), cf. Hindi *it-wār<*āyita-wāra*,

old sts. form; (?) *kṛtyavāra*>*krattavāra*, *kattavāra*>*katavāra* 'refuse' (40/1,2); *śastra-vaidya*>*sattha-vaidda*>*sathabaida* (40/6); *śukla*>*sukila*, fem. *sukili* (16/22); *khyāti*>*khāti* (10/16); *tyaja*>*taja* (9/23); *tṛṣṇa*>*trisṇā* (9/31 : note pronunciation of *ṛ* as *ri*); *loka*>*loga* (46/2); *anyāi* = *anyāyin* (50/22); *mārgaḥ*>*mārgu* (= मार्गु, 10/11); etc.

§ **46.** The number of Skt. loans occurring in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti* as a NIA. speech is fairly large, and herein is a clear indication of the line which NIA. languages were taking up—viz., that of borrowing from Sanskrit. This was the most natural thing for NIA., as the Aryan speeches never lost touch with Skt., and there was always a general recognition of the fact (admitted also by foreigners like Hiuen Ts'ang and Al-Bīrūnī) that the spoken Aryan languages were but debased forms (*apabhraṃśa*, *apabhraṣṭa*) of the learned tongue. In fact, any Skt. base or noun can be borrowed into NIA., and even used as a verb. As a result of this, we find that by the 15th century most forms of New Indo-Aryan were established as literary languages looking up to Sanskrit as their model, both in vocabulary and style and in subject-matter—innovations in the shape of borrowings from the Persian and the introduction of new subjects and styles notwithstanding.

§ **47.** A few words appear to be based on learned forms from MIA. The study of MIA. was not yet a remote thing—there was still the Apabhraṁśa speech and its literature. It seems that for this reason we have forms like *bathu*<*vatthu* = *vastu* (common), Prakrit *bamhaṇa* (11/11) beside the proper inherited *bāmhaṇa*, *sahasa* (9/28) (the vernacular form would appear to be *sahāsa*, ousted by *dasa saa*, for which again, the Pers. *hazār* was quickly adopted); the word *bhālā* for the expected *bhāla* may be a Prakritism, from *bhalla*.

§ **48.** There is not a large foreign element in the *Ukti-vyakti*. The following list would appear to include all likely Perso-Arabic borrowings—those marked * being inheritances from MIA. (or Sanskritised MIA.):

**turuṣka*, Sanskritised from *Turukka* = *Turk* (3/11).

**pothī* (52/18), Skt. *pustikā*<*pusta-*<Middle Iranian *post* = 'parchment for writing'.

**ṭhakura* (48/20) = MIA. *ṭhakkura* : explained by the text as equating with *sthāna-pūraka* or *ṭhakkura* : considered by Sylvain Lévi as the Turki word *tegin* = 'lord, master', Indianised.

***āṇa** for *nāṇa* (15/29, 16/1) = *nāṇaka-*, 'a coin' from MIA. *nāṇaka* = 'coin (Kushāṇa), with the image of the Iranian goddess *Nānā*'. Is the NIA. word *ānā* = 'anna' from this?

nāla (39/24) : *ghoḍa nāla ḍewa* = 'the horse throws the *nāla*'; if the word means 'horse-shoe', then it is the Persian *nāl*, from the Arabic *na'l*. *nāla* may also mean 'foam from the mouth', and in that case it is a *deśī* word, found in Bengali.

bārisa (37/12) : as suggested before, may have been influenced by the Persian *bāriš*; but an Indian origin as a MIA. *sts.* *vārisa-*<*varṣā* is the more likely one.

uṇha bathu baphā (34/22) = *uṣṇaṃ vastu barphati—barppha rapha raphītyādi* (?). If it means 'cools', then can we have here the Pers. *barf* 'snow, ice'? Or it means 'warms' e. g. *bihāṇahī āditu raphā* (34/23).

This speech of the Ganges Valley in the first half of the 12th century was thus singularly free from foreign words.

MORPHOLOGY

(1) Formative Affixes

§ **49.** Apart from some affixes of no special force (so far as MIA. and NIA. are concerned) which have come to NIA. with words derived from MIA., e.g. *-ă*, as in *bhāra* (35/19), *bela-* (7/3), *jībha* (6/11), *seja-* (6/19), *hātha* (7/12), *pāa-* (7/17), *bāsa* (35/18), *pāka* (35/28), *parihawa* (41/31), *ghāma* (36/27) = *gharma*, *uda* (36/27) = *udra* 'moisture', *ayāṇa*, *sayāṇa* (*ajñāna*, *sajñāna* : 34/14, 37/29), *sūara* (39/26), *gāḍa*<*gaḍḍa*<*garta*? (39/22), *kewaṭa* (39/7) = *kaivarta*, *tila* (51/1), *guāla* (50/28) = *gopāla*, *kāna* (51/12) = *karṇa*, *dewahara* (52/1) = *devagṛha*, *kheta* = *kṣetra* etc. etc., we note a number of affixes which are quite distinctive for NIA. Some of these are just continuations, so to say, of formative affixes which were quite living ones in MIA., and others were created out of decayed words in NIA.

Examples : (i) *-a* : pleonastic,<*-ka* of OIA. : *lahua* = *laghuka*, *gurua* = *guruka*, *balia* = *balika* + *balin*.

(ii) *-aṇa*<MIA. *-aṇa*<OIA. *-ana* : forming verbal nouns : *karaṇa*, *paḍhaṇa*, *jēwaṇa*, *jūjhana* (34/8 = *yudhya* + *ana-*), *khelaṇa* or *-aṇi* (37/19 : 'plaything') *jāṇa* = to go (38/27); also concrete nouns, e. g. *bāḍhaṇi* (39/31) = 'broom'.

(iii) *-aṇihāra*<MIA. *-aṇia* = OIA. *-anikā*, diminutive, + *-hāra* from OIA. *-dhāra* 'holder'; in the sense of 'doer' (the vowel *-i* in the

element -aṇi- may have been due to the influence of a form like paṭhanīya = paḍhaṇijja or paḍhaṇīa) : e.g. paḍhanihāra (12/11, 20/20), jaṇihāra (yāna-, 12/11), jeẽwaṇihāra (12/12) 'eater', soaṇihāra (35/24).

(iv) -aba <MIA. -iabba, *yabba <OIA. -itavya : future gerundive form = 'to be done'; (beda) paḍhaba = (vedaḥ) paṭhitavyaḥ (12/5); (smṛti) abhyasabi (12/16 : = -itavyā + -ikā, fem.) : purāṇa dekhaba (<dekkhiabba <*dṛkṣitavya for draṣṭavya : 12/17); (dharmu) karaba = kariabba <kartavya (12/17); kāha karaba (20/17); dharaba (22/6); e beṭi kāhi debi (22/27) = iyaṁ kanyā kasmai deyā or dātavyā;

The MIA. locative form in -hĩ of this form (contracted -abahĩ giving Old Kosali -abẽ : here -ahĩ being in the middle of the phrase does not change to -ã-, as discussed in § 40), is used as an oblique form, for the dative-locative, with the post-position kĩhã or kihã : e.g. karabẽkihã करबें किहं, paḍhabẽ-kihã, jābẽ-kihã (11/20–23); jeẽwube-kihã जेंउंबे किहं (20/24), jinabẽ-kihã जिणबे किह (43/2).

(v) -ata : present participle affix : ata, also anta, from OIM. -ant-, MIA. -anta-. Examples fairly common.

(vi) -ā <MIA. -āa <OIA. -āka : pleonastic, originally indicative of slight contempt : pātā <pāta = patra (41/19), bāchā <bācha (35/9 : vatsa-), sūā (50/29) = śuka-, kauā (37/25) (= kākaḥ > kāko > kāo, kāu, + -ā); paroṭā = ? paravṛttāka- (50/17), kawaḍā (37/15) beside kawaḍa = kaparda-; gẽduā (44/20); but we have ghoḍa (not ghoḍā), balada (not baladā); bhala (not bhalā) (cf. present-day forms ghoṛā, bardā, bhalā etc.).

This -ā is found as an extension of other affixes : for which see below.

(vii) -ā <MIA. -ā, -iā + NIA. -ā as above = OIA. -ta, -ita + āka : passive participle adjective affix, furnishing the base for the past tense also, e.g. gata > gaa > gaa + ā > Old Kosali gā 'gone, went', pl. gae; lihā (40/4); bhā <*bhwā <bhūta- : influenced by bhava-, *bhavita, pl. bhae; bāḍhā (14/29) <vardhita- + -āka; ā (14/29) 'came' <āgata or āyāta = āaa + -āka = āa; harāwā (41/15); -hā (as in mamahā, <hata-); paḍhā (20/11) = paṭhita + āka; biḍarā (34/17); (?) sukhā (36/26) = suṣka + -ita + -āka; gaḍhā (47/27) = gaṭhita-; kiesi, niesi etc., 3 sg. past forms, really represent the oblique (locative-dative) of kiā (= kṛta + -āka) + an affix -si. Also the absolute form of the past participle (passive participle) adj. in -ẽ, -e : pāẽ (34/30) = paviahĩ = prāpita for prāpta + loc. affix; piẽ (35/26), lāgẽ (38/5), āe (39/13); etc.

(viii) *-āra<-kāra* : 'worker'; *svarṇa-kāra>soṇṇaāra>sonāra* (38/24), (Vedic *karmāra*=) *karma-kāra>kamāra* (13/22), *sūpa-kāra> suāra* (13/21), *lhusiāru* nom.<*lhūsiāra* (<root *lhūs* 'rob') 'robber' (38/25), *dyūtakāra>juāra* (46/24); *grāma-kāra* (in the sense of 'dweller in, or belonging to, a village')>*gaṁvāra* गमार (41/8).

kahāra nom. *kahāru* (49/29)<? *skandha-bhāra* (which should have given **kandhahāra*, **kandhāra*) appears to have fallen in line with words like *sonāra*, *lohāra*, *kamāra*, *camāra*, *juāra*, *suāra*, *gaṁvāra*, etc.

An extension is *-āri* for *-ārī<-āria<*OIA. *-kāra+-ika* : *bhikṣā-kārika>bhikhārī>bhikhāri* (49/20). Cf. also *gohārī* (50/20)=*goha* 'shout'+*-āriā* (*-kārikā*); and *paḍiāra khāṛa māa* (42/11)=*pratikāraḥ khaṇḍam māyayati*.

(ix) *-āra<āgāra* : 'room'; *bhāṇḍāgāraḥ*, *-m>bhaṇḍāru* (44/11); extension—*āgārikā>-ārī* : *bhaṇḍārī* (39/18).

(x) *-āla*=OIA. *-āla* : 'connected with, grouped with' : extension *-ālī<-ālia<-ālikā* : *baāli* or *bayāli* (34/18, 38/23)=*vātālī* (present-day *bayār*) 'wind'.

(xi) *-āla* 'one connected with' : as in *guāla-* (13/27) : see below, *-wāla*.

(xii) *-āṇa* 'doer' : *aghāṇa* (37/2)<*agha-* 'sin', 'a sinful man' : the text gives as equivalent *aghāvān* on a causative-denominative basis : cf. *aghāi*=*aghayitvā* (46/28).

(xiii) *-āṇī* : *kahaṇī* for *kahāṇī* (41/5)=*kathānikā*.

(xiv) *-āwa<*OIA. *-āpaka*, 'doer, deed' : *naṭāwa* (51/6)=*nartakaḥ*, from MIA. *ṇaṭṭāwaa*, OIA. **nṛttāpaka*; *badhāwa* (36/25)=*vardhāpaka*. Extension : *-āwī* : *kohāwī* (43/3) =*kopitā*,<**krodhāpitā+-ikā*.

(xv) *-i<-ī<-ika* : 'belonging to, possessor, doer' : *teli<tailika* (39/24); *kāpaḍi<karpaṭika* (5/15); *sukhi* (11/13); *hāthi*, *hāthī* is probably *hatthia*, *hastika*, rather than *hastin*. Extension of this, to *-ia* (where the *-a* has either not been assimilated, or has been reintroduced), and to *-iā<-ika+-āka* : e. g. *balia* (43/18)=*balika*; *celiā*=*celikā* (47/9), *celikā* (34/24) ('child', cf. Bihārī *cilkā*); *dukhiā* (34/29), *sts. sukhiā* (34/30), *sts. arthiā* (47/24), *sts. upakāriā* (35/18), *guṇiā* (10/15 : text=*puṇiā*).

(xvi) *-i<-ī* : feminine affix : <*-iā<*OIA. *-ikā*. Later, diminutive as well. *āgi<agnikā* (35/18); *nāgi<nagnikā*, beside *nāga<nagnaḥ* (38/1); *beṭi debi* (<*diabba+-iā<dātavya-+-ikā*) (22/27); *biāli* (<*vikālikā*), 'evening meal' (22/5); *sukili* (*sts. sukila*=*śukla+-i*) (16/22); *smṛti abhyasabi* (12/16); *poṭali*, 'a little bundle' (41/28), beside *poṭalā*

(38/25, 27); *kalihāri* (49/13) = *kalihārikā*; *arudhi* (50/1) = *avaruddhā* (*avaruddha*+-*ikā*); *gohāri* (= *gohāra*+-*ikā*); *mehali* 'woman' (45/21); *bahurī* (47/25), written बहुरि; *saharī* = *śapharī*, **śapharikā* (45/28); *kohāwī*, see under (xiv); *ā̃dhārī rātī* (35/13) = *andhakārikā-rātri-*; *nai bāḍhī* (39/21) = *nadī vardhita*+-*ikā*; *apanī jātī* (52/16) = *ātmana-*+-*ikā-*; *jewaḍi* 'rope' (37/24, 46/5); *mā̃kaḍi* = *markaṭikā* (46/9). The genitive post-position -*kara* becomes *kari* or *karī-* (also *kera*>**keri*?) when the noun governed is feminine : e. g. *rājā-kara puruṣu* (16/19), but *bawahare-kari kā̃ṭī* (23/17), *baḍa-karī ḍāla* (35/21), *tehū* (= *tinha-*) -*karī sabhā̃* (10/15).

(xvii) -*ḍa*<pleonastic MIA. -*ḍa*, OIA. -*ṭa*, -*ta*? : *lahuḍā* (19/31); *laūḍa* (16/22 : <*lak-u-ṭa*, *laguḍa*, Austro-Asiatic base **lak*); *thoḍa* (37/8) (<*thoa-ḍa*<*stoka-ṭa*); *jewaḍi* 'rope' (37/24, 46/5, = -*ḍa*+-*i*< -*ikā*); *mā̃kaḍi* (46/9 : *marka-ṭa-* cf. Dravidian Tamil *mar'am* 'tree').

(xviii) -*na* : *dīna-* (47/4)<MIA. *dinna* = *datta-* (<IE. **dəd-nó-*).

(xix) -*wāla*<-*pāla* : also -*āla* : 'connected with, dwelling in' : *thana-wāla* (38/22) = *sthāna-pāla*; *kaṭaka-wāla* (51/11); *Gaa-wāla* (51/28) *Gayāpāla*; *guāla-* (13/27) = *go-pāla*.

(xx) -*hāra*, fem. *hāri* : 'doer'<*dhāra-* : *kalihāri* (49/13).

(xxi) -*wanta*<-*vant-* : *punawanta-* (36/3).

§ **50.** The following prefixes are to be noted (omitting *ts.* words):

(i) *a-*, *ana-* : 'not'<OIA. *a-*, *an-* (34/14, 43/21) : *ayāṇa*; *aṇa-pāwanta* (39/9) = Skt. *a-prāpnuvān*.

(ii) *anu-* for *aṇu-* : *anu-sīla* (*ts.*, 41/12).

(iii) *ā-* : 'fully' = OIA. *ā-* : in verb forms mostly : *āhoḍa* (48/10); *aphoḍa* (34/19) = *āsphoṭayati*; *ajoḍa* (44/7); *acaṅa* = *ācamati* (45/17); *abāha* (47/13) = *ābādhate*; *āhū̃ra* (45/27) = *āhuṇḍate*; *ā̃kosa* (49/13) = *ākrośati*; *akala* (41/8); *avaḍa* (22/11) = *āpadyate*.

(iv) *ā-* represents *ava-* in *arudhi* = *avaruddhā* (50/1), *abhiḍa* (36/20) = *avabhiṭṭa*, *iḍ stutau* (*nidāludha jānta bhīti abhiḍa*).

(v) *u-*, from *ud* : mostly in verbs : *ulasa* (35/1), *ubija* (37/30), *ukila* (37/13, 52/12), *uḍāsa* (49/27) = *uddāsati*; *ubaṭa*, *ubaṭawa* (48/16) = *udvartate*, **udvartāpayati*; *uloṭha* (44/13) = *ullunṭhati*, *upaḍa* (44/1) = *utpaṭati*, *umisa* (41/18) = *unmiśrayati*, etc., etc. *usasa* (33/25); *unīda* (written उणींद 36/9) = *unnidra*, also *uṇida* (35/26); *ukela* (49/8) = *utkelati* = *uṣṇaṃ karoti*; *ucāa* = *uccāyate* (49/25); *uteja* (40/10); *ubisa* (52/5) = *udviśati*.

(vi) *o-* : 'off, badly'<MIA. *ava*, *o*<OIA. *apa*, *ava*, *upa-* : in verbs : *sejā olara* = *avalalati* (6/20), *ohaṭa* for *ohaḍa* (33/10) = *avaghaṭati*;

ojhā (14/16) = *upādhyāya* ; *osara* (33/14) = *apasarati* ; *orusa* (33/25) = *aparuṣati* (? *hrasati*) ; *olaga* (48/20), *okirā* (37/12) ; *ohaṭāwa* (29/5).

(vii) *ni-* : fully : in verbs ; <*nir*, negative, in nouns : *nilajju* (Prakrit) = *nirlajjaḥ* (41/23) ; *nikhewa* (51/8) ; *nirukha* (47/6) ; *nibāḍa* (*bhalẽ nibāḍa* = *bhadrāṇi nivāḍate*) (48/11) ; *nibaṭa*, *nibaṭāwa* (48/14) ; *nihuḍa* (35/19) ; *nihāla* (40/25) ; *nisatā* (35/7 = *nistyāyati*, or *niḥsattvāyate*, as in MS.).

(viii) *pa-*<*pra* : 'forward, fully' : in verbs : *paaṭa* (5/25), *patarisi* (22/10) ; *gāwi panhā* (50/11) ; *pasua* (47/8 : *prasavati*), *pasīja* (51/16), *pasijāwa* (51/17) ; *païsa* (52/4), *pacchoḍa* (34/20), *pahaṇa* (44/15) = *prabhaṇati* ; *pasara* (33/14), *põcha* (40/4) ; *pā-*<*pra-*+*ā-*, as in *pāhuṇa* (45/12) 'guest'<*prāghūrṇa* (?).

(ix) *paḍi* <*pati*<*prati* : *paḍiāra* (42/11).

(x) *bi-*<*vi-* : 'fully' ; also privative : in verbs : *bisaũa* (36/11 : *viṣamati*) ; *bimāṇa* (15/24) ; *bi*>*bu* in *burua*<*virūpa* (38/15), *būta*< *vyukta* (45/6) ; *bisiṭha-* (*viśiṣṭha*) (37/17) ; *bireka* (45/20) ; *binawa* (39/28) ; *bikaṇa* (46/8) ; *biahaṇa* = *vidhanati*, *vidhūnoti* (45/9) ; *bimarasa* (*sts.*<*vi-mṛś* : 52/7) ; *biḍarā* (34/17), *bibhāja* (41/16), *bilakhāi* (36/18) ; *be-*<*bi-* in *besāha* (51/11) = *visādhayati* ; *betāla* (34/21) ; *beḍaha* = *vidagdha* (37/19).

(xi) *dū*<*duḥ* : *dūjaṇa* (44/25), *dubhikhu* (39/3), *dubala* (43/18) ; *dukha* for *dūkha* (47/10) ; *dūlaha dulāla* (44/20) = *durlabham durlāṭayati*.

(xii) *sā̃-*, *sa-*, *saṁ-*<*sam-* : *sā̃gala* = *saṅgalati* (46/12), *sā̃koḍa* (49/8, 52/19) ; = *saṁkolati* ; *sā̃koca* (52/23) ; *saluha* (52/21) = ?*saṃluṭhati* ; *sā̃tāwa* (44/25) = *santāpayati* ; *sā̃jawa* (41/28) = *saṃ-yuj* ; *sā̃puḍa* (52/10) = *sampuṭati* ; *sā̃kuḍa*, *sā̃koḍa* (52/19, 23).

(xiii) *sa-* : *sayāṇa* = *-sa-jñāna* (37/29) ; *savati-* = *sapatnī* (44/13).

(xiv) *ba*<*ava-* : *bagāha* (47/12) = *avagāhate* ; <*upa* : *baisa* = *upaviśati* (50/26).

(xv) *pari* : *parihava* (41/31, written परिहस).

(xvi) *ba-* <*vi*+*ā* : *bahoḍa* (45/12 : *vi*+*ā*+√*ghuṭ*).

(xvii) *su-* : *sukālā̃* = *sukāle* (35/29), as opp. to *biāla-* ; *susoha* (15/25) ; *sõdha* = *sugandha* (40/31).

(xviii) *ku-* : *kupūtu* (written *kupūtu* : 43/11).

§ 51. (2) Compounds.

A number of compounds are found which are inherited from

MIA., and consequently their appearance in some cases is much disguised : e. g.—

aṅkawāli (6/17) : *aṅka-pālikā* 'embrace'; *anāju* (45/17) : *annādya-*; *ayāṇa* (34/14, 43/21) : *ajñāna*; *ojhāulu* (22/2) : *upādhyāya-kulam*; **kanameru-tūlu* (21/18) : *karṇa-meru-tulyam*; **kaṭakawāla* (51/11) : *kaṭaka-pāla*; *kanauja* (23/16) : *Kānya-kubja*; **kalihāri* (49/13) : *kalihārikā*; *kupūtu* (39/16; 43/11) : *kuputraḥ*; *guṇa-āṇi* (52/4) : *guṇa-tānikā*; *gaḍiāṇa* (15/29) : *gaddikā-nāṇaka* 'a coin' (the *S'abda-kalpa-druma* of Rādhākānta Deva explains a word *gadyānakam* as follows—it must be the same as our word in the *Ukti-vyakti* : *gadyānakam* (*klī*); *aṣṭa-catvāriṃśat-raktikā-parimāṇam iti Līlāvatī*; *catuḥṣaṣṭi-guñjā-parimāṇam—iti vaidyakam: gaḍyālakam iti kutracit pāṭhaḥ*); **gaawāla* (51/28) : *Gayā-pāla*; *gosāw̃i* (13/27) : *gosvāmin*; **goḍahā* (34/11) : *goḍḍa-haa-<-hata-*; = *caḍai-pākha* (36/8) : *caṭakikā-pakṣa* for *pakṣin*; **gobaru* (37/12) 'cowdung'; *guāla* (13/27) : *go-pāla*; **talachaḍa* (35/5) = *tala-chaḍḍa* (text = *tala-siṣṭa* 'dregs'); *gorū̆* (35/20, 49/23) : *gorūpa*; **tithiāti-* (51/28) : *tirtha-yātrika* (cf. *bariyāti* = *vara-yātrika-*; **thaṇa-wāla* (38/22) = *sthāna-pāla*; *dubhikhu* for *dubhīkhu* (39/3) : *durbhikṣaḥ*; *dūjaṇa* (37/23, 38/17) : *durjana*; *dūlaha* (44/20) : *durlabha* (Modern Hindi *dulahā* = 'bride-groom'); *dewahara* (52/1) : *deva-gṛha*; *deulu* (21/16) : *devakula*; *nilajju* (41/23) : *nirlajjaḥ*; *nidāludha* (36/20) = *nidrālubdha*; *naharūa* (34/27) = *nabhorūpa, vyādhiviśeṣaḥ*; *nagāyari* (40/10) : *nagga-āyāria, nagnācārya*; *pācagaba* (36/10) = *pañca-gavya*; *parākia* (51/15) : *para-kṛtam*; **parōṭā* (50/17) : *para-vṛtta-*; **pāliḍhākā-* (38/5) : *pālikayā dhakkitam* (*pihitam*)-text reads पालिच्छया धक्किंत; *pophala* (40/29) : *popphala*, **pugphala, pūga-phala*; **bhakhāgi* (46/15) = *bhakṣāgni*; **balāhira* (40/21) = *balāvīra* in text : *balābhīra?* (cf. Bihari *barāhil* 'agent and guard of landlord'), *bayāli* (34/18, 38/23) : *vātālī*; *mamahā* (34/10) : *marma-hata-*; *malāujha* (34/19) : *malla-yuddha, -yudhya*; *mahāutu* (40/20) : *mahāmātraḥ*; *rahasagala kuaü lāgha* (43/1) = *rabhasādhikaḥ kūpam api laṅghati* (= 'runner'?); *rāulu* (22/3) : *rāja-kulaḥ*; *sayāṇa* (37/29) : *sajñāna*; *sukāla* (35/29) : *su-kāla*; *sōdha* (40/31) : *su-gandha*; **sathabaida* (40/6) : *śastra-vaidya*; *hatholi* (40/28) : *hasta-tālikā*.

Those marked with * above would appear to be Old Kosali creations. In some cases, the second element of a disguised compound has been practically reduced through phonetic decay to the status of a formative affix : e. g. the *pāla*>*-wāla*, *-āla* element in compounds with it, and the *-āra* element derived from *kāra* or *āgāra* as in *suāra*, *sonāra*, *kamāra*, *bhaṇḍāra* etc. etc. (See above, *Formative Affixes*).

A few words have lost through phonetic decay their original composite character almost entirely, and have become practically new *ruḍhi* words in NIA. : e. g. *anāja* (*anāj*), *rāula* (*rāwal, rāur*), *mahāuta* (*mahāwat, māhūt*), *sayāṇa* (*sayān, syānā*), *gorū, dūlahā* (*dulhā*), *balāhira* (*barāhil*—in Bihār), *bayāli* (*bayār*), *sõdha* (*sõdhā*), etc.

There are also pure Skt. compounds—e. g. *barṣā-kāla* (36/11).

§ 52. (3) The Noun.

Nouns, like other words, end only in vowels : the loss of final vowels was as yet to come some centuries later. A complete reshuffling of the OIA. noun-bases had taken place. The declensions had been reduced to one only, and just a few old inflections in the declensions survive. The OIA. masc. *-a-* declension, with strong modification from the pronominal declension, supplied the base for late MIA. and NIA. declension.

The affix *-u* charcterised the nominative sg., m. and n., in the Śauraseni Apabhraṁśa speech and other forms of Apabhraṁśa which were descended from Prakrits which changed *-aḥ* of the noun (nom. m. sg.) to *-o* : *devaḥ*>*devo*>*devu*>*deu*; *dharmaḥ*>*dhammo*> *dhammu*. The Western and Midland speeches (Sindhi, Old Hindki or Western Panjabi, Brajbhāṣā, Rājasthāni, Old Gujarāti) kept up the distinction : nom. *-u* or *-aü* (contracted to *au*, *-o*), oblique *-a*. The *-u* thus properly belongs to the nominative. The source of Old Kosali, the hypothetical Ardha-māgadhī, as descended from the old Prācya or Eastern form of Early MIA., should give *-e* = *-o* of the West and Midland, <*aḥ* of OIA., and this should feature as *-i* in our speech. But this *-i* for the nom. is absent. It seems that just before the beginning of NIA., the Eastern or Kosali area was overlaid by *-u*, and this was wrongly employed in Old Kosali for other cases than the nom. as well—as a sort of alternative base—at first possibly as an exotic and therefore an elegant form.

Nouns are found with all wowels as their endings : e. g.—

-a : masc. and neut. *guāla* (5/14), *parākia* (51/15), *ghara, bhāta* (21/27, 51/10, 46/15), *bāha*<*bāhu* (22/10), *laüḍa-* (16/22), *mana*< *manas* (22/10), *bāmhaṇa* (21/17), *muha* (6/19), *balia* (45/13), *dewa* (45/19), *ahira* (38/20); feminine *-ā* nouns : *Gāṅga* (= *Gaṅgā*, 5/23), *bhāja* (= *bhāryā*, 10/7), *seja* (6/19 = *śayyā*), *lāja* (= *lajjā* 34/6), *nāwa* (39/7, = *nauḥ*); *tss.* and *stss.*:—*dharma, parbata, byawahāra* (5/24), *Devadatta* (9/20), *jāga* (= *yāga*), *bhojana*, etc., etc.

-ā : *tbhs.* masc. and neut.: *pā* (40/17), *bā* (36/8), *bāchā* (35/9), *biḍawā* (52/23), *biḍhawā* (52/25), *lahuḍā* (19/31), *sūā* (50/29), *kauā* (37/25), *kawaḍā* (37/15), *rā* (= *rājan*, 21/14), *ojhā* (13/28); *paroṭā* (50/17), *celikā* (52/13) *thālā* (50/15), etc.; *tbh.* fem. *mā* (38/17), *hāsiā* (? or *hāsi?*) (13/22, 15/4).

tss. and *stss.* masc. and fem.: *rājā* (40/30), *bārtā* = *vārtā* (40/27), *sabhā* (48/18), *kanyā* (39/19, 51/3), *prajā* (51/2), *prajñā* (22/11), *dakṣiṇā* (48/19), etc.

-i, -ī : *tbh.* masc. and neut.: *kāpaḍi* (5/15), *pahārī* (38/28), *gosāṁi* (13/27), *paḍavasī* (22/3), *jaṁāī* (39/13), *aheḍī* (43/25), *hāthi* (40/20), *dahi* (45/13), *pāṇi* (45/17), etc.

tbh. fem.: *āgi* (35/18), *gāwi* (5/14), *dāsi* (39/31), *nai* (*nai*) (22/10), *aṅkawāli* (6/17), *pīṭhi* (6/22), *bhuī* (10/14), *ākhi* (6/2), *baāli* (34/18), *thāli* (15/16), *bāḍhaṇi* (39/31), *dhōtī* (31/28), *pothī* (52/18), *bēṭali* (21/25), *gābhiṇī* (47/9), *salāī* (49/28), *rasoi* (51/19), *caḍaī* (36/8), etc.

ts., *sts.* masc. and neut.: *brīhi* (41/18, 13/22), *duḥkhī* (50/16), *lobhī* (37/8).

sts. fem.: *khāti* (10/7), *pṛthwī* (5/25), *nadī* (15/25, 40/14), etc.

-u : *bāu* < *vāyuḥ* (7/24), *guru* (39/12), *sātu* (40/3), *sāsu* (= *śvaśrū*, 39/16), *nāu* (< *nāū* < **nāvua* < *nāvia* < *nāpita*, 39/11), *goru* < *gorū* (*gorūpa* : 38/20), *mahu* (= *madhuka*, 45/7), etc., etc; also *tss.* and *stss.* in *-u*, *-ū* : *bastu* (42/16), *ṛtu* (15/24), etc.

-e : *pāḍe* (*pāṛe*) (< *pāṇḍia-* < *paṇḍita* : 10/13).

-ai : *nai* for *nai* (47/9).

Nouns in *-a*, masc. & neut. (not fem.), in the sg. nom. used also for the acc.: *tbh.*: *bahutu* (10/14, beside *bahuta* 43/24), *biḍau* (44/1) beside *biḍawā* (52/22); *deu* (9/15, 40/5), *rūkhū* (38/23 : acc.), *kūu* (46/14), *gharu*, *bhātu*, *kahāru*, *dūdhu*, *sāṛu*, *desu* (40/18), *saü* = *śatam* (46/24), *dhūtu*, (41/8), *ghiu* (42/2), *manusu* (15/18), *eku* (acc., 43/24) beside *eka*, *kāpaḍu* (43/9), *gāṁu* (39/30), etc.

sts. and *ts.* : *vibhaü* (51/31), *dharmu* (5/4), *pāpu* (5/24), *citru* (41/13), *māsu* (38/5), *dhanu* (40/25, = *dhanam* acc.), *mārggu*, *dānu*, *śāstru* beside *śāstra*, *saṃsāru*, *anityu*, *brāhmaṇu*, *sewaku* (48/20).

Cf. *brāhmaṇu-kīha* (15/10), *āpaṇu-kehā* (38/15).

§ 53. Gender.

Gender in Old Kosalī is partly natural and partly grammatical. Although as a grammarian the author of the *Ukti-vyakti* speaks of

three genders—*puruṣa*, *strī* and *kulam* or *napuṃsaka*, the language appears to have presented only two genders, formally, as in Western Hindi—a masculine or neuter, and a feminine. Grammatical distinction of gender was made only in having an affix *-i* (<*-ī*) for the feminine, e.g. *nāga* = *nagnaḥ*, *nāgi* = *nagnā* (<*nagnikā*) (38/4), *mā̃kaḍi* (46/9); and this is found in the genitive affix (referring to a feminine noun as the name of the thing prossessed) and in the verbal adjectives of past and future participial origin. Thus, *baḍa-karī dāla* (= *vaṭasya dālāyām* : 35/21), *duī beṭī bhaī* (15/29), *andhārī rāti* (35/13); *nai bāḍhī* (39/21), *tehu-karī sabhā̃* = *tadīyāsu sabhāsu* (10/15); *e beṭī kāhi̤ debi* = *iyaṃ kanyā kasmai dēyā* (22/29), *beda paḍhaba* but *smṛti abhyasabi* (12/16); *guḍẽ kharaḍi* (= *liptā*) *hatholi cāṭa* (40/28); *apaṇī jātī mila* (52/16); etc. The situation is faithfully represented in the Middle Kosalī of Malik Muhammad Jāyasī and Tulasī-dāsa. Otherwise there is no special way to distinguish the feminine gender in *tbh.* or Prakritic words.

The feminine form suggests in the case of inanimate nouns a smaller and nicer aspect of the thing : this is how the feminine form became, for names of inanimate objects, a diminutive only (e. g. *poṭala—poṭali*, *jewaḍi* 'rope' = *yugvartī* (42/17), *poli* (43/19), *pothī* (52/18), *baḍarohi* (35/21), *bawahare-karī kā̃ṭī* (23/17).

§ 54. Number.

There are two numbers as inherited from MIA., singular and plural. The OIA.>MIA. inflexions for plural were all lost, so that the same form had to indicate both numbers : thus, *pūtu*, *pūta* 'son', *bahutu pūta bhae* (15/28); *bahutu guṇiā* (text = *puṇiā*) (10/15); *bahutu rājā* (10/14); *e kahāra* (21/29) = 'these two (or many) servants'; *saba byawahāra* (5/25); *saba loga* (47/17); *sabahī bhūtā* = *sarveṣu bhūteṣu* in text, but really = *sarve bhūte* (9/30); *hāthẽ*, sg., but also *dū hāthẽ* (7/13); *ketau eka* (10/17) = *kiyanta- hu ekka-*; *tila* = acc. pl. (40/31); *bahutu bṛnda* = *bahūni vṛndāni* (15/21); *duī beṭī bhaī* (15/29) —here probably the nasalisation in *beṭī* vaguely indicates the plural.

§ 55. Context, and specially numerals, or adjectives of plurality like *bahutu* or *bahuta*, *sabu* or *saba*, indicated the plural—not the form of the simple nominative. Old Kosali did not restrict the form in *-u*, the affix proper for the nom. sg., for the sg. only—we have *bahutu gadiāṇe* (15/29, 16/1) = *bahūni*, and *bahutu pūta* (15/28) = *bahavaḥ puttrāḥ* (really<**bahuvantaḥ putrāḥ*).

§ 56. In a vague way, the affix *-hĩ*, *-hi* is used for both the sg. and pl. oblique (dative-locative), to indicate the accusative or dative

as well as locative : e.g. *sāmi-hĩ* (= *sāwi-hĩ*) *sewaka binawa* = *svāminaḥ sewakaḥ vijñapayati* (39/27); *dhūtu gamāra-hi akala* (41/8) = *dhūrtaḥ grāmyam* (= *grāmyān?*) *ākalayati*; *saba-hi upakārikā hou* = *sarveṣām upakārī bhūyāt* (10/4); *deva-hi nama* = *nawa* (45/19) = *devaṃ namati* (may be *devān* also); *mehali-hi isā* (45/21) = *mehalāyai īrṣyati*; *dūjana sabahi nīda* (42/30) = *sarvān* (text) *nindati*; *saba-hi* (10/10) = *sarvasya*. Cf. also, *te guṇai* (= *guṇa+i*<*hi*? or for *guṇahi*?) *jaṇī upajati je sabahi na upakarati* (10/9, 10) = *te guṇā eva mā utpadyante, mā sma vā, ye sarvasya na upakurvanti*.

§ 57. Two distinct plural affixes appear to have come into being, mainly or in the first instance for the oblique case : for masc. and neut. nouns, we have *-e*, *-ẽ*, and for fem. nouns, a nasalisation of the final vowel *-i*, with lengthening (this lengthening appears to be important). Thus, *punawāte-karẽ bhojā bhukhe bāmhaṇa aghāti* (36/3 : 'come'); *keṇe* = *kraya(yā)ṇakāni kṣudra-vastūni* (45/8); acc. pl., *gorawe māna* = *gauravitān mānayati* (39/23, 42/20); *bhāṇḍe māja* (42/21) = *bhāṇḍāni mārjati*; *ghoḍe hāthi sāja, usaja* (43/9) = *ghoṭakān hastinaḥ sajjati, utsajjati*; etc. Also with *-hĩ*, *-hi*—*balia dubale-hi sākaḍāwa* (43/18) = *balī durbalaṃ saṅkaṭati* (should be *durbalān?*); *sāpu abhāge-hi ḍasi* (47/11) = *sarpaḥ abhāgyaṃ* (? *abhāgyān*) *daśati*; *bhalẽ* = *bhadrāṇi* (acc. pl., 48/11); *burue* = *virūpān* (43/30), *virūpāṇi* (46/4); *ayāne-hẽ akala dhūtu* (for *ayāne-hĩ*) (44/22) = *ajñānam* (*ajñānān?*) *ākulati dhūrtaḥ*; *santuṣṭe-hi thoḍẽhĩ pūja* (37/8); *nagāyari sūre-hi uteja* (40/10 : *sūram* for *sūrān* also?); *āpaṇe ālāpa* (= *ātmīyān*) (44/28); etc. Nominative use of this *-e* for the plural : *bahutu rājā bhuī bhae* (written भय) (10/14); *bahutu guṇiā bhae* (10/15); *ketau eka khātī gaē* (10/17); *keī e ihā bāmhaṇa thāpe* = *ka ihaitān brāhmaṇān sthāpayāmāsa* (lit. *kena hi ete atra brāhmaṇāḥ sthāpitāḥ* : 21/17).

In the evolution of this plural affix *-e*, there may have been some influence from the pronouns also : e. g. *amhe, tumhe, te, je, ke*.

Instances of the fem. noun in *-ī* : *ākhī* (acc. pl., dat. pl.) (6/2, 40/18); *dui beṭī bhaī* (15/29); *dui joī* (= *dve yuvatyau* : 18/21); etc.

brīhī = *vrīhi* (41/18), neuter, here we have *-ī* merely because of ending *-i*.

§ 58. Another affix for the plural oblique (acc., dative, loc., gen.) is *-nha* : *guru sīsa-nha tāḍa* (39/12); *jẽwa bāmhaṇa-nha* (= *bamhaṇahna* in Ms.) *dānu dei* (11/11); *gaa-wāla tithiāri-nha juḍa* (31/28); *ẽnha* (एन्ह) *mājha* = *eṣām madhye* (19/30). We have also *nhu* : *pitara-nhu sargu dekhāla* (38/11).

Connected with the affix *-nhu* as above, *-hū*, *-hū̃* is also found similarly for the plural oblique : e. g., *kāṭha-hū = kāṣṭhaiḥ* (13/21); *bāha-nhe* (or *bāha-hu*) = *bāhubhyām* (22/10); *te-hū̃ dū-kara gāṁvu = tayor dvayor grāmam* (16/19); *tenhu* (for *tẽhu*?) *mā̃jha* (text *māra*) (10/17); *oḍa-hū-pāsa* (= *Udraiḥ*, for *Oḍraiḥ* : 21/14); *te-hū karī sabhā̃* (10/15). This is thus equally of gen. pl. origin.

§ 59. Case.

The following cases are found to be formed by adding *Inflexions* (as opposed to *Post-positions*):

[1] NOMINATIVE : no affix usually, for both singular and plural. As an imposition from the neighbouring Old Braj, and also as a literary survival from Śauraseni Apabhraṃśa, however, we have commonly *-u* in the singular.

Example : sg. *dharmu* (5/4), *guāla* (5/14), *mehā̃* for *meha* (5/26), *bāu* (7/24), *pūtu* (38/11); (*pūta+hi* >) *pūtai* (10/8), *kāpaḍi* (15/15), *bhāja* (10/7), *gosāw̃i* (13/27), *ojhā* (13/28), *suāra*, *coru* (47/5), *gobaru* (37/12), *gāwi* (46/21), *bibhaü* (51/21), *biḍau* (44/1), *biḍawā̃* (52/21), *sūā* (50/29), *kauā* (37/25), *bāchā* (35/9), *ahira* (38/20), *kawaḍā* (37/15), *pahārī* (38/28), *kahāru* (49/29), *sewaku* (48/20), *bahu* (34/6), *sā̃ṛu* (34/4), *būṛha* (34/3), *taruṇa* (34/2), *annu* (38/29), *siṣṭu* (37/21), *bisiṭhu* (37/17), *nīcu* (37/2, 5), *mālu* (39/2), *dubhikhu* (39/3), *kuḍumbi = kuṭumbī* (39/6), *kewaṭa* (39/7), *hāli = hālikaḥ* (39/16), *kupūtu* (39/16), etc., etc.

For the plural, we have to note *-a*, *-e*, *-ẽ* for masc. and neut. nouns, and lengthening with nasalisation for fem. nouns in *-i* : e. g., *bahutu rājā* (10/14), *bahutu guṇiā* (12/15), *brīhī̃* (13/22); *te guṇai jamī̃ upajati, jo...* (10/9, 10), *dui beṭī̃* (15/29); *bāmhaṇa aghāti = brāhmaṇā āghavante* 'Brahmans come' nom. pl. (36/3); *e kahāra sā̃pāḍati* (21/29); *eka gadiāṇa*, pl. *dui gaḍiāṇe* (15/29, 16/1); *bahutu pūta bhae* (15/28, 29), *e bāmhaṇa thāpe* (21/17).

[2] ACCUSATIVE : no affix usually, but there is at times a nasalisation, which may be either the obsolescent nasal for the accusative as inherited from MIA. (*-ṃ* from OIA. *-m*), or just the result of a literary influence from MIA. The nominative affix *-u* is also found extended to the accusative in the singular.

Examples : *kūu* (46/14), also *kūa-u* (43/1), *deu* (40/5, 22/9), *[illegible]*, *gāṁwi* (5/14, 50/28), *nai* (22/10), *pāu pakhāla* (38/11), *gharu* ([illegible]/6), *nāwa* (39/7), *sarisawa* (39/24), *kā̃bala*, *jajamāna* (5/16), *[illegible]* (41/19), *kāpaḍā* (40/15), *gharu* (49/8), *rūkhū* (38/[illegible]),

ākawāli (6/17), *muhā̃* (6/19) beside *muhu* (44/6), *sargu* (38/11), *bola* (7/3), *cūtaḍa* (6/23), *kowu*, *chamā̃* = *kopam*, *kṣamām* (9/31), *beṭī* (51/6, acc. sg., or pl.?), *satta mārggu jaṇi chāṭa*(= *chāḍa*)*si* (10/11), *dharmu karau* (11/5, 11), *sā̃sāru anityu dekhaü* (10/8), *pāpu* = *pāpu* (10/11), *pūnu* (40/25), *khātī* (10/17), *deu pūji*, *bamhaṇa-nha dānu dei* (11/11), *bhātu* (12/4), *śāstru* (12/8), *śāstra* (13/28), *kalāwa* (12/6), *harāwā*, *gā gawesa* (41/15), *khetu* (39/16, 44/10) also *kheta* (46/21), *kulu* (39/16), *cāulu* (39/13), *desu* (40/18), *gā̃wu* (40/21), *dhanu* (40/26), *saharī* (45/28), *pātā* (41/22), *thālā̃* (*sthālakam mārjati*) (50/11); *pothi liha* (52/18); *bhātā̃ mā̃sā̃ loṇa ghiu* (46/15); *coru dhanu mūsa* (47/3), *rūkhu* (49/3); *kāju* (41/21).

As for the plural nominative, so for the plural of the accusative we find also *-a*, *-e*, *-ẽ* and *-ī* (*-i*) for which see before, § 57.

bamhaṇa (acc. pl. : 16/23 = *brāhmaṇān*), *bhāṇḍe* (acc. pl., 42/21); *gorawe* (= *gauravitān*, 39/23); *sīsa-nha* (acc. pl. 39/12); *ākhī̃* (40/15) also *ā̃khī* (48/4); *tila* (= *tilān* : 40/31), *brīhī umisa* (= *vrīhīn unmiśrati*, 41/18), *burue ubeḍa* = *virūpān udveḍati* (43/30, 46/4), *cāṇā* (acc. pl., *caṇakān* : 45/22), *gorū* (= *gorūpāṇi*, 46/4), *deu* (= *devān*, 51/20); *bahurī* (47/25), *bhalẽ* (48/12), *cūcī̃* (49/25); *tithiārinha* (51/28), = pl. oblique.

[3] INSTRUMENTAL. *maṇusẽ jeũ* = *manuṣa-vat* (50/29). The affix is *-ẽ* (*-e*) for nouns in *-a*, *ā*; *-ī̃ -ī* for fem. nouns in *-i*; and frequently the mere base, or nominative (without *-u*), is used for the instrumental.

Examples : *dharme saba byabahāra* (*byawahāra*) *paaṭa* (5/24); *ākhī̃* (आंखि = *akṣṇā*, *akṣibhyām vā* : 6/2); *ākhī̃ dekhata ācha* (6/5); *jībhẽ* (6/9); *nākẽ* (6/13); *hāthẽ* (6/16, 7/12); *ā̃kawa* (आंक्रम : 6/21) for *ā̃kawā̃* = *ākramaṇena*; *kāne* (6/28) = *kānẽ*; *bolẽ bola* = *vācā vadati* (7/3); *mantrẽ* (मंत्रे) *khīla* (45/30 : *mantreṇa kīlati*); *dhana putra* (= *dhanaiḥ putraiḥ* : 9/27); *hā̃siẽ* = *dātreṇa* (13/22, 15/4); *guālẽ* (13/29); *īdhaṇẽ* (15/4, 15/10); *jālẽ* (15/23 : *jvālena*, *jvālayā*); *lauḍẽ* (16/22), *lauḍī* (35/16); *lājẽ* (37/21, 34/6); *karaṇi*(Ms. *ṇe*)*hāre*, *paḍhaṇi-hāre* (20/16, 17) = *kariṣyamāṇena*, *pathiṣyamāṇena*; *mane* (22/10 : *manasā*); *baalī*, *bayālī* (34/18, 38/23), *sūpẽ* (34/20); *bāẽ* (36/8, 49/3, written बाएं); *nahẽ* (52/9); *baṇijẽ* (43/16); *barā̃* for *barẽ* (39/19); *bilakhaï* (36/18).

Other cases of the instrumental : *chāṭẽ-hi* (51/19), *chāṭe-hī* (22/11) 'quickly'; *bahutẽ aghā* (41/25), *aparādhẽ* (37/6), *sonẽ* (44/12), *bhaẽ* (35/20), *piḍẽ kānda* (34/5), *corẽ* (34/29), *sẽphe* (36/1), *anikẽ* = *anikena*

(38/2), *bādhaṇi bāḍhi* for *bādhaṇī* (39/31), *cūkẽ* (39/1), *telẽ* (40/17), *sādhẽ* (39/31), *luī* (41/20), *bahutẽ* (41/25), *gūgulẽ* (44/27), *etawatẽ kawalẽ* (46/15), *taiḷẽ* (47/3), *dukhẽ* (47/9), *dāwī* (47/26), *chārẽ* (48/6), *saṇḍāsī* (49/5), *māthẽ* (50/2, loc.; 52/6), *uw̃e* (51/16), *bhūkhẽ* (51/14), *jonhẽ* (37/1).

Instrumental with *samam* : see below, under *Post-positional Cases* § 60, [10].

In two cases, we have *-hū* for instrumental plural : *hāṭha-hū* (13/21), and *oḍa-hū* (21/14) reinforced by the post-position *pāsa*; and *bāha-nhe* = *bāhubhyām* (22/10), for either *bāha-hū*, or *bāha-nha*. Note : *prajñai* (22/11) = *prajñayā* : the *-ai* may be in Old Kosali, a solitary survival of the OIA. fem. instr. affix *-ayā*, or, what is more likely, it is for *prajñā-hi*. So *bõṭaĩ* = *vartakena* (34/24) for *bõṭa-hĩ*.

[4] GENITIVE.

In the case of one word, we have a genitive affix *-ā* : *parā* = *parasya* (38/13, 28; 42/16 : 44/7). Also with the pronouns—e. g. *jā* (10/7) written जा = *yasyāḥ*; so *kā*. The fuller forms would appear to be *parāha*, *jāha*, *kāha*, etc. So *parā kia dūsa* (51/35) = *para-kṛtaṁ* (for *parasya kṛtam*) *dūṣyati*.

Commonly the genitive is formed by compounding the base with the adjectival affix *kara* (fem. *kari* = *karī*, when referring to a fem. noun), which changes to *karẽ*, *karī* (*kari*) when the noun qualified is in the oblique : and *kara*, *karī* are not always just compounded with the base of the noun, but are also added like a post-position to an oblique form. Cases with *kera*, *keri* (<*kārya-*) do not occur, although these are common in later Kosali.

Examples : *thā̃bhẽ-kara* = *sthambhasya* (47/12); *rā-kara sāgara* = *rājnaḥ sāgaraḥ* (21/14); *nadī-kara* (15/25), *rāja-kara puruṣu* (16/19); *tehū dū-kara gāw̃u* (16/19); *paḍawasī-kara gharu* (22/3); *dūjaṇa-kara* (38/17); *mūa-kara* (23/18 : ablative sense); *baḍa-karī ḍāla* = *vaṭasya dālāyam* (35/21); *tehū-karī sabhā̃* = *tadīyāsu sabhāsu* (10/15); *kakarẽ* (common) *gharā*, *madhā*; *punawāte-karẽ bhojā* (loc., 36/3); *pūta-karẽ badhāwẽ nāoa* (36/28) etc.

Cf. also *baṇiẽ karẽ* (*gharẽ* understood? 51/8); *baṇie-kara* (14/20 : dative in sense).

For the plural of the genitive, we have evidently the same affix *kara*, but there is no good example of a plural genitive giving the affix or affixes in full. The original genitive plural affix, derived from MIA. *-na-* <OIA. *-ānām*, is found in only the words *bāha-nhe*

([illegible]), *bamhaṇa-hna* = *bamhaṇa-nha* (11/11), *sisa-nha* (39/12), [illegible] = *nha* (?) (38/11), *tithiāti-nha* (51/28) = *tīrthayātrikāṇām* where it is used as an oblique (accusative-dative plural in these cases); and in the pronouns *enha* (19/30) = *eṣām*, *tehũ* for *tenha dū-kara* [illegible] (16/19), we have also this gen. pl. affix (here extended to the pronoun from the noun) *-nha-* < *-ṇa-*. The *-h-* element in *-nha-* is discussed below.

[5] LOCATIVE.

The affix for the locative is just a nasalisation of the final vowel, or in the absence of it, just the base (*-ã*, *-a* for nouns in *-a*; *-ĩ -ī*, *-i*, *-ī*, for those in *-ī*).

Examples : *duāra* = *dvāri* (37/26); *gāṅga māhi* (= *mātaram*) *nhāwa* (50/13), *gāṅga nhāẽ dharmu ho, pāpu jā* (5/23, 24; 33/3 : = *gãgā* : *gaṅgāyāṃ snāte dharmo bhavati, pāpaṃ yāti*); *muhã* (6/19, 44/15); *sejã olara, kolã le* (6/20); *kãdha* (= *kãdhã*) *le* (6/21); *gīva dhari pela* (= *grīvāyām* : 6/23), *talã* (6/23); *sabahĩ bhūtã dayā karu* (9/30 : *sarveṣu bhūteṣu*); *hāthã* (7/10 = *haste*; also 7/12 = *hastena*); *siṃhāsaṇa* (for *-saṇã*) *ācha rājā* (14/24); *khetã* (13/22); *saradã ṛtũ* (15/24); *masāṇã* (written समाण : 34/21); *bāga* = *bāgã* (38/20); *barṣā-kālã* (36/11); *odẽ kāpaḍã* (36/10); *sukālã* (35/29); *ḍāla* (35/21); *pālīḍhākā hāḍī* = *hāḍī* (38/5); *salāī* (47/28) = loc., also ins.; *parāī bathu* (9/31) = *parakīye vastuni*; *lauḍī* (35/16), *pīṭhī caḍāwa* (6/23); *tehū karī sabhā* (10/15); *bhuī* (20/14); *sthālī* (13/21 = *sthālyām*); *goḍā* = *caraṇe* (50/13), *kaṅgi* (51/27), *rāulā ko dharaba* (22/4) = *caraṇaiḥ ko dhartavyaḥ*; *thālī-kari* = *sthālyām* (15/10 : here we have a post-positional word in addition); *apaṇī jātī* (52/16); *bārisā* (37/12 : pl. loc.).

The origin of this affix, which is found in both singular and plural, has been discussed before under Phonology (§ 40).

The affix *-e*, *-ẽ* is also found for the locative : *galẽ* (< *galāhī* ? 6/23 : or for *galã*); *sūkhẽ kāṭhe kauā karaḍa* (37/25). Other cases of loc. : *ādhārī rātī coru ḍhūka* (35/13), *pedẽ* (35/5), *pāṇī* (36/6), *aheḍẽ* (41/10), *muhã pahaṇa* = *mukhe prabhaṇati* (44/15), *gāḍã* = *garte* (45/1), *ārisẽ pratibimba* (46/31), *kaḍã* (47/22), *bāgã* = *valgāyām* (48/12), *māthẽ* (50/2); etc.

[6] ABSOLUTE.

There is a Case Absolute, a sort of Locative Absolute, which is in *-ẽ* (-e).

Examples : *gãga nhāe* (= *gaṅgāyām snāte* : 5/23); *aho bihe e sudra* (text : *suāre*) *bẽṭali kiẽ rādha* (21/25) : what does

this book prepare, with a head-band on'; lit. 'a head-band having been done' (= Hindi '*bẽṭalī*' *kiye hue*); *ko e mãḍe mãḍe* (instr.) *dīrghī cūlī* (instr.) *dhotī parihẽ* (31/28 : = Hindi *dhotī pahine hue*); *mõsẽ pãẽ sukhiā tūsa* (34/30 : *moṣye prāpte*); *dhanẽ putẽ pãẽ sabu-ko ulasa* (35/1, = *dhane putre prāpte, sarvaḥ ko'pi ullasati*); *bhãge balẽ, bīra para rahaï* (35/1 : *bhagne bale, vīraḥ paraṃ rahati*); *upara-hãtī kāḍhẽ, tala-chaḍa pedẽ raha* (35/5 = *upariṣṭād akṛṣṭe, tala-śiṣṭam prakaraṇe rahati*); *madẽ piẽ, bisẽ khãẽ ũnĩdẽ ghũma* (35/26, = *made pīte, viṣe khādite, unnidre vā sati, ghūrṇate*); *pãca-gabẽ piẽ sūjha* (36/40, = *pañca-gavye pīte śudhyati*); *manãve u, na mānaï* (37/11, = *mānite 'pi*, text : *mānito'pi, na manyate*); *bolẽ uttaru, kāhu phuraï* (37/28 : *ukte sati, uttaram kasyaiva sphurati*); *jālẽ lāgẽ, pālīdhākā̃ hā̃ḍī mā̃su cuḍa* (35/5 : *jvāle lagne...*); *jaw̃āẽ āe cāulu kā̃ḍa* (39/13 = *jāmātari āyāte*); *pāṇi bārisẽ, biḍawā uluha* (= *pānīye vṛṣṭe ulluṭhati*, 52/22); *mīcchẽ bolẽ, kāu na rohaï* (36/16 : *mithyābhāṣite*).

In one or two cases, we have a locative absolute in *-i* : *duāra païsati, nihuḍa* (37/26 : *dvāri praviśan, nighuṭati*).

[7] The Oblique Case in *-hi, -hĩ*.

This is a sort of maid-of-all-work, so to say, so far as the various cases are concerned. It indicates the accusative and dative, generally, and at times the locative and instrumental as well, in both singular and plural. It would appear to be an imposition from literary Apabhraṃśa, and from Old Braj. It came in very handy when the old case-affxes were becoming obsolete through phonetic decay.

bhica-hi tāḍa (*bhṛtyaṃ taṇḍate* : 48/7); *bāghahi ḍara* (= abl. : 48/27); *dewahi nama = naw̃a* (= *devaṃ namati* : 45/19; also *dewa-hi nawa = nauti* elsewhere, and *deu pūja = devaṃ pūjayati*, 40/5); *paroṭā īsara-hi soāwa* (50/17); *bāmhaṇa-hĩ piḍhā̃ baïsāra* (50/25); *guru chātra-hi sāstru sikhāwa* (50/23); *anyāï-hi sāsa* (50/22); *sawati-hi* (= *sapatnīm*, 44/13); *saba-hi upakāriā hou* (10/4); *paḍhāwa chātra-hi sāstra ojhā* (13/28); *bihā̃ṇa-hĩ* (34/23 : locative sense); *brāhmaṇa-hi lāḍu prīti jaṇa* (14/19—dative sense); *mālu māla-hi moḍa* (= *mallo mallam*, 39/2); *pahārī cora-hi lauḍẽ kūṭa* (38/29); *mā putu-hi dulāla* (38/17); *sāmi-hĩ sewaka binawa* (39/27); *dhūtu gamāra-hi akala* (41/8); *para-hi bāca* (43/4); *dāyāda-hi* (43/29); *dūjaṇa saba-hi sātāwa* (44/25); *kuḍūba-hi anukūla* (45/31); *juāra-hi sau jiṇa juāru* (48/24 : ablative sense); *mā-hi, mā-hĩ* (48/24, 50/13 = *mātaram, mātāḥ*); *ṭhakura-hi sewaku olaga* (48/20); *dūjaṇa saba-hi nīda* (42/30); *bara-hi kanyā de* (51/3 : dative); *mehali-hi isā* (45/21 : dative sense); etc.

-*hi*, -*hĩ* is added to the plural form (see *ante*, § 56) also : *santuṣṭa-hi thoḍe-hĩ pūja* (37/8); *balia dubale-hĩ aroḍa* (45/13); *jhūṭhẽ-hi-i saba-hi āla* (44/18); *ayāṇe-hĩ* (written अयाणेहें) *akala dhūtu* (44/23); *sāpu abhāge-hi ḍasi* (47/11); *nagāyari sūre-hi uteja* (40/10); *balia dubale-hĩ sākaḍāwa* (43/18).

In *dukhẽ sabaĩ taja* (47/10), we have -*i* for -*hi* : *saba-hi* (= *duḥkhena sarvam tyajati*); so probably also in *prajñai* (22/11 : instrumental force for *prājña-hi* : translated into Skt. in Ms. as *prajñayā*, and it could equally be a case of a survival of the OIA. fem. instrumental affix -*ayā* to -*ai*, added to a *ts.* base).

§ 60. There are in addition some other cases formed by adding *post-positional* words, either to the base, or to some inflected form (generally the oblique). We have thus—

[8] THE DATIVE CASE.

The OIA. dative case-affix -*āya* was lost, the accusative merged into the dative. Thus, *bāmhaṇa gāwi de* (14/18) = *brāhmaṇāya gām dadāti* (lit. for *brāhmaṇam*); so *bamhaṇa-nha dānu dei, jeĩwa* (11/11) = *brāhmaṇebhyaḥ dānaṃ datvā, jimbati* : here we have the obl. pl. affix, of genitive origin, for the dat. pl.

Commonly the dative idea is indicated by the oblique in -*hĩ*, -*hi* for the singular, and that in -*nha* for the plural, judging from the later forms of the Kosala speech. But we have the dative idea specially indicated by the post-position *kiha*, *kehã*, *kĩha* or *kihã*. Thus—*brāhmaṇu-kĩha* (15/10) = *brāhmaṇasya kṛte* (text translates this as *ātmane*, dative); *para-kehã* परकेहं, *āpaṇu-kehã* (38/15) = *parasya kṛte, ātmanaḥ kṛte*; *jinabẽ-kĩha sabhya-hi ukoḍa* (43/2) = *vāde jetuṃ sabhyam utkocati*; *karabẽ-kĩhã, paḍhabẽ-kĩha, jābẽ-kĩha* (11/20-23); *jūjhaṇa-kihã* (34/8), *jeũbẽ-kihã rãdhata āchaũ* (20/19, 20); *kā-kihã* very common = *kasmai*, *kasya kṛte*.

The genitive (post-position) affix -*kara* is also used for the dative : e. g. *baṇiẽ-kara dhaṇu dhara* (14/20) = *vaṇije dhanaṃ dhārayati*; also *baṇiẽ-karẽ kawaḍā nikhewa* (51/8), translated as *vaṇijo gṛhe kapardakān nikṣipyati*.*

The post-position, *kara*, *kihã* appear to be affixed either to the base form of the noun, or the oblique in -*ẽ*. In *brāhmaṇu-kĩha* (15/20), it is the -*u*- form, properly the nominative, which serves as the base also.

* With this idiom compare Bengali *tāder-ghare* = 'for them, to them, lit. "in their house"'.

[9] The Ablative Case.

tumha-tau, *amha-tau* (14/27, 28, 29), *bāgha-tau ḍarā* (14/16) = 'fears from or because of the tiger'; *bhūkha-hi-tau* (15/10) = *bubhukṣā-taḥ*; *ojhā-pāsa bīdā le* (14/16) = 'receives learning from the teacher' (Skt. = *upādhyāyād adhīte*); *gā̃wa-hũta āwa* (14/15) = *grāmād āgacchati*, *upara-hanti kāḍhẽ* (35/5) = *upariṣṭād akṛṣṭaḥ* (really *ākṛṣṭe sati*); *kāhā̃-huta* (= *hũta*) *e puruṣu ā* (23/15) = *kasmād ayam puruṣaḥ āgataḥ*; *ihā̃-hũta* (14/30), *tahā̃-hũta* (14/29); *mīta, kāhā̃-hũta etẽ kālẽ* (23/16) = *sakhe! kutas tvam iyatā kālena?*

Locative used for ablative : *kanaüjā* = *Kanyakubjāt* (23/16), *-kāṭī* = *kārāyah*, *kaṇṭikā-to va* (23/17).

The post-positional affixes for the ablative are thus *tau*, *pāsa* and *hũta* (*huta*) or *hāti*.

In *mīta-kara laï dei* (23/18) = *mitrād gṛhītvā datvā ca*, we have the genitive in *-kara* used for the ablative.

[10] The Instrumental with Post-positions.

oḍahū-pāsa (21/14) = *Oḍraiḥ* (text = *udraiḥ*), 'with the help of *Oḍḍa* = *Oḍra* diggers'; *dūjaṇe saũ saba-kāhu tūṭa* (text दूजणे सउं) (37/23) = *durjanena samaṃ sarvasya kasyāpi truṭyati*; *ghiẽ sākare seũ* (text : सेउं) *sātu* (21/31, 22/1) = *ghṛteṇa śarkarayā samaṃ saktuḥ* : text = *sa-ghṛta-śarkarāḥ saktavaḥ*.

The post-positions used for the instrumental are thus *pāsa* and *saũ* or *seũ*. These are used with oblique or instrumental.

[11] The Locative with Post-positions.

thālī-kari (15/10) = *sthālyām*, lit. *sthālyām kṛtvā*; *rāulẽ-pāhũ rādha ko āchiha* (21/10, 11) = *rājakula-caraṇānām sannidhau* ('near, beside the *rāwals* or noblemen'?) *kaḥ sthāsyati* (the word *rādha* does not seem to give any meaning here : should it be *sādha* or *sandha* = *sannidhi?*)

kari, the conjunctive indeclinable of root *kar*, and probably also the word *sandha*, are found to be used with the locative or instrumental. *mājha* or *mā̃jha* is also found as a loc. post-position : एन्ह *enhā̃ mājha* (19/29), *tenhu mā̃jha* (10/17 : text मार) = *teṣām madhye*.

§ 61. The *ts.* word *pitṛ>pitara* in the sense of 'the manes', as a religious and sacerdotal (and consequently learned) word is found to be declined as follows;

Accusative pl. *pitara* (42/8 : *pitara tarppa*), *pitaru* (51/20 : *teĩ deu pitaru tarppa* = *tayā devān pitṝṃs tarpayati*).

Acc. or dat. pl. *pitara-nhu* (38/11 : *pitara-nhu vargu dekhala*).

Vocative pl. *pitaraho* (probably pronunciation of *pitarah*—*-ah* as *-aha* or *-aho* : 21/20).

§ 62. From the above analysis of the declinational forms, the Full and Typical Declension of a Noun can be reconstructed as follows:

	sg.	pl.
Nom.	*pūtu, pūta*	*pūta, pūte* (<*pūtaï*)
Acc.	*pūtu, pūta, pūtã, pūta-hi*	*pūta, pūte, pūta-nha* (*pūta-hi*)
Ins.	*pūtẽ,* (*pūta*), *pūta-hi*(*-hĩ*) *pūtẽ-saũ* [*pūtẽ-pāsa*]	*pūta-hū, pūta-hū pāsa*
Dat.	*pūta, pūta-hi*(*-hĩ*), *pūta-kihã, pūtẽ-kihã, pūtẽ-kara, -karẽ*	*pūta-nha* (*pūta-hi*) [*pūta-nha-kihã*]
Abl.	*pūta-taụ, pūta-hi-taụ* (*-hĩ-*), *pūta-hũta, pūta-hãtī, pūta-pāsa*	[*pūta-nha-taụ, pūta-nha-pāsa, pūta-nha--hũta, -hãtī*]
Gen.	*pūtã, pūta-kara, -karẽ, pūta-kari, -karĩ, pūta-hi* (*-hĩ*), *pūte-kara*	*pūta-nha, pūta-nha-kara* etc.
Loc.	*pūtã, pūta, pūta-hi* (*-hĩ*), *pūtẽ* [*pūti*]	*pūta-hi* (*-hĩ*), *pūtã, pūta-nha-mãjha*
Voc.	*aho, are pūta*	[*aho, are pūta, pūte*]

§ 63. Origin of the inflexions and post-positions of the Noun Declension.

Nom. singular *-u* is from MIA. *-o* = OIA. *-aḥ* of nouns masc. ending in *-a*. This became the characteristic nom. sg. affix of Western Apabhraṁśa and of speeches connected with it. Old Kosalī, if it is really descended from Ardha-māgadhī, should have had an affix *-i* (*putraḥ>putte>putti>pūti*), but this *-i* is not found. The *-u* is extended to the accusative also, and even it seems to act as a base (e. g. *brāhmaṇu-kĩha*).

I am inclined to look upon *-u* as a form taken over from Western Apabhraṁśa by what may be called Kosala Apabhraṁśa, later strengthened by the similar affix from Old Braj.

The nom. pl. *pūta* phonologically represents the OIA. *putrāḥ* perfectly well (*putrāḥ>puttā>puttā>pūta*). The plural *pūta* would

appear to be the instrumental plural affix *puttahi*<*puttehi*<**putrebhiḥ* for *putraiḥ*, which took up the place of the nominative and the accusative when the old affixes for these two cases were lost and they became identical with the base—a situation we find in other NIA. speeches. *-ahi*>*-aï*>*-ai*>*-e* appears to have developed as a 'strong' form, *vis-à-vis* the boneless *-a* as in nom. and acc. pl. *pūta*, some time before the change of the locative singular *-ahĩ* to *-ã*, and of the verb affix for the 3 sg. present tense *-ati*>*-aï*>*-a* (see *ante*, §§ 40, 41). The nom. pl. form *guṇai* as a plural (*te guṇai jaṇĩ upajati* etc. 10/9, 10) thus represents the intermediate stage between *guṇahi* (instrumental pl.) and the later **guṇe* (nom. plural): it may, however, be just *guṇa*, base or singular form as plural, and the emphatic particle *-i*<*-hi*, combined into a diphthong.

Acc. sg. in *-u* is an extension of the nom. sg. The form *pūtã*, with nasalisation, would appear to be merely a continuation (probably more orthographical than actual) of the OIA. acc. affix *-am* = MIA. *-aṃ* = Apabhraṃśa **-ã*. The oblique-accusative *pūta-hi* will be discussed under the locative, and the pl. acc. *pūta-nha* with the genitive plural.

The instrumental sg. *pūtẽ* comes from Ap. *puttẽ*<MIA. *putteṃ*, *putteṇaṃ*<OIA. *putreṇa*. The instrumental was an important case form, as it furnished the real nominative for the transitive verb in the past tense. Its development in Old Kosali is parallel to that of the same case form in Old Bengali.

The *-ẽ* was extended to feminine nouns also, and when these ended in *-i*, just the nasalisation of the *-ẽ* was taken over by the *-i*: e. g. *baālĩ*, *bayālĩ* (34/18, 38/23) = *vātālyā* (really<*vātālī*+*-ena*).

The base form as used for the instrumental would appear to be an uncommon thing, only a few examples being found, which may be due to the scribe's error.

The instrumental post-position *-saũ* (also occurring as *-seũ*, through clerical error, in all likelihood) is from OIA. *samam*, MIA. (Ap.) *saṽa*. This occurs in later times as *sõ*, and also as *se*, as in Braj and Hindi (Khaṛī-bolī).

The instrumental pl. affix OIA. *-ebhiḥ*>MIA. *-ehi*>Ap. *-ahi*>*-e* was transferred to the nominative and accusative plural, and the affix *-hū* was established, but only for a short time, as the instrumental was rapidly made an obsolete case-form in both the sg. and the pl. in Kosali, as in Western Hindi and Bihari, although it has

survived as a living form in Bengali to the present day. The origin of this *-hū* is obscure. Could it have been of a composite origin, along the line indicated below:—

-dha, -dhi>*-ha, -hi* : *putra-dha*+*taḥ*>**puttahao*>*puttahau*>*pūtahū*?

The instrumental post-position *pāsa* is the OIA. noun of location *pārśva*>MIA. *passa*, the base form *pāsa* being really for the locative.

The dative is the oblique *par excellence* and the *-hi* affix is an extension to it from the locative.

The post-position for the dative, *kihā̃* or *kiha*, is the OIA. *kṛta*> MIA. *kia*, with *-h-* and the nasalisation coming into the word as an imposition, both of them, from the ubiquitous dative-locative or oblique *-hĩ*, partly to prevent a hiatus. The form *kia* is found in the word *parā -kia* (51/15) = *parasya kṛtam* (*parakṛtaṃ* in the text). Cf. also *are, eti bāra taĩ̯ kāha kia tā̃hā* (= *tvayā kim kṛtaṃ*) (20/10). Or *kihā̃* may be (and this is perhaps more likely) just the locative form—*kia-hĩ*>*kihaĩ̯*>*kihā̃*.

The dative plural *pūta-nha* is realy the genitive plural form, generalised as an oblique plural for most of the cases.

The ablative affix *-tau̯*, added to the base, or to the oblique in *-hi*, is evidently the same affix as the *-ta* in Old and Middle Bengali, for the same case (as, *e. g.*, in *jala-ta uṭhilī Rāhī* = *Rādhikā* got up from the water). It has to be connected also with the affix *-te* as in Tulasī-dāsa's *Rāma-carita-mānasa* : *mīna dīna janu jala-te kāṛhe* 'miserable like fish drawn from water'. Braj also has the same affix as *-tẽ, -te, -tae, -taĩ* 'by, with, from', agreeing in sense and employment with Hindustani *-se*. Its source is not clear. It may be it is just the OIA. *antaḥ* 'within, in between, in the midst of', MIA. *anta*, which furnished the Bengali-Assamese locative affix *-ta, -t* (e. g. Old Bengali *ghara-ta*, New Bengali dialectal *ghara-t*, Assamese *ghara-t*), and the Marathi and Konkani locative affixes *-ā̃t* and *-ānt*, *-ent* (Marathi *gharā̃t* etc.), which was later strengthened with the locative affix *-e*, *-ae*<*-ai̯*<*-a-hi*, which is discussed below. Cf. Middle and Modern Bengali *-te* = *-t-e* as an extension of *-ta* (Modern Bengali *ghar-e-te* 'in the house', beside *ghar-e*). *-ta*+*-hū*, instrumental plural affix noted above, is a likely source of *-tau*. Confusion and interchangeability of the three cases, instrumental, ablative and locative, are common in NIA. (Dr. Muhammad Shahidullah suggested alternative derivations of this locative *-ta* : OIA. *-tra*, is in *vana-tra* >*bana-ta*; cf. *-trā* as in *Gurjara-trā*>*Gujarāt*; besides, for ablative *-ta*,

OIA. double ablative *-āt+-taḥ*>MIA. *-atto*>*-ta*. But these are doubtful, specially the latter, both phonetically and etymologically.)

The ablative post-positions *hũta* and *hā̃tī* are present participle forms, from roots *bhū* and *as* respectively, the former just the base form (*bhavanta-*>*honta*>*hũta*) and the latter the locative (**as-ant-* for *sant-*>*ahanta*>**ahantahĩ*>*hā̃ti, hā̃tī*).

The genitive in *-ā*, *pūtā*, appears to stand for an earlier, MIA. (Ap.) *puttăha*, where the *-ha* (surviving largely in the pronominal forms) is a problem. It does not appear to be from MIA. *puttassa*. Can it be a case of MIA. *puttăha* being really from an OIA. *putra-dha-*, with the *-dha* affix of location as in Pali *i-dha* = Skt. *iha-* (OIA. *iha*), Vedic *kuha*<**ku-dha*?

The genitive *-assa* of MIA. certainly became obsolete in NIA., and its occurrence in Apabhraṃśa as *-assa*, *-assu* would appear to be a literary continuation of an old affix which was absent in the spoken vernacular. Of course, in OIA. and in early MIA., this *-asya*, *-assa* was a very living affix (e. g. European Gipsy *cores-kero* 'of a thief' = MIA. *corassa-kerao*), but it is just as likely that other genitive affixes were equally common in the spoken dialects, although Skt. (and earlier Vedic) took no notice of them, and the later Prakrits took but only scanty notice.

The affix *-kara* is an adjectival word compounded with the noun base. This affix was going strong in the entire eastern Indo-Aryan tract from Kosala to distant Assam and Orissa, and it is the basis of the genitive affix *-ar* of the Eastern Magadhan speeches, as it is of the genitive affix for the pronoun in Central and Western Magadhan (Maithili and Magahi, and Bhojpuri). It is fairly frequent in the Middle Kosali of Tulasī-dāsa for instance. It was in later times ousted by *-ka*, which is from both MIA. adjectival *-kka*<OIA. *-ka*, and MIA. *kaa*, *kia*<OIA. *kṛta*.

The oblique in *-hĩ*, *-hi* also is found for the genitive.

The proper genitive plural affix for Early NIA. is *-ṇa*<MIA. *-ṇa*, *-ṇaṃ* or *-āṇa*, *-āṇaṃ*<OIA. *-ānām*. This is found to survive in many NIA. dialects as *-n*, from Bengal to the Punjab. It became quite early influenced by the *-hĩ*, *-hi* of the new powerful oblique, and received the *-h-* from it : *-ṇa*>*-ṇha*>*-nha*. When the original instrumental plural *-ahi* was a living form, the *-h-* from this might have also strengthened the *-h-* in *-nha*. From the genitive, it was extended to the dative and accusative also, and even to the nominative, as we see in certain NIA. speeches of the present day,

This *-nha*, *-na* is changed to a mere nasalisation as well (e. g. Hindi (Khaṛī-bolī) oblique pl. base in *-õ*, Panjabi and Rajasthani oblique pl. base in *-ã*, and Standard Bengali honorific pronoun-bases with nasalisation, beside dialectal equivalents of these with *-n*, as in *tã-* and *tān* 'his (honorific)'<MIA. *tāṇaṃ* for OIA. *teṣām*).

The locative singular affix in *-ã* has been discussed before (§ 40). Locative *-ahĩ*>*-aĩ*>*-ã* probably took place later than the change of the instrumental plural *-ahi*>*-ai*>*-e* as discussed above.

The full form of the locative affix *-hi*, *-hĩ*, *after* it had the above phonological modification in Old Kosali as it was evolving out of its corresponding Apabhraṁśa (the hypothetical Ardha-māgadhi Apabhraṁśa), appears to have been re-introduced from Western Apabhraṁśa as a literary affix, and in this matter there was also the influence of the contiguous Old Braj speech (Kanauji and Braj proper). Possibly the influence of settlers from the tracts to the west of the Kosali area—the *Pachãhā* tract—who used the older form *-hi* (*-hĩ*) for the locative as a distinct affix (and had not combined it with the preceding vowel as in the Kosali speech) and also employed *-u* for the nominative of masculine (and neuter) nouns, had also a good deal to do with the acceptance and establishment in Kosali of this very helpful affix. Further to the east, where there was no literary or communal re-inforcement of this *-hi* (*-hĩ*), it met with an early *nirvāṇa* by being combined with the preceding *-a-* : OIA. **ghṛdha-dhi*>**gṛha-dhi*>**garha-dhi*>MIA., NIA. *ghara-hi*>*ghara-ï*>Old Bengali *ghare*, with no further occurrence of *gharahi* (outside of literary Western Apabhraṁśa which was cultivated in Bengal to some extent, but was not so strong as in the Kosala area); cf. Old Bengali *hiahi*<**hṛda-dhi*, which normally became *hie* in Middle Bengali.

This *-hĩ*, *-hi* of MIA., which became an immensely important case-affix for the noun from Apabhraṁśa times, is doubtless of locative origin. The OIA. pronominal locative affix *-smin* gave in Early MIA. *-ssĩ* or *-ssi* as in the Eastern dialects (e. g. Aśokan Barābar cave inscription *pavatasi* = **pavvatassi*), and *-mhi* as in the Midland (e. g. Pali *pabbatamhi*). The history of *-ssi* is not clear in later times,—it evidently died out, and words of location or proximity (like *antaḥ*, *madhya*>*mājha*, *sts. maddha*>*mãdha*>*mãha*, or a form OIA. **madha*, attested from the Avestan *maδa*, as verbally suggested to me by Prof. Jules Bloch, giving MIA. *maha*) were added to the noun to denote the locative. The Midland and Western

-mhi gave the later Prakrit *-mmi*. The Apabhraṃśa *-hĩ*, *-hi* may be connected with these—but *-mhi* of Pali as an Early MIA. speech was long left behind. The most satisfactory derivation of this *-hĩ*, *-hi* would appear to be an OIA. **-dhi*, which has its *pratirūpa* in Greek *-thi* (Gk. *pothi* = Indo-European *qʷodhi* = OIA. **kadhi*, and from this we have late MIA. *kahi*, NIA. Bengali *kaï* = 'where?' : an alternative form with a nasal, like I-E. **-dhim*, **qʷodhim*, could give late MIA. *kahĩ* through *kahiṃ*<OIA. **kadhim*). This **-dhi*, *-dhim* affix is obviously connected with the affix of location *-dha* as in Pali *i-dha* = Skt. *iha* (noted above in connexion with the suggested derivation of the genitive in *-ā*<*-ăha* <**-dha*). Some sort of locative connexion was the basis of the wide extension of this *-hĩ*, *-hi* affix for the dative and accusative, for the ablative and the instrumental, and even for the genitive : from the sense of proximity to that of interest or connexion of any kind was very easy.

The locative form in *-ẽ*, as in the examples given above under [5] LOCATIVE (p. 36 *ante*) and in the absolutive case, would appear to be the result of a subsequent change of *-a-hĩ* to *-aĩ* and then *-ẽ*, with influence from the instrumental *-ẽ* (the locative-dative and the instrumental-ablative were all susceptible to mutual influencing). A form like *bõṭaĩ* (<*vṛtta* or *vṛnta?*>**voṭṭa*, *voṇṭa*>*boṭa*+*hĩ*, **bõṭa-hĩ*, **bõṭa-ĩ*>*bõṭaĩ*), as in *celikā bõṭaĩ khela* (34/24) 'the boy plays with a ball', with *-aĩ* as a half-way house between *-ahĩ* and *-ẽ*, perhaps shows the line of development of this form of the locative affix, viz. *-ẽ*.

pūtanha mājha, as the loc. pl. is assumed from *tenhu mājha* = *teṣām madhye* (10/7). *mājha*<*majjha*, *madhya* is widely current in the Eastern dialects, and is a common locative post-position in the Bihari speeches and in Bengali.

The vocative forms do not call for any special remark.

§ 64. (4) The Adjective.

As in MIA. and OIA., the distinction between the noun and the adjective was but slight, and the past (passive) participial adjective also developed into the past tense of the Verb in Old Kosali as in all other forms of NIA.

As a rule, adjectives are not inflected in relation to the noun qualified, but when the qualified noun is a feminine, the adjective takes a fem. affix if suitable, and when the qualified noun is in

the oblique the qualifying adjective also takes the oblique affix (generally -ẽ). There is this much of concord between the noun and its qualifying adjective—a concord of the type found in W. Hindi, but non-existent or very much restricted in present-day Kosali speech (Awadhi, etc.). Examples—

saṃsāru anitya dekhau (10/3 : predicative adj.); *sabahĩ bhūtā̃* = *sarveṣu bhūteṣu* (9/30); *bahutu guṇiā bhae sūwā̃ti* (सुंवति = *śrūyante* : 10/15); *halua bathu* (36/6); *chuṭa bāchā* (35/9); *nawa kā̃paḍu* (43/9); *parāĩ bathũ* = *parakīye vastuni* (9/31); *ā̃dhārĩ rātĩ* (35/13); *baḍa-karĩ dāla* (35/26); *punawā̃ta-karẽ bhojā̃ bhūkhe bā̃hmaṇa aghā̃ti* (36/3); *odẽ kāpaḍā̃ pāṇi gala* (36/10); *āpaṇe bolẽ* (36/14); *mīchẽ* (मीच्छे°) *bolẽ* (36/16); *puta-karẽ badhāwẽ nā̃ca* (36/25); *sūkhẽ kā̃ṭhe* (37/23); *guḍẽ kharaḍi* (= *liptā*) *hatholī* (40/28); *naĩ bā̃ḍhī* (39/21); *etawatẽ kawalẽ* (46/15); *etẽ kālẽ* (23/16); *eti bāra* = *etāvatīṃ velām* (20/10); *kawaṇe kā̃jẽ gā* = *kasmai* [*kāryāya*] *gataḥ* (15/2); *apaṇī jātī* (52/16); *bṛṣṭi karata taba anna* (= pl.?) *hõte* (9/15); *keī e thā̃ bā̃mhaṇa* (pl.) *thāpe* (21/17); *bahutu rājā bhae* (भय : 10/14), *bahutu puta bhae* (15/28, 29); *dui beṭī bhaī* (15/29); *e beṭi kāhi debi* (22/27); *beṭā kā̃hā̃ gā* (22/1); *ketau eka khātī gae* (10/17); *paḍhi pā̃ḍe bhā* (11/13); *beda paḍhaba*, but *smṛti abhyasabi* (fem.) (12/15, 16).

§ 65. (5) **The Numerals.**

The following only have been found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*:

1 = *eka* < a *sts.* form in MIA., *ĕkka* < OIA. *ēka* (15/20) : *eka* = 'one person' : *eka jā* (15/27). The MIA. *tbh.* from *eka* > *ea*, is found in Assamese, e. g. *e-ṭā* > *ea-vaṭṭa-* < *eka-vṛtta-* 'one piece', *e-zan* < *ea-jaṇa* < *eka-jana* 'one person', Gorkhali (Nepali) *ye-uṭā* < *eka-vṛtta-*, but this expected *eka* > *ea* > *e* no longer current in most NIA., the *sts.* form *eka* > *ekka* > *ek* having taken its place. Locative or instrumental, *eka*, *ekā̃* : *dui eka joḍa* (= *dvāv ekatra yauṭati*, 43/17); *dui ekā̃ lāi sā̃puḍa* (*dvāv api ekatra lāgayitvā samputati*, 52/20); accusative—*bahuta eku bā̃ḍati* (= *bahava ekaṃ vaṭanti—vaṭa ceṣṭane*, 43/24); plural—*ketau eka* = *kiyanta eke* (10/17); *eka gadiā̃na* (15/29).

2 = *dui* : *dui achati* (अच्छति) = *dvau tiṣṭhataḥ, dve vā tiṣṭhataḥ, dve vā* (15/28 : = 'two persons'); *ko e dū* (19/21); *duī beṭī bhaī* (fem.—*dve beṭṭike babhūvatuḥ* : 15/29); *dui gā̃diā̃ṇe* (acc. pl. neut., 16/1); *dui joī* (= *dve yuvatyau* जुवत्यौ : 15/21); *dui*, accusative (43/17, 52/20, as above under *eka*); *dui bastu* (19/24); *dū̃ hā̃thẽ khajuhā̃wa* (oblique,

qualifying masc. instrumental : 7/13); *amhe dui* (16/6), *tumhe dui* (16/6), *te dui* (16/5)—nom.; *dū-kara* (16/9), genitive.

100 = *sau* : acc. *juārahi sau jiṇa juāru* (46/24 : explained as *dyūtakāra-śataṃ jayati dyūtakāraḥ*, but it means really *dyūtakārāt*, or *-kārebhyaḥ, śataṃ jināti dyūtakāraḥ*).

1000 = *sahasa* : acc. *haũ sahasạu* (<*sahasa-u*) *jiṇaũ* = *aham sahasram api jayāni* (9/28). About this word, see § 7 (p. 7), and § 47 (p. 22).

§ 66. (6) The Pronoun.

We are more fortunate in the case of the Pronoun. We have the following forms:

[1] THE PRONOUN FOR THE FIRST PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	*haũ* (22/5, 9/28), *hạu* (19/31, 21/42)	*amhe* (14/27, 28), *amhei* (= *vayam eva* : 21/22),
Acc.	*mo-hĩ* (मोहिं : 21/21)	*amhe* (= *asmān eva* : 22/6)
Ins.	*maị* = *mayā* (22/6)	×
Abl.	×	*amha-tau* (14/21, 29 = *asmattaḥ*); *amha-pāsa* (21/9 : *asmattaḥ*)
Gen.	*mora* (19/18, 21/12)	*amhāra* (16/20)

The dual is indicated by *amhe dui*, and the plural is emphasised as *amhe bahutu* (16/8).

The acc. sg. *mo-hĩ* is really the oblique in *-hĩ* : *mohĩ tarhi* (= Sanskrit loan) *ke baṛhāvihāti*, translated in the text as *mama tarhi ke saṃvardhayitāraḥ* (21/21, 22), really represents **mama-dhi* (for *mām*) *tarhi ke vardhāpayiṣyanti*.

[2] THE PRONOUN FOR THE SECOND PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	*tũ* (16/6, 21/11, 31/16), emphatic—*tũ-hi* (*tvam eva* : 21/21, 21/25)	*tumhe* (14/28 = *yūyam*)
Acc.	*to-hi* (= *tvām eva* : 22/4)	*tumha* (21/20 = *yuṣmān*)
Ins.	*taĩ* (20/10)	×
Abl.	×	*tumha-tau* (14/27)
Gen.	*tora* (19/30)	×

The dual is denoted by *tumhe dui*, and the plural idea is emphasised by *tumhe bahutu* (16/6).

to-hi, accusative singular, is the oblique in *-hĩ* (*hi*) : *to* is the OIA. *tava*.

It is not difficult to reconstruct other forms with the help of later Kosali and other NIA. speeches in their earlier phases.

[3] THE PRONOUN FOR THE THIRD PERSON.

(All Genders)

	sg.	pl.
Nom.	*so* (= *sa*, *sā*, *tad* : 10/7, 8, 16/2 : common); emphatic—*sau*<*sa-u* (14/29)	*te* (10/9, 16/5)
Acc.	*tāhi* (47/20)	×
Ins.	*teĩ*, *tei* (= *tena*, 33/14; = *tayā*, 51/20)	×
Abl.	*tā-tau* (14/28); *tau-to* for *tā-tau*? (fem.; 23/18)	×
Gen.	*tā-kara* (33/25)	*tenha* (text : *tehũ*)-*kari* (10/15)
Loc.	*tai-hā* (33/16)	*tenha mā̃jhā* (10/17 = तेहु मारा; 19/26)

The dual forms given are—*te dui* (16/5), and gen. *tehũ* (for *tenha*) *dū-kara* (16/19) : *te bahutu* (16/5) = emphatic plural.

[4] THE NEAR DEMONSTRATIVE.

(All Genders)

	sg.	pl.
Nom.	*e* (frequent)	*e* (frequent)
Loc.	×	*enha mā̃jha* (19/30) (= *eṣām madhye*).

Dual : *e dū* (19/22).

This *e* is adjectival also for both numbers and genders.

[5] THE RELATIVE PRONOUN.

	sg.	pl.
Nom.	*jo* (written जो, यो)	*je* (10/9)
Acc.	*jo* (common)	×
Ins.	*jeĩ*, *jei* (33/14), *jeĩ-kari*	×
Abl.	*jā-tau* (14/23, 33/23)	×
Dat.	*jā-kihā̃*, *jāhe-kihā̃*, *jethu-kihā̃* (14/23, 30)	×
Gen.	*jā* (या, 10/7), *jā-kara* (याकर, 33/25) (= यस्याः)	×
Loc.	*jaihā* (यैहा : 33/16)	×

[6] The Interrogative Pronoun.

(a) *Masculine and Feminine.*

	sg.	pl.
Nom.	*ko* (19/18 : common)	*ke* (21/21 : *ke barhāwihāti*) *ke* (*ke e joī* = *kā etā yuvatyaḥ* : 19/22)
Acc.	*ko* (22/5 : *biāli ko haũ māgihaũ* = *vikālikām kam aham yācisye* : 22/5)	×
Ins.	*kei*, *keĩ* (21/3, 4; 21/9; 21/16; etc.)	×
Dat.	*kā-kihā̃*, *kā-kiha* (= *kasmai* : written काकिह, कांकिहं, काकिहं etc.) (common); *kāhi* (= *kasmai* : 22/27); *ka-karẽ* (= *kasya-arthe*, 15/1)	×
Abl.	*kā-tau*, *kā-pāsa*, *kā-pāsu*	×
Gen.	*kă-kara* (as in oblique *kă-karẽ* : frequent)	×

(gen. *kă-kara-* : *kā-kara-* 37/10, 29/6, 21)

(b) *Neuter.*

Nom. and Acc. sg. and pl. *kāha* (common); *kichu* (= *kiñcit* : 14/23, 15/5).

Ins. *kāhẽ* (22/9, 10, 22/10).

In queries, we have neuter *ki* (e. g. *bicikita ki mohia*, 37/4; *parbatau talathi bisiṭhu ki bala*, 36/12).

[7] The Indefinite Pronoun.

Nom.	masc. & fem.	*kou* (21/18, 19) = *ko'pi*.
Gen.	" "	*kāhu* (56/31, 36/31, 37/22) = *kasyāpi*
Ins.	" "	*kehũ* (14/23, 15/7) = *kenāpi*

[8] The Reflexive Pronoun.

Acc.	*apāṇa* (for *āpāṇa*?) = *ātmānam* (41/23, 48/16).
Gen.	*āpaṇa* (38/13, 52/25), pl. *āpaṇe* (44/28).
Ins.	*āpaṇe* (36/14).
Dat.	*āpaṇu-kihā̃* (38/15).
Loc.	*āpaṇi jātī* (52/16).

[9] Compound Pronouns.

Examples:

jo kichu (14/23, 15/5 = *yat kiñcit*, neuter); *jeī kehũ* (14/23, 15/7 =

7

yena kenāpi); *sabu ko* (35/1 = *sarvaḥ kaḥ*); *saba kāhu* (37/22 = *sarvasya kasyāpi*).

[10] CORRELATIVES.

jo, *so* are common as correlatives, in their various cases and numbers; and the adjectives and adverbs derived from them also are found as correlatives (e. g. p. 10/8; 10/7; 10/9, 10; 14/2, 3; 33/8; 33/10; 33/12; 33/14; 38/11, 13, 15, 17 : etc.).

§ 67. Origin of the Pronominal Forms.

The First Personal Pronoun:

These do not present any difficulty. OIA. *aham*>MIA. *ahakaṃ* (extended by *-ka-*)>later MIA. *hakaṃ*, *haaṃ*, *hawã*>Ap. *haũ* gave *haũ* (*haü*), which fell out of use in later Kosali, but persists in Braj-bhākhā as *haü*, in Gujarati as *hũ*.

mo-hi, *mo-ra* are based on OIA. gen. *mama*>**mawã*>*mo*; *mo*+locative *-hi*, and *mo*+*kara*>**mo-ara*>*mōra*.

maï is for *maĩ* = *mayā*, OIA. instr., strengthened by *-ena*>*-ẽ*>*-ĩ*.

amhe<*amhahi*<*asmābhiḥ*, instrumental pl. The pl. base *amha*< OIA. base *asma-*.

The Second Personal Pronoun:

OIA. *tvam*>MIA *tūṃ*>*tũ*; *tvayā*+*-ena*>*taĩ*; *tava*>*to*, as in *to-hi*, *to-ra*, parallelling *mo-hi*, *mo-ra*.

OIA. *yuṣma-* as the plural base took up the *t-* of the singular (*tvam* etc.) and gave **tuṣma-* as the source of MIA. *tumha-*; from **tuṣmābhiḥ* = *yuṣmābhiḥ*, we have, through *tumhahi*, Old Kosali *tumhe* as the nom. pl.

The Third Personal Pronoun:

OIA. *sa*, *saḥ* became in Ardha-māgadhi *se*, and this should have given in Old Kosali **si*, but that is not found. (Assamese has *si*, (now pronounced χi—original *ś* becoming voiceless velar spirant in Assamese) quite regularly derived from the Māgadhī *śe* = OIA. *saḥ*). The extended OIA. form **sa-ka-ḥ* gave in the Prācya dialects (Ardha-māgadhī and Māgadhī) **sake*, **śake*>*sage*, *śage*>*sae*, *śae*>*saĩ*,*śaï*, whence we have Bihari, Bengali and Oriya *se* (= *śe*); and *sa-ka-ḥ* became in the Midland **sako*, **sago*, **sao* and then **saü*, whence we have *so*. This was adopted by the source Apabhraṁśa of the Old Kosali speech to the exclusion of the native form *se*. The other cases show the base *ta-*. The old genitive was *tāha*, contracted to *tā* : the *-ha* of this is of uncertain origin, but cf. discussion under the origin of the noun inflexions above, § 63. On the basis

of this *tā-* were built up the oblique *tā-hi,* the ablative *tā-tau* (the form *tau-to* appears to be a scribe's error for *tā-tau*), and the genitive *tā-kara.* The locative *tai-hā̃* appears to be a double locative, OIA. **tadhi*>*tahi*>*taĩ*>*tai̯*, plus the adverbial locative affix *-hā̃*, connected with *-dha* as in Pāli *i-dha.* *teĩ* is for *tẽ-hi* = *tena-hi.*

The plural nom. *te* is the old instr. pl., OIA. *tebhiḥ*>MIA. *tehi, tahi,* contracted to *te* and employed for the nominative (the OIA. nom. masc. *te* should give **ti*, and fem. *tāḥ*>MIA. *tāo* should give **tā* in NIA.). The gen. pl. gave the obl. pl., *tenha* : it is this plural nom. (of instrumental origin) *te*+MIA. *teṇaṃ* (for OIA. *teṣām*), with influence of the oblique *-hi* changing *-ṇa* to *-nha.*

The Near Demonstrative:

The form *e* is based on OIA. *eta-*>MIA. *ea-*; and *enhā̃* = *e*+*-nha*, as in the genitive-oblique, from *-ānām* of OIA.+*-h-* from the oblique *-hi.*

The *Far Demonstrative* is absent : but no doubt it was *o, onha* (from the base *ava-* of OIA., found in a solitary gen. dual in Vedic, viz. *avoḥ*, influenced by the OIA. base *amu-*> late MIA. **aũu-*).

The Relative Pronoun:

jo is from **jaü, jao, jago* = OIA. *ya-kaḥ* i. e. the relative pronominal base *ya-* extended by pleonastic *-ka*; it is, like *so*, a Midland form. *je*<*jahi, jehi* = OIA. *yebhiḥ*; *jeĩ* = *yena*+*hi*; *jai̯-hā̃* parallels *tai-hā̃* : **jahĩ* (*jahi*)+*hā̃.* *jā-* is for earlier *jāha*, parallelling *tā* from *tāha*, etc. *jethu* is the locative adverbial form from *yatra*, employed as a pronoun.

The Interrogative Pronoun:

ko>**kaü*, **kao*, **kago*<OIA. *ka-kaḥ*, with pleonastic *-ka.*

The other forms do not require any special elucidation.

kichu is the neuter indefinite *kiñcit*+*hu*<MIA. *khu* = OIA. *khalu.*

The Indefinite Pronoun:

ko+*u* = *kou* : *u* is the emphatic particle, also conjunction of addition, from *uta*>*ua*>*u*, *o.* So *kāha*+*u* = *kāhu*, and *keĩ*+*u*>*keũ*, with *-h-* from the oblique *hi.*

The Reflexive Pronoun:

The basis is the genitive of *ātman*: *ātmanaḥ*>MIA. *appaṇo*, reduced to a basic form *appaṇa-*, whence *āpaṇa, āpaṇu* (nom.) as in *āpaṇu-kihā̃* (dative). In fem. this became *āpaṇī*, as in *āpaṇī jātī* (52/16).

§ 68. (7) **Pronominal Adjectives and Adverbs.**

The following occur in the *Ukti-vyakti*—

(i) *Adjectives*:

etẽ kālẽ (23/16 : *iyatā kālena*); *eti vāra* (20/10 : *etāvatīṃ velām*); *ketạu eka* (10/17 : *kiyanta eke*); *tasa* (32/8 : *tādṛk*); *kasa* (32/1 : *kīdṛśaḥ*), instr. loc. *kaisẽ* (32/1, 2); *jasa* (33/8 : *yādṛk*); *kawaṇa* (19/27, 30, 31 : = *kaḥ, katamaḥ*; <*kaḥ*+*punaḥ*).

Adverbs:

teta (38/13 : *tāvat*); *jeta* (38/13 : *yāvat*); *sabahati* (37/29 : *sarvatra*); *taba* (33/10 : *tadā*); *jaba* (33/10 : *yadā*); *tewa* (तैम : 38/17 : *tadā, tathā*); *jewa* (जैम : 38/17 : *yadā, yathā*); *jeũ* as in *maṇusẽ jeũ* = *mānuṣavat* (50/29); *taisẽ* (33/12 : *tathā*); *kaisẽ* (32/1, 2, 23/17 : *katham*); *jaisẽ* (33/12 : *yathā*).

ethũ (10/13 : *atra*), *jethu* (in *jethu-kihā̃*, 14/23, 30 : *yatra*).

ihā̃, ĩhā̃ (14/28 : *iha*), common : *ihā̃-hũta* (14/30 = *itaḥ*); *tāhā̃* (21/6 : *tatra*); *jāhā̃* (14/23, 15/2 : *yatra*); *kāhā̃* (common : *kutra*) *kāhā̃-hũta* (23/15 : *kasmāt*, of place).

taihā (33/16 : *tasmin*); *jaihā* (33/16 : *yasmin*); *teĩ, tei* (33/14 : *tena*+*hi*); *jeĩ, jei* (33/14 : *yena*+*hi*); *kāhẽ* (common : *kena*); *kāu* (36/16 : *kadāoana*).

The Skt. *tarhi* is found once (21/21), also *para* as an adverb = 'then' (16/24, 16/25, 35/3).

§ 69. Origin of the Pronominal Adjectives and Adverbs.

This does not present any difficulty. For discussion of the derivations, see relevant sections in the works of Beames, Bhandarkar, Hoernle, Grierson, Bloch, Chatterji, Saksena, Katre and Kakati.

§ 70. (8) **The Verb.**

[1] Verb Bases.

A good number of OIA. roots were received by way of inheritance by NIA., and these are found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. In MIA., the *vikaraṇas* which formed the basis of the classification of Skt. roots by grammarians into the 10 *gaṇas* were as far as possible brought under the *-a-* class with accented root (*bhū* class—*bháv-a-*), and this *-a-* base became practically the only verb base current in the language. As nouns in *-a-* and the verb-bases in *-a-* frequently coalesced in form, nouns in *-a-* could easily be used as verbs from MIA. times, and among such nouns we have

the participles of OIA. also. So that in addition to the original inherited roots, we have denominative roots, or roots on the basis of nouns and adjectives (participial and otherwise) as well.

When Skt. began to exert a greater influence than ever on late MIA. and early NIA., Skt. roots (with an *-a-* vowel added, to form a base in *-a*) and nouns also began to be adopted; and we have quite a large number of these *ts.* and *sts.* verb-bases in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. Thus *cheda, bibhañja, raca, anusila, sūca, darppa, gawesa, utkīrta, ājñāpa, śeṣa, barja, ālāpa, pratibimba, kṣobha* (*chobha*), etc. are in employ as verb roots. So *jāma*<*janma*, *māga*<*mārga* (or *mārgaya-*), *ghiṇa*<*ghṛṇā*, etc.

Passive forms, when these show assimilation, passed on to the class of active intransitive verbs : e. g. *śruyante*>*suyyanti*>*suvvanti* gave a form *sūbati* (*sūbãti*), where *sūb* or *sūba-* became an intransitive verb root; so from *kriyate*>*kijjaï* we have a root *kīj* or *kīja*; *dṛśyate*>*dissaï*>root *dis* or *dīsa*; *kṣīyate* or *khidyate*>*khijjaï*>*khīj* or *khīja*. Perhaps *ḍāh*<**ḍahhaï* = *dahyate* (15/23).

The distinction between the *Parasmai-pada* and the *Atmane-pada* was long lost, and by the end of the MIA. period, the Causative in the *cur*-class verbs in *-aya-*, as well as some early Denominatives in *-aya-*, were all reduced to the level of ordinary verbs in *-a-* : so that forms like *corayati, kathayati, mārgayati, chidrayati*>MIA. *chiddeï* or *cheddeï, aṅkayati, piṇḍayati, chādayati, mūtrayati, mānayati, udgālayati* etc. gave simple *-a* bases *coraï, kahaï, mãgaï, chedaï, ãkaï, pīṛaï, chāaï, mūtaï, māṇaï, ugālaï* etc., which regularly became (after the weakening of *-aï* to *-ă*, noted above, §§ 39, 40, pp. 18, 19) in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti* just *cora, kaha, māga, cheda, āka, pīṛa, chāa* (or *chāwa*, with euphonic *wa-śruti*), *mūta, māna* (*n* for *ṇṇ* of *mannati* = *manyate*) and *ugāla*. The original distinction between the simple verb and its causative was shown only in the lengthening of the root-vowel : e. g. *jhaḍa* = *jhaṭati*, *jhāḍa* = *jhāṭayati* (43/23), *tuṭa* = *truṭyati*, *toḍa* = *troṭayati* (45/11), *jala* = *jvalati*, *jāla* = *jvālayati* (48/22), etc. This original distinction between original or basic roots on the one hand and Causatives and Denominatives on the other (through OIA. *-ati* : *-ăyati*>MIA. *-aï* : *eï*) being lost, another way, the distinctively NIA. one, gradually came to be established, by adding *-āwa-* or *-āa-*, *-ā-*, or *-awa-*, to the verb base, for the Causative and the Denominative : e.g. *dāpawa* for *darpayati*, (51/21); *binawa* for *vijñāpayati* (39/28); *nhā* = *snāti* (36/7) beside *nhāwa* = *snāpayati* (50/13); *niwaṭa, niwatāwa* (42/14, = *nivartate*,

nivartayati); *rama* = *raïva*, *raïvāwa* (49/12 = *ramate*, *ramayati*); *cāba* = *carvati* (47/3), *cabā* (46/27 = *carvayati*), both, however, in the active sense. We have the *-āra-* affix also for the Causative: *makhāra* (40/17 : *mrakṣayati*).

In this way, a sufficiently clear distinction came to be re-established between the ordinary Active (transitive and intransitive) bases and the Causative and Denominative bases of MIA. formation.

The use of so many Skt. (*ts.* & *sts.*) verb bases is a remarkable thing in the Old Kosali of the work. Probably a good deal of it is just a scholastic imposition, but there is no doubt that the language was naturally and easily absorbing a fresh and a large Skt. element.

There are a number of bases of evident *deśī* origin, the etymology of which cannot be satisfactorily established. In some cases, the question has been complicated by the thorough Aryanisation of these, to the extent of prefixing these with Aryan *upasargas* or prepositional affixes to the verb, and making them follow Aryan *Ablaut* (i. e. *guṇa* and *vṛddhi*). Examples: *hĩk* or *hīk* : *hikkati* (49/17), *ahūḍa* (46/21), *jhaḍ* (43/28), *laṭ* (43/20, 21), *hĩḍola* (41/27), *guḍ* (52/29), *ghāṭ*<*ghaṭṭ* (33/8), *riṅg* (33/29), *khoḍ* (34/28), *kūd* = *kūrd* (35/9), *ṭek* (35/16), *ghūm* (35/26), etc., etc.

Out of the OIA. passive affix *-yá-* originated, through the MIA. *-iya-*, *-ïa-*, a new passive base in *-i-* which was sufficiently distinctive: e. g. *paa*<*paaï*<*pacati*, but *païa*<*païaï*<*pacyate*; *paḍha*<*paḍhaï*< *paṭhati*, but *paḍhia*<*paḍhïaï*<*paṭhyate* (20/4, 5). This is discussed below, under *Passive*.

The substantive roots are *ăch*, *rah*, *ho*<*bhū* and *ah*<*as*. *ăch* is now obsolete in Kosali; it was widely current in North India in the MIA. stage, and occurred in Early Braj and Early Bhojpuri. It is now a living root in Marathi (as *as*), in Gujarati and some Rajasthani dialects, in some of the Himalayan or Pahari dialects, in Maithili, Bengali-Assamese and Oriya. The root occurs in MIA. as *acchati*>*acchadi*>*acchaï*, which would be in OIA. *acchati*, as a form of root *as* + the *vikaraṇa* *-cha-* or *-ccha-* : **as-cha-ti*, from Indo-European **es-ske-ti*. For the other substantive roots, see *Origin and Development of the Bengali Language*, pp. 1038 ff.

[2] VOICE.

There are two voices, active and passive. The OIA. passive affix is the source of the Old Kosali passive. But where the passive affix *-yá-* of OIA. was assimilated with the consonant of the root,

the resultant form became indistinguishable from the active, although the passive *sense* continued. The Passive (in -*i*-) is found only in the present tense.

The construction of the phrase in the case of the transative verb in the past tense is really in the passive, the verb being an adjective qualifying the object : e. g. *kei e ihā̃ bāmhaṇa thāpe*, really = *kena ete atra brāhmaṇās sthāpitāḥ* (21/17). The passive construction is also present in phrases with the future passive participle in -*aba* : e. g. *ko mai bhojana māgaba* = *ko mayā bhojanaṃ yācitavyaḥ* (22/6). An impersonal or neuter voice (*bhāva-vācya*) is found, with reference to intransitive verbs : e. g. *kāha karata āchia* (20/9) = *kim kurvatā sthīyate*; *kāha karaṃihārẽ āchia* (20/16) = *kiṃ kariṣyamāṇena āsyate*; *chātrẽ gā̃wu jāïā* (16/14) = *chātreṇa grāmo gamyate.*

[3] Mood.

There are practically *two* moods, Indicative and Imperative. With the conjunction *jaï* = *yadi*, the Indicative can be turned into the Subjunctive : but there are no special affixes for this mood. The Imperative occurs in the present tense for the second and third persons, and for the future tense in the second person only. It is convenient to take this Imperative as a tense-form under the Indicative Mood.

There is no case of the Optative, which was such a common mood in MIA. But the Optative sense is expressed in the negative by the particle *jaṇi* used with the Indicative present : e. g. *pāpū jaṇi karasi* (10/11); *satta mārggu jaṇi chāṭasi* = *chāḍasi* (10/12).

[4] Tense.

The tenses occurring in the *Ukti-vyakti* can be arranged genetically as follows:

[A] *The Simple Tenses*

[I] Tenses derived from the OIA>MIA. : The "Radical Tenses":

(a) The Present Tense, or Simple or Indefinite Present (Active).

(b) The Present Tense, Passive.

(c) The Future Tense, or -*h*- future.

(d) The "Imperative Tense" (including the Future Imperative).

[II] Tenses derived from the Participles of OIA. : The "Participial Tenses":

(e) The Past Tense, derived from the Past or Passive Participle in -*ta*, -*ita*, -*na*.

(f) The Past Conditional Tense, based on the OIA. Present Participle in *-ant-*.

(g) The Future Tense—*-b-* future—from the Future Passive Participle in *-itavya-* or *-tavya* (only a few instances).

[B] *The Compound Tenses*

[I] Tenses made up of the Present Participle in *-ata-* or *-ãta-* (*anta*)+the Substantive Verb *ăch* 'to be', in the Present or the Past.

(h) The Present Progressive Tense.

(i) The Past Progressive Tense.

[II] Conjunctive Indeclinable in *-i*+the Present Tense of root *ăch*:

(j) The Present Perfect Tense (only one instance).

There is differentiation according to person and number in the finite verbs or tense forms, in the Present and Future (*-h-* future) Tenses; in the Past Tense and the *-b-* Future, there is differentiation in number and gender, and partly also in person (in number and gender, with reference to the *object*, for the Transitive Verb : with reference to the *subject*, only for the Past Intransitive Verb; and in person, with reference to the *subject* in the Transitive Verb, only in the Past).

§ 71. [A] *The Simple Tenses.*

[I] *The Radical Tenses.*

(a) The Present Tenses, or the Simple or Indefinite Present, Active.

This tense is regularly derived from the MIA. and the OIA. Indicative Present Active (=the *laṭ* of the Skt. grammarians), and it does not differentiate between the Transitive and the Intransitive.

The following is a typical paradigm for the tense evolved from the various forms in the *Ukti-vyakti*:

	sg.	pl.
3rd person	*kara* (rare *karai*)	*karati*
2nd person	*karasi*	*karahu*
1st person	*karaũ* (*karaü*)	*karahu*

OIA. *karoti*, **karati*>MIA. *karai*>Old Kosali *karai* (which is rather rare), *kara* (very common): the change of *-ati*>*ai* to *-a* has been discussed before, § 39, p. 18. It would appear that the form in

simple -a, which is the rule in the NIA. language of the *Ukti-vyakti*, was a dialectal form, the fuller -*ai* persisting, and in later Kosali, as in Tulasī-dāsa, -*ai*, -*ai* are more common that -*a*. The OIA. 3rd pers. pl. *kurvanti*, **karanti*, MIA. *karanti*, regularly gives NIA. Old Kosali *karati*, through change of -*ant*- to *-*ãt*-, -*at*-.

The 2nd pers. sg. OIA. *karoṣi*, **karasi* normally becomes Old Kosali *karasi*. The 2nd pers. pl. OIA. *kurutha*, **karatha* should give **karaha* in MIA. and in NIA. But Old Kosali has *karahu*. The reason for the final vowel -*u* for -*a* is not clear. It may have been due to an inter-action of the regular and expected 1st pers. pl. **karaũ* <**karāmaḥ* = *kurmaḥ* and 2nd pers. pl. *karaha*<**karatha*,—1st pers. pl. *karaũ*+2nd pers. pl. *karaha* giving for both persons *karahu*.

The 1st pers. sg. *karaũ* is based on OIA. *karomi*, **karāmi*>MIA. *karămi*, Late MIA. or Apabhraṃśa **káraĩvi*, with loss of the final -*i*, or its assimilation with the preceding nasalised semi-vowel (**karaĩvi*>**karaũi*>*karaũ*). The OIA. *kurmaḥ*, **karāmaḥ*>MIA. *karămo* should have given equally **karaũ* : but *karahu* appears to be a blend of this *karaũ* and 2nd pres. pl. **karaha*, as explained above. We have just the base (as in 3rd pers. sg.) for the 1st. pers. pl. also in one case : *amhe ihā ācha* = *vayam iha asmahe* (14/28). This only shows how the pl. form for the first person was not a very strong or well-established form.

Examples of the Present Tense in the different numbers and persons: *kara* (*karoti*), *sāpāḍati* (3 pl.), *āthi* (= *asti*, 3 sg., phonetically regular), *duha* (<**duhati* = *dogdhi*), *ho* (*bhavati*), *jā* (*yāti*), *barisa* (MIA. *sts.* **varisaī*<*varṣati*), *ācha* (= *asti*,<**acchati*), *sũgha* (*siṅghati*), *lobha* (*lubhyati*); *dui achati* (= *dvau tiṣṭhataḥ*); *jāṇasi* (*jāṇāsi*); *āchasi* (<**acchasi* = *asi*); etc.

§ 72. (b) The Present Tense (Passive).

It has been mentioned before that assimilated Passive bases have practically passed over to the Simple Present group. The OIA. passive affix -*yá*- had a two-fold development in the different dialects of MIA. : -*iyya*->-*īa*-, and -*ijja*-. In NIA., some speeches show -*īa*-, others -*ij*- : e. g. Rajasthani is an -*ijja*->-*ij*- speech, and Old Bengali, Old Kosali, Old and Modern Panjabi are -*ia*->-*i*- speeches. This -*ia*-, -*i*- is the distinctive Passive affix of the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. Unfortunately we have mostly specimens of the 3rd pers. sg. for the Passive : the other forms in any case would be rare in the speech. Thus *paṛhia* (20/29) = *paṭhyate*; *jeũia* (21/31) = *bhujyate*; *karāuia*

(21/16) = *kāryate*; *khelia* (20/5) = *krīḍyate*; *paia* (20/29) = *pacyate*; *byāparia* (20/4) (*sts.*) = **vyāpāryáte*; *sūbāti* सुंबति (10/16) = *śrūyante*; *lawīti* लवींति (13/22) = *lūyante.*

One or two forms showing the *-iyá->-ijja->-ĩj-* treatment also occur in the *Ukti-vyakti* : e. g. *dharmu kīja* (5/4)<*kijjaï* = *kriyate.*

We have the Neuter Voice, or Passive of the Intransitive, also : *āchia* (20/16, 20/25), *jāiā* (for *jāiā?* : 16/14), *mohia* (51/23); *ho* = *bhūyate* (12/29).

§ 73. (c) The Future Tense.

The paradigm is—

	sg.	pl.
3rd pers.	*kariha*	**karihāti, -hati*
2nd pers.	*karihasi*	[*karihahu?*]
1st pers.	**karihaũ*	[*karihahu?*]

**karihaũ* is reconstructed from *paḍhihaũ, olagihaũ* (20/13), and **karihāti* from *dharihāti* (22/3 : *niyokṣanti*) and from the Causative Future plural, third person, *baḍhāwihāti* (21/21). Probably the 2 and 1 pl. forms were on the model of the Present Tense : in Tulasīdāsa we have actually *karihahu* (*kariahu*) for 2 pl.

The change of the OIA. *-iṣya->*MIA. *-issa-* to *-iha-* is a phonological problem for those speeches which do not change *-ss-, -s-* to *-h-* (cf. ODBL., pp. 963 ff.). Otherwise, OIA. *kariṣyati*>Old Kosali *kariha*, OIA. *kariṣyāmi*>*karihaũ* are quite regular.

Examples: *karāwiha* (28/18 = *kārayiṣyati*), *tāriha* (21/20 : *tārayiṣyati*), *baṛhāwihāti* (21/21 : = *vardhayitāraḥ*); *jāga kariha, jajiha* (9/22), *tajiha* (9/23), *paiha* (9/22 : future of root *pac* = 'cook'), *jeĩwiha* (9/21 : = *bhokṣyate*); *karihasi* (20/13 : *kariṣyasi*), *āchihasi* (20/15, = *sthāsyasi*), *māgihaũ* (22/5, = *yāciṣye*).

§ 74. (d) The "Imperative Tense". The forms are:

(i) *Present Imperative.*

	sg.
3rd pers.	*karau*
2nd pers.	*karu*

This mood is used in the sense of Optative also : *karau* = *kuryāt, karotu vā,...dekhau* = *paśyet, paśyatu vā*; *hou* = *bhūyāt, bhavatu vā* (10/3, 4). There are no examples of the plural. The sg. *karau* is from MIA. *karaü*<OIA. **karatu* = Skt. *karotu*. The 2nd person sg.

karu would represent the root, *kar*, (or the base*k ara*)+the vowel *-u*, as in Imperative forms like Skt. *kur-u*, Vedic *kṛṇu*, *śṛṇu* etc.; but it is more likely that the affix for the 2 sg. Imperative, *Atmanepada*, of MIA., *-ssu* (from OIA. *-sva*) supplied this *-u* to NIA. : *kuruṣva*>*karassu*>**karahu* : *karu*.

(ii) *Future Imperative.*

There are two examples of a Future Imperative in the 2nd person : *nim̐vantesu* (निंवेंतु) = *nimantriṣyasi*, and *paḍhesu* = *paṭhiṣyasi* (16/23, 24). The affix is *-esu*, and exactly similar forms for the 2nd person are found in Tulasī-dāsa : e. g. *māresu*, *bāṁdhesu* in the sg. (and with *-ehu*, *-eu* affix in the plural—*karehu*). The exact origin of this affix is not clear. Is it a case of *nimantrayasi*>MIA. *nimantesi*+MIA. *-ssu* from OIA. *-sva* of the *Atmanepada*, Imp. 2 sg.?

§ 75. [II] *The Participial Tenses.*

(e) The Past Tense.

The paradigms for Transitive and Intransitive verbs differ. The base of this tense is the OIA. Passive or Past Participle adj., with the affix *-ta* (or *-ita*) (and *-na* in a few cases), which, when the *-ta* was not assimilated with the preceding consonant of the root, became *-a* (or *-ia*) (sometimes *-tta*, through reasons of accent, or dialect, and *-ṇṇa*, in MIA.). This was later strengthened in NIA. by a definitive affix *-ā*, from *-āka*. So *gata* gave *gaa*, then *gaa*+*-ā* = *gā*; *vṛddha* = *vardhita*>*vaḍḍhia*, **vaḍḍha*>*bāḍha*+*-ā*>*bāḍhā*, etc. As mentioned before, intransitive roots with this affix formed adjectives referring to the subject, and therefore these adjectival verb forms followed the gender and number of the subject; and transitive verbs with this affix had their subject in the instrumental, and they had concord with the object in the matter of number and gender. Thus, with the Intransitive verbs, the past construction was *active* (*kartari prayoga*); and with the Transitive verbs, it was *passive* (*karmaṇi prayoga*). But quite early a disturbance was created in the case of the Passive construction of the Transitive verb—it came to be regarded as an active form. Yet up to the time of Tulasi-dāsa, i. e. up to second half of the 16th century, when certain personal terminations referring to the subject came to be established for the past base for both Intransitive and Transitive verbs, the Transitive Past retained sufficiently its original passive character.

Unfortunately the forms for the Past are very scanty in the *Ukti-vyakti*. Still, the following forms can be set forth to illustrate the situation.

(i) *Past, Intransitive.*

All Persons, subject masculine—

sg.	pl.
gā	*gae*
bhā	*bhae*
bāḍhā	**bāḍhē*
ā	**āe*

All Persons, subject feminine—

sg.	pl.
bāḍhī	**bāḍhī*
bhaī	*bhaī*

A special case : subject, 2nd person sg. : *chuṭesi* (23/8) = *mukto'si* Here the *-esi* is evidently from the verb present tense, 2 sg., added to the passive or past participle adj., showing the direction in which the form was taking its course.

For the Intransitive verb, these forms are simple of explanation. The plural affix *-e* for the masculine, and the feminine *-ī*, have been explained before (§ 63, pp. 40–41; § 49 (xvi), pp. 25–26).

Other examples do not seem to occur, except *āche* (आच्छे : 20/11 = *taiḥ sthitam*, or *te sthitāḥ*?).

(ii) *Past, Transitive.*

Third Person, subject masculine, singular, with reference to objects in both numbers and genders:

darśana kiesi, dekhesi (text = दैवेसि : 9/10 = *apaśyat, adrākṣīt, dadarśa, adrakṣyat*); *kiesi, niesi, pāwesi, patarisi* (Ms. = पत्रिसि) (22/10). No corresponding form with reference to the subject in the plural occurs. Object masculine singular, without reference to the subject : *kia* (20/10 : *taī kāha kia* = *tvayā kiṃ kṛtam* or *akāri*); *paḍhā* (20/21 : *maī paḍhā*, from context = *mayā paṭhitam*).

Object masculine plural : *e bāmhaṇa thāpe* (21/17) = *ete brāhmaṇāḥ sthāpitāḥ*.

This Past Tense Base has been discussed before under *Formative Affixes* (no. vii, § 49, p. 24). The crux is the form for the 3rd sg., *kiesi* etc. How to explain the *-si*? This is different from the *-si* in *chuṭesi* (23/8) for the 2 sg. of the Intransitive Verb as above.

One explanation is that the *-si* is of pronominal origin, connected with *sa, saḥ* of OIA. : OIA. *sa-ḥ*>Ardha-māgadhī *se*>Ardha-māgadhī Apabhraṃśa **si*; this would give a derivation for the *-si* in *kie-si*,

which could in this case be the locative absolute of *kia* = *kṛta*, + *si* = 'he'. This enclitic *-si* could also be equally connected with the MIA. genitive form, singular, for the third personal pronoun, viz. *se* (*śe* in Māgadhī), beside *tassa* (*taśśa*). But another and a more plausible explanation would be to look upon this *-si* as the relic of *āsīt*, the aorist 3 sg. of root *as*. This survives in Panjabi as *sī* = 'was, were', and might well have survived in Old Kosali; and it has continued right down to the present day (cf. *u kīs* or *kihis* = earlier **o kiesi* = 'he did'). So that *kiesi* would be *kia*, in the absolutive *kie*, + *-si* = **kṛte āsīt*.

§ 76. (f) The Past Conditional Tense.

Examples: third person only: *jaï pāwanta* (*pawãta*), *taba karata* (8/16, 9/13, 14) = *yadi aprāpsyat, tadā a*[*ka*]*riṣyat*; *jaï deu bṛṣṭi karata, taba anna honta* (or *hõta*; written होंते 9/15 : = *yadi devo vṛṣṭim akariṣyat, tadā annam abhaviṣyat*); *jaï īdhaṇa pāẽta, ta odana paẽta* (= *edhāṃś ced alapsyad, odanam apakṣyat* : 9/16). It is not known whether this tense form, derived from the OIA. Present Participle affix *-ant-* (= the *śatṛ* of the Indian grammarians), actually took up personal terminations as early as the Old Kosali of the 12th century, such as we find the language of Malik Muhammad Jāyasī and Tulasī-dāsa in the 16th century : e.g. *haũ rahateũ* (Jāyasī) = 'I would have remained', *jaũ jānateũ* (Tulasī) = 'if I had known'.

§ 77. (g) The Future Tense in *-ba*. The *-ba-* future, from OIA. *-itavya*, *-tavya* = MIA. *-iabba*, *-abba*, is quite common in the Kosala speech as an alternative future form, and it never fully lost its original passive character, in that it did not take up personal affixes corresponding to the subject (that would convert it to an ordinary active verb, formally), but when necessary took the feminine affix and the plural affix with reference to the object—thus retaining its character as an adjective qualifying the object.

Examples:

beda paḍhaba, smṛti abhyasabi, purāṇa dekhaba, dharma karaba (12/16, 17); *kāha karaba* (20/17, *kiṃ kariṣyate*?; exactly = *kiṃ kartavyam*) : *paḍhaba* (20/17 = *paṭhitavyam*) : *rāulā ko dharaba* (22/4 : *rājakule kaḥ dhartavyaḥ*?); *ko maĩ bhojana mãgaba* = *ko mayā bhojanaṃ yācitavyaḥ* (22/6) : *e beṭi kāhi debi* = *iyaṃ kanyā kasmai deyā* = *dātavyā* (22/27); *amha-pāsa keĩ paḍhaba* (21/9) = *asmattaḥ kena paṭhitavyam*; *keĩ tāhā jẽuba* (21/6 : the Skt. translation in the text makes it a past verb : *kas tatra bubhuje, ajimvad vā*).

This *-aba* form is also used as a verbal noun, particularly as a gerund of purpose, when put in the locative and joined with the post-position *-kihã* : *karabẽ-kihã, jābẽ-kihã, paḍhabẽ-kihã, jiṇabẽ-kihã,* etc. See p. 24 above, § 49 (iv.).

[B] *The Compound Tenses.*

§ 78. [I] Tenses made up of the Present Partciple+Substantive Verb.

(h) The Present Progressive. This Compound Tense had become fully established. Examples:

ākhĩ dekhata ācha = *akṣṇā vīkṣamāṇa āste* (6/5); *cākhata ācha* (6/11), *sũghata-ācha* (6/13); *bolata ācha* = *vadann āste, vadantī* (fem.), *vadat* (neut.) (7/3); *sãbhāsata ācha* = *sambhāṣamāṇa āste* (7/6); *jānta* (*jā̃ta*) *ācha* (7/16); *hagata ācha* (7/22); *mūtata ācha* (7/28); *karata ācha* (10/23, 11/3); *paḍhata ācha—paḍhana karata ācha* (11/5); *bhojana karata ācha, jeĩvata ācha* (11/7); *āhonta ācha* (11/14); *koe e soanta ācha* (21/28); *rā̃dhata ācha* (21/5); *paanta ācha* (21/28); *kāḍhata ācha* (33/30); *denta ācha* (34/1).

(i) The Past Progressive Tense.

This Compound Tense also doubtless was common in the language, but only two examples of it have been found, of which one at least is doubtful : *kāha karata āche* (आछे) = *kiṃ kurvatā sthitam,* as translated in the text (20/11 : here *āche* is plural of the past form of root *āch—*āchā,* pl. *āche* : the equivalent should be *kiṃ kurvantaḥ sthitāḥ*); and *ko tāhā̃ jeĩvata ācha* = *kas tatra bhuñjāna āsīt* (21/7, 8), where, following the translation given by the author, *ācha* is to be taken as being in the past tense, i. e. a past form in *-ta->-ā,* and may be for **āchā* also.

In later Kosali, as in Tulasī-dāsa, the Progressive Tenses continued, only the substantive verb *āch* fell into disuse, and the roots *ho* (past base *bha-*) and *rah* took its place.

§ 79. [II] Conjunctive Indeclinable+Substantive Verb.

(j) The Present Perfect. Only one example is found : *dharmu kari ācha* (11/11) = *dharmaṃ kṛtvā āste.* This corresponds exactly to the Standard Bengali Present Perfect—*dharma kariyāche,* = *kariyā+āche,* and the Oriya Present Perfect *kariachi.*

The Perfect Tense appears not to have been fully formed in Old Kosali. In fact, in later Kosali too, as in Tulasī-dāsa, it is also rare : and there it is not the conjunctive indeclinable of the principal

verb, but rather the passive (past) participle adjective which is employed, and the auxiliary verb is no longer *ăch*, but *ho* and *rah*. Thus the later Kosali Perfect agrees with Hindi (and partly with dialectal Bengali) and not with the Eastern languages like Standard Bengali and Oriya any more.

There is no instance of a Past Perfect Tense in the *Ukti-vyakti.*

§ 80. [5] PARTICIPLES, AND VERBAL NOUNS AND ADJECTIVES.

(1) The *Conjunctive Indeclinable*, with the sense of 'having done', is a fairly common form. The affix is *-i*, which comes from the corresponding OIA. form *-ya*, used with roots with a prefix at first, and then extended (in place of *-tvā*) to roots without prefix: **karya* (in place of *kṛtvā*)>MIA. *karia*>*karī*>*kari*.

Examples: *dhari, dei, chāṛi, nhāï, pūji, paḍhi, olagi* (11/13); *rādhi* (20/18); *pai, lāgi* (35/16); *ghāti* (45/1); *aghāi* (46/28); *ghāli* (50/20); *seki* (51/17); etc.

In some cases, the *-i* is changed to *-a* : *jiṇa* (34/9).

The above Indeclinable when repeated indicated a state of continuous or repeated action: e. g. *laï laï palā* (11/18 = *ādāyam-ādāyaṃ palāyate*), *māri māri khā* (11/18, 19 : *māram-māraṃ khādati*); *sõari sõari rowā* (11/19 : *smāraṃ-smāraṃ rodati*); *pai pai khāja* (20/21 = *paktvā-paktvā khādyate*); *jeĩvi jeĩvi jā* (20/22 : *bhojaṃ-bhojaṃ vrajati*); *bhami bhami* (35/9).

§ 81. (2) *The Present Participle.* The affix is *-ata*<*-ant-* of OIA. In some cases we have it as *-anta-* (or *-ãta-*?). It is also found in the Progressive Tenses. Examples: *karata, paḍhata, payanta* = *pacatā* (20/11), *soanta* (21/3), *bāḍhata* (5/24), *denta* (34/1), *nhāta* (38/23), *lenta* (36/19), *khājata* (37/30), *bolata, jeĩvata* (39/13), *dhāwanta* (36/29); *paisata nikalata goru coru ciwa* (49/23); *khānta* (52/5); *meghu barisata tĩwa* (51/9); *talathi* (36/11 = *talata hi*?); *duāra paisati* (37/26).

Present Participle of the Passive : *karāvinta ācha* (21/17) = *kāryamāṇam āste*; *mārita coru nisatā* (35/7 = *māryamāṇaś cauro niḥsattvāyāte*); *khājata* = *khādyamānam* (37/36).

Present Participle of the Causative : *khaṇāwanta* or *khaṇāwāta* (21/15).

The Present Participle of √*as* and √*bhū*—*hātī, hũta*—were used as Post-positions of the Ablative Case in the declension of the Noun : see *ante*, p. 43.

§ 82. (3) *The Past (Passive) Participle.*

The Passive Participle adjective is derived from the OIA. forms in *-ta*, *-ita* and *-na* : and it frequently is an assimilated form in which the distinctive affix *-ā* is absent.

biḍara (34/16, 40/23 : *biḍara+ā*); *mūṭha* (34/29 : *muṣṭa*); *chūṭa* (35/9 = 'released'); *niddāludha* (36/20 = *nidrālubdhaḥ*); *ghāla* (36/27); *bisiṭhu*, *cāhā* (37/17); *sukhẽ*<*sūkhā* (37/25); *sūta* (= *supta* : 50/20); *nāga* (38/1 = *nagnaḥ*); *lihā* (40/4); *harāwā*, *gā* (41/15); *aḍata* (41/3 : *ādattam*); *dūṭha* (42/13); *miṭha* (42/27); *jūṭha* (42/29); *nāṭha* (43/10); *dīne*<*dīna* (<MIA. *dinna* = *datta*; 47/4); *gaḍhā sidha* (47/27); *rūṭha* (49/10); *bhūkhe bāmhaṇa* (36/3); *nai bāḍhī* (39/21); *gāũu calā* (39/30); *biḍhawā dhanu* (52/25); *pāṇī barisẽ* (52/22).

§ 83. (4) The Verbal Noun in *-aṇa*<OIA. *-ana* : *karaṇa*, *paḍhaṇa* (11/23); *jāṇa* (38/27); *jeṽaṇa* (11/24); extension—*bāḍhaṇi* (39/3 : 'broom'); *khelaṇi* (37/19; 'play thing').

In Old Kosali, this verbal noun has the force of a noun of purpose : e. g. *karaṇa jā* = *kartum yāti* (11/23), *paḍhaṇa āwa* = *paṭhitum āgacchati* (11/23), *jāṇa pāra* = *gantum pārayati* (38/27), etc.

§ 84. (5) The Verbal Noun in *-aba*, as a gerundial form (gerund of purpose) with the post-position *-kihā* : noted before, § 77.

§ 85. (6) The Agentive Verbal Noun in *-aṇihāra*. This has been discussed before, § 49, p. 23. In the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*, this affix has the force of a desiderative form : e. g. *ko karaṇihāra*, *paḍhaṇihāra ācha* = *paṭhiṣyann āste* (20/14, 15); so *jaṇihāra* = *gamiṣyan*; *jeṽaṇihāra* = *jijīviṣyan* (12/10-12).

§ 86. [6] Causative and Denominative.

These have merged into the same form. The OIA. causative affix *-āpaya*, for the more common grade *-āya-*, found in a few verbs ending in *-ā* (e. g. *dā—dadāti*, causative *dāpayati*, *jñā—jānāti*, *jñāpayati* or *jñapayati*, *mā—māpayati* etc.), became generalised in Early MIA. of pre-Christian times as the common causative affix (e.g. OIA. *karoti*, caus. *kārayati*, early MIA. *kārāpayati* or *karāpayati*) which was added, not to the old causative base with the long vowel in the root, but rather to the ordinary form with the short vowel (when the root had a short vowel). This affix became in MIA. *-āwe-*, *-āwa-*, and in a few cases *-āwa*, and in NIA., it took the form of *-āw-*, *-ā-*. In a small number

of cases, as in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*, we have *-awa*, which represents both OIA. *-āpaya* (e. g. *binawa* 39/27 = *vijñāpayati*) and *-aya-* without *p* (the *-w-* from the *-p-* being a late MIA. addition), as for instance, in *melawa* = *melayati*, MIA. **melawaï*<**melapayati* (38/20).

In a good number of cases, the Old Kosali causative is just like the ordinary transitive or intransitive form, without *-āw-* or *-ā-* or *-awa-* affix, but with the proper long vowel of OIA. : e. g. *chāa* = *chāwaï*<*chādayati* (36/6), *jāla*<*jvālayati* (38/17), *bāṇa* = *varṇayati* (41/23), *santāwa* (44/25 : *santāpayati*), *sāha* (*sādhayati* : 41/31); *sts. nirupa* = *nirūpayati* (41/21); *bāṭa* = *vartayati* (40/21); *umisa* = *unmiśrayati* (41/18), *cheda* = **chidrayati* (41/19); *uphāḍa* (45/24); *āṅka* = *aṅkayati* (41/20), *māja* = *mārjayati* (42/21), *sāmeṭa* = *sammeṭayati* beside *samiṭa* (44/3); *dulala* = *durlāṭayati* (44/20), *unāḍa* = *unnaḍayati* (19/5); *dhanu goa* (44/24 : *gopayati*); etc. Proper NIA. causatives of all of these, with short vowel in the root and *-āwa-* affix, are found or are possible : e. g. *bāna*, but **banāwa*; *jāla*, but **jalāwa*; cf. *hāla*, beside *halāwa* (49/3, 4). Examples: *khajuhāwa* (7/13) = *kharju* + *-āpayati*; *paḍhāwa* (13/26), *duhāwa* (13/27), *karāwiha* (21/19 : future form), *karāwia* (21/16, passive caus.); *khaṇāwanta* (21/14 = *khānayan*, present participle); *-harāwa* (38/11), *cūḍāwa* (39/1 : *cūṭṭayati*); *ghaṭāwa* (39/3); *baḍhāwa* (40/14), *baṭāwa* (40/13); *nacāwa* (41/2); *pasijāwa* (51/7) beside *pasija* (57/16); *bilawa* (42/2), *jiyāwa* = *jiāwa* (46/25), *cabā*<*cabāwa* (46/27) beside *cāba* (45/3); *soĩwarāwa* (48/24) beside *soĩwara*; *nibaṭāwa* (48/14) beside *nibaṭa*; *calāwa* (49/1); *bujhāwa* (49/15) beside *būjha* = *budhyati*; *dāpawa* = *darpayati* (5/21); *sūjhāwa* (51/18); *soāwa* = *svāpayati* (50/17), *jagāwa* (50/20), *sikhāwa* (50/23); *nacāwa* (51/6) beside *nāca*, denominative from *nāca* = *nṛtya*?; *khelāwa* (52/17); *ḍarā* (14/16); *sahāwa* (49/11, beside *saha*).

There is another causative affix *-ra-*, *-la-* which is found in some roots. This is also of OIA. origin from *-āla-* as a causative affix in a verb like *pāti*—*pālayati*. Examples are : *baisāra* = *baisāra* (59/25) = *upaveśayati*, from **upaviśālayati*; *dekhāla* = *darśayati* (38/11); *makhāra* (40/17 = *mrakṣayati*); (?) *ujuara*, beside *ujuta* = *ujjati* or *ubjati* (51/26). In later times, this *-āla-* affix became more prominent as in Hindi causatives : e. g. *denā*—*dilānā*, *sīnā*—*silānā*, *dekhnā*—*dikhānā*, *dikhlānā*, *sonā*—*sulānā*, *nahānā*—*nahlānā*; etc.

The characteristic denominative affix in OIA. was *-āya-* : *drumāyate*<*druma*, *kṛṣṇāyate*<*kṛṣṇa*, etc. In later Skt., following evidently

9

vernacular MIA. habits, the noun itself could be used as a verb base : e. g. *kṛṣṇati*. In late MIA. evidently the *-āya-* of the denominative and the *-āwa-* of the causative merged together : and in NIA., they became one form for all practical purposes. Cases of the Denominatives in Old Kosali, showing *-āwa-*, *-āwa-*, *-ā-* affix (apart from cases like *mūta* = *mūtrayati*, 7/27; *jhañjhāḍa*, 43/29 : *cheda* = *chidrayati*, 41/19)—*phuḍāa* (42/23,<*sphuṭa*); *kunduāwa* = *kandūyate*, *jā̃bhā* (35/25 : <*jambha* = *jṛmbhā*); *ḍolāwa* (39/20<*ḍolā*); *corāa* = *corāwa* (38/11 : <*caura*); *lajāwa* (38/1 : <*lāja*, *lajjā*); *nisatā* (35/7 : *niḥsattvāyate*); *baḍāwa* (40/13 : <**baḍa* = 'big'); *khelāwa* (52/17 : causative?); *ucāa* = *ucāwa* (49/25 : *uccāyate*); *galagalāwa* (46/15), *barakāwa* = ? (47/23); etc.

§ 87. [7] COMPOUND VERBS.

Ts. and other nouns and adjectives with root *kar* form a very natural way to indicate, although in a round about form, simple ideas : e. g. *bhojana kar*, *na(y)ana kar*, *paḍhaṇa kar*, *bhavana kar*, *pāka kar*, *darśana kar*, etc., besides proper verbs *jeũ*, *ne*, *paḍh*, *ho*, *pa*, *dekh*. In this way, the language, particularly in the NIA. stage, found it easy for the accession of Skt. words (nouns and adjectives) to a larger extent than ever.

Verbal forms from the different roots give more or less one idea—that of the first root—modified in various ways, and this forms the characteristic Compound Verb Construction of NIA. The Compound Tenses were in principle of this type. We have Desideratives formed by this principle : *karaṇa cāha* (12/26), *karaṇa icchata ācha* (12/26), *miṭha jeũaṇa mā̃ga* (42/27); from *lai-lai palā* (11/18), we can assume *lai palā* = 'run away with', cf. Hindi *le bhāgnā*. But there are no cases of the kind of Compound Verbs we note in later NIA., with *de*, *ne* or *le*, *khā*, *jā*, *paḍ* (*pa*) etc. used as auxiliaries with the force of prepositions.

§ 88. [8] THE SUBSTANTIVE VERB.

The Substantive Verb Roots are *āch*, *ho*, *ah* and *rah* : *raha* generally means = 'remains'.

Of these, *āch* is exceedingly common : it is from MIA. and OIA. *acchati*, which is made up of root *as* + *vikaraṇa -ccha-* (as in *gam*—*gacchati*; *ṛ*—*ṛcchati*, *van*—*vāñchati*, *iṣ*—*icchati* etc.; = Indo-European **es-ske-ti*, found also in Greek, Latin and Tokharian). Now it it obsolete in Kosali. The root *ah*<OIA. *as* is moribund—it occurs in the participles *sata*<*santa-* and *hā̃tī* only. The roots *ho* and *rah*

are the only once which have survived in Kosali. For a discussion of their origin, see ODBL., pp. 1035 ff.

§ 89. (9) **Particles.**

The following have been found:

are, aho, vocative particles (19/30, 20/10 and 20/3, 21/20);

-i : emphatic, from earlier *hi*, as in OIA., also combined with a preceding *-a* into *-ai*; so *pūtai* (<*pūta-i, puta hi*) *jaṇī jāna jo nirguṇu ho* (10/8, 9); *ekai*<*eka- i* (37/30), *sabai*<*saba-i* (52/2); *amhei* = *vayam eva* (21/22);

iṃ, ī = *eva* : 'only, exclusively': *bamhaṇa ī para niwantesu* = *brāhmaṇān eva paraṃ nimantrayiṣyasi, kṣatriyādi-paricchedaḥ* (16/23); *sonẽ ī para de* (16/25) = *suvarṇam eva paraṃ dadāti* : this probably from *hī* = *hi*;

u = 'even, also, and'<*api*, influenced by *a-vi, ava*; *uta*>*ua*>*u*, combined with preceding *-a* to *au* : e. g.— *ketau eka* (14/17), *ko u* = *ko'pi* (21/19 : *rājā jaï kou*), *sahasau* = *sahasa-u* = *sahasram api* (9/28), *parbata u* (9/29), *samuda u* (47/24); *manāve u na mānaï* (37/11), *kūa-u lāgha* (43/1);

ki 'never, not ever' : *bisiṭhu ki bala* (36/12);

jaï = *yadi* (21/19) : *rājā jaï kou* (21/19);

jaṇī = 'not' : *jaṇi* (written *jane* जणे) *ho so jaṇi bhāja, jā* (जा) [*pūtu*] *junu-y-āthi* (10/7); *so pūtai jaṇī jāma* (10/8);

junu : 'not', only example as above. (For suggested origin of *jaṇi* and *junu*, see Note to § 27, p. 14);

ta : 'then', : *sātu bāna, ta puṇi sāna* (45/15); probably = *tadā*> *taā*>*taȧ*>*ta*;

na 'not' : *na upakarati* (20/10);

puṇi<*punaḥ* : *puṇi sāna* (45/15, 51/25); *puṇi puṇi* = *punaḥ punaḥ* (52/2); poetical *punu* (38/13, = *punaḥ khalu?*);

para<*param* : 'only', 'nevertheless' : *para rahai* (35/3); *nicu para mācai* (37/5);

su : 'well' : *saradā ṛtū taḍa su soha nadikara* (15/24, 25);

-hi, -hī : *tuhī* = *tvam eva* (21/21), *ṭalathi* = *ṭalata+hi* (? : 36/11); *chāṭẽhẽ* = *hī* (22/11, 51/19 : ?);

Skt. *tarhi* (21/21), and *prabhṛti* (10/17) also occur.

SYNTAX

§ 90. The syntax is that of NIA. as presented by Hindi, in the main, so far as it can be judged from the sentences occurring in the book.

The following points may be noted:

(a) Verbs and sentences : subject+object+verb, this is the order. But we have exceptions—probably these are special cases of emphasis: *duha gāwi dūdhu guāla* (5/14); *jaca* (याच) *kā̃bala jajamāna* (यजमान) *kāpaḍi* (5/15); *duhāwa gāi dudhu guālẽ gosāı̃wi* (13/26); *paḍhāwa chātrahi śāstra ojhā* (13/28); *siṃhāsaṇa ācha rājā* (14/24); *bhūkhahitau brāhmaṇu-kihā̃ thālī-kari īdhaṇe bhātu rā̃dha brāhmaṇu* (14/10); *mohī tarhi ke baḍhāwihāti* (21/21); *biāli ko haũ māgihaũ* (22/5); etc.

The subject comes after the object, but before the verb: *païsata nikalata goru coru ciwa* (49/23); *ṭhakurahi sewaku olaga* (50/20); *ko mai bhojana māgaba* (22/6); *gihathahi bhīkha bhikhāri yāca* (49/20) beside *arthī gṛhasthahi sā̃koca* (52/23).

Object at the end : *kalihāri ā̃kosa sabahi* (49/13); *devaharī pūcha guruhi* (52/1); *ayānehī akala dhūtu* (44/22) (but *dhūtu gamārahi akala*, 41/8); *e beṭī kāhi debi* (22/29); *hāthi guḍa mahāutu* (40/20); *sāmihi sewaka binawa* (39/28).

(b) Correlative Sentences, proverbial in form, abound. (See text, p. 33, for examples).

(c) Simple Sentences, without particles: *dharmu ho, pāpu jā* etc. (see text, p. 33).

(d) Dependent Sentences are not the rule : thus—

bahutu rājā ethū bhuī bhae, tenha-karī sabhā̃ bahutu guṇiā bhae sūbā̃ti (<*suvvanti* = *śrūyante*; cf. Oriya *subaï*), *tenha-mā̃jha kālidāsa-māgha-kirāta-prabhṛti ketau eka khātī gaye* (p. 10). But we have, *so putai jaṇī jama jo nirguṇu ho*, etc. (p. 10).

(e) Descriptive adjectives are put in the absolutive: e. g.—

aho kāe e suāre bẽṭali kiẽ rā̃dha (21/26).

(f) In interrogative sentences, the verb may occur at the beginning: e. g.—

hoiha kou, jo kanameru-tūlu prāsādu karāwiha? (21/18).

(g) Honorific verb plural, with noun in singular:

paharẽ ko thā̃ dharihati rāulu (22/3, 4) = *praharake kim atra* (? *kam atra*) *niyokṣyanti caraṇāḥ* (cf. *Pādukā* 'honoured sir', in Malaysia).

(h) Verbs of motion omitted : *mīta, kāhā̃-hūta etẽ kālẽ* (23/16) = *sakhe! kutas tvam iyatā kālena?*. Also the substantive verb : *rājā ja kou* (21/19).

(i) Passive and Impersonal Constructions are common: e. g.— *chātrẽ gāũ jāïā = chātreṇa grāmo gamyate* (16/14); *rā̃dhata āchaũ*, 'I am cooking', beside *āchia rā̃dha* (राध) = *pacyatā sthīyate* (20/25); *kāha karata āchīhasi*, beside *kāha karaṇihārẽ āchia* (20/15, 16); *kāha karata kāha kīja? paanta paḍhia* (20/27); *kāha kāha kīja? païa, paḍhia* (20/29); *amha-pāsa keĩ paḍhaba* (21/9), rather than active *ko paḍhiha*; *keĩ e deulu karāwia* or *karāwinta ācha* (21/16), beside active *khaṇāwanta ācha* (21/15); *ko mai bhojana māgaba* (22/7), beside *biāli ko haũ māgihaũ* (22/6).

§ **91.** There are some Proverbal Expressions and Fragmentary Poetical Passages, which are in metre (and rime):

mṛda koṭhahi haraḍai bireka, tei so tāhı sāṅka (47/20);
sātu bāna, ta puṇi sāna (45/15);
ghoḍe hāthi sāja ūsaja (उसज) (43/9);
jo parahi bā̃ca, so pāpu sā̃ca (43/5);
dayādu dayādihi jhañjhāḍa (43/29);
balia dubalehi aroḍa, dahi [*dūdhu*] *birola* (= *biroḍa*) (45/13);
bolata jeĩwata jībha khāḍa, jamāï āe oāulu kā̃ḍa (39/13);
dharmu bhā, pāpu gā (33/4);
dharmu hoiha, pāpu jāïha (33/5);
jasa jasa dharmu bāḍha, tasa tasa pāpu ghāṭa (33/7);
jaisẽ jaisẽ dharmu jāma, taisẽ taisẽ pāpū khāma (33/12);
jeĩ jeĩ dharmu pasara, teĩ teĩ pāpu osara (33/14);
jāhā̃ jāhā̃ dharmu nā̃da, tāhā̃ tāhā̃ pāpu mā̃da (33/19);
jā-kihā dharmu kīja, tā-kihā pāpu khīja (33/21);
jātau dharmu pāwia, tā-tau pāpu sāĩwia (33/23);
jākara dharmu ūsasa, tākara pāpu orusa (33/25);
celikā bõṭaĩ khela (34/24);
bhāgẽ balẽ bīra para rahai (35/3);
chūṭa bāchā bhaĩwi-bhaĩwi kūda (35/9);
ā̃dhārī rātī coru ḍhuka (35/13);
baḍakarī ḍāla baḍa-rohi lā̃ba (35/21);
parbatau ṭalathi bisīṭhu ki bala (36/12);
siṣṭa āpaṇe bole na calaï (36/14);
michẽ bolẽ kāu na rohaï (36/16);
jo phuḍa bola, so gāṅga nhā (36/17);
jo jāga, so bāga (36/21);
jo pūcha, so ācha (36/22);
aghāṇa nīcu darpa (37/2);
nīcu para mācai (37/5);
lobhī aṇa-pāwanta klesia, nita khīja (37/9);

bisiṭhu na oāhā milaï (37/17);
sayāṇa sabahati byāpāra (37/29);
jaba pūtu pāu pakhāla,
taba pitaranhu sargu dekhāla (38/11);
jeta jeta parā dhanu corā(w)a,
teta teta āpaṇa punu harāwa (38/13);
jo para-kehā burua cinta
so āpaṇu-kehā taise mānta (*manta?*) (38/15);
jewa jewa mā putuhi dulāla,
tewa tewa dūjaṇa-kara hia jāla (38/17);
unāḍa cūḍā sonāra (38/24);
poṭala bādha lhusiārū (38/25);
balia parā dhanu joḍa, cora gāṭhi choḍa (38/28);
hāli khetu pāsa : kupūtu kulu pāsa (39/16);
teli sarisawa pela, hāthi rūkhu pela (39/24);
jaṇi ho so bhāja, jā junu [pūtu] y-āthi (10/7);
te guṇaï jaṇi upajati, je sabahi na upakarati (10/9, 10);
satta mārggu jaṇi chāḍasi (छाड़सि) (10/11); etc., etc.

CONCLUSION

§ 92. Through the *Ukti-vyakti-prakaraṇa,* we have been placed in possession of some valuable material for the study of NIA. in its evolution from MIA. : here we have a most important document for the study of the history of Kosali (or Eastern Hindi) in special and of the Aryan speeches of the Upper and Lower Gangetic Valley and the East in general. We find from this that by the middle of the 12th century A. D., the vernacular of the area concerned had arrived almost at a full evolution of the stage in which we find it now, and all the influences and cross-influences which were operative in its formation had finished their work : we are in this book in presence of the fully evolved Kosali (or Eastern Hindi) of the 12th century. The language recorded here is undoubtedly a reflex of the actual spoken vernacular—it is not a more or less artificial literary speech like Western Apabhraṁśa, and hence the value of the *Ukti-vyakti* is all the greater for the study of NIA. philology. Some of the various observations made in the commentary have also a unique value in the social as well as cultural history of North India in the early medieval period. As a document of NIA. linguistics, its place is like that of the *Caryāpadas* of Bengal, of the *Varṇa-ratnākara* of Mithilā, and of the *Jñāneśvarī* of Mahārāṣṭra.

INDEX

to the *Study*

(Unless indicated otherwise, figures refer to the sections)

Material of Social and Historical Interest in the UKTI-VYAKTI PRAKARAṆA.

by Dr. Moti Chandra, M. A., Ph. D.
Curator, Arts Section, Prince of Wales Museum, Bombay

•

Govindachandra, the Patron of Paṇḍita Dāmodara.

From the internal evidences in the *Ukti-Vyakti* it is apparent that its author Dāmodara flourished in the reign of the greatest of the Gāhaḍwāla kings, Govindachandra. He defeated twice, between 1114 and 1118, the armies of the later Yāmini kings, and by imposing the *Turuṣkadaṇḍa*, a Hindu rejoinder to Islamic *jiziya*, on the Muslim inhabitants of the Middle Country in the 12th century, he showed that even the Hindus, stirred to action by the plunders of Mahmud Ghaznavi, were capable of taking revenge. During the glorious reign of Govindachandra the Pālas and the Gauḍas were defeated and his dominion was further extended. It is evident from his inscriptions that he was an orthodox Hindu who extended his patronage to the Brahmins by making them gifts of villages. Bhaṭṭa Lakshmīdhara, the great minister of Govindachandra, in his *Kṛtya Kalpataru* (K. B. Rangaswamy Ayangar, Gaikawad Or. Se. Vol. I, p. 14, Baroda, 1941), praises his self control and bravery. He was, as Lakshmīdhara observes, as it were 'the dwelling place of knowledge and courage (eṣo jñāna-parākramaikavasatiḥ)'. Our author Dāmodara also refers to his patron Govindachandra in a highly ornate panegyric (24/7-14). He refers to 'his fame earned by bravery', and that 'he had the wealth of Kubera, the effulgence of the sun, and the intelligence of Bṛhaspati,' and, 'as the heaven is the abode of the gods, and the nether world is the domain of the Great Serpent Seṣa, likewise Govindachandra reigns over the rest of the world.'

Occasional references have also been made to the acts of piety of Govindachandra and his subjects. At one place (21/14-16) his officer Sūrapāla is referred as superintending the digging of a tank named Rājasāgara, which may be identified with the Rājātalāb near Banaras or the Rāyal Tāl in Chandauli. A temple built by Dhanapāla, a rich merchant of Banaras, is also referred (21/17-18). Govindachandra is also referred as establishing the Brahmanas on firm footing at Banaras (21/17-18), a fact which is amply supported by the inscriptions of Govindachandra and his predecessors.

There is every reason to believe that Sanskrit learning received great impetus in the Gāhaḍwāla period, though unfortunately little evidence has survived to trace the literary history of that period. There is no doubt that Bhaṭṭa Lakshmīdhara, who held various important offices of the state in Govindachandra's time, was a great scholar. It is evident from the *Kṛtya Kalpataru* that he was a profound scholar of the Purāṇas, the Vedas, the *smṛtis* and other ritualistic literature. Śrī Harsha, the famous author of the Naishadha, also flourished in this period. Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyakti prakaraṇa*, clearly shows that Eastern Hindi, the language of the people of eastern U. P. was also receiving due recognition even from Sanskrit Pandits, and that the language was not in its formative stages but fully developed, and that probably it had its own literature which is unfortunately lost.

Paṇḍita Dāmodara.

Nothing is known about Paṇḍita Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa*, except that he was a contemporary of Govindachandra. Peculiarly enough there are three inscriptions of Govindachandra's time which speak of one Paṇḍita Dāmodara Śarman who was held in such high estimation by Govindachandra and his two sons that he received the gift of villages at least thrice. From the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* as well it is evident that its author was a man of great learning and accomplishment. It is probable, therefore, that Paṇḍita Dāmodara Śarman of the inscriptions and Paṇḍita Dāmodara, the author of the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* were one and the same persons.

The earliest of these copper plates belong to the reign of Govinda chandra (*Ep. Ind.* VIII, 155-156). With his consent, the Mahārājaputra Āsphoṭa-chandra-deva, endowed with all royal prerogatives and anointed as Yuvarāja (heir apparent) records that, on Friday, the third *tithi*, the Akshaya-tritīyā and Yugādi, of the bright half of Vaiśākha of the year 1190 (Friday, 30th March, 1134 A. D.), bathing in the Ganges at Banaras, he granted the village of Kanauṭa, in the Nandinī Pattalā, to Paṇḍita Dāmodara Śarman, the son of Paṇḍita Madanapāla, grandson of Lokapāla and great grandson of Guṇapāla—a Brāhmaṇa of the Kāśyapa-gotra, whose three *pravaras* were Kāśyapa, Āvatsāra and Naidhruva, who was the student of the *Vājasaneyī śākhā* (of the Yajurveda) and a sun worshipper (sura), and who knew the five *siddhāntas* of the Jyotiśśāstra.

The second copper plate, bearing a date equivalent to Wednesday, 25th Dec., 1146 A. D. records that with the consent of Govind-

achandra, Mahārājaputra Rājyapāladeva, after bathing in the Ganges at Rājyapālapura, granted the village of Chamaravāmī with Harichandapālī and two or three other *Pāṭakas* to Paṇḍita Dāmodara Śarman (*Epi. Ind.* VIII, 156-157). The occasion of this gift was the Uttarāyaṇa Saṁkrānti.

The third copper plate recrods the gift of a village to Paṇḍita Dāmodara Śarman by Govindachandra himself (*Ep. Ind.* VIII, 1'8-159). It bears the date equivalent to Monday, 25th December, 1150 A. D., and the occasion of the gift was the Uttarāyaṇa Saṁkrānti. After having bathed at Koṭitīrtha (modern Koṭwā) at Banaras he granted the village of Loripupāḍā or Lolikapāḍā together whith Tivāyī-Kshetra in the Umbarala *pattalā.*

In all the three inscriptions Paṇḍita Dāmodara Śarman's genealogy, *gotra, pravara* and *śākhā* are mentioned. He was the son of Madanapāla, grandson of Lokapāla and great grandson of Guṇapāla. His *gotra* was Kāśyapa, his *pravaras* Kāśyapa, Āvatsāra and Naidhruva, and he was a student of the Vājasaneyī Śākhā of the Yajurveda. He was a worshipper of the sun and was highly accomplished in all the five *siddhāntas* of Indian astronomy.

From the inscriptions it is also evident that the two sons of Govindachandra, namely, Āsphoṭa Chandra and Rājyapāla, made gifts of villages to Paṇḍita Dāmodara Śarman with the consent of their father. It is apparent, though it has not been expressly mentioned, that Paṇḍita Dāmodara Śarman was their teacher, and the gift of villages which they made to him was in token of their respect for their teacher. Whatever may be the case it is apparent from the *Ukti-Vyakti-Prakaraṇa* that Paṇḍita Dāmodara was an accomplished teacher and had wide acquaintance with the system of education prevalent in the 12th century in Eastern India.

Banaras as a centre of Education.

It is evident from the Gupta seals of certain educational institutions at Banaras, obtained from Rajghat, the ancient site of Banaras, that Banaras in the fourth century A. D. was a famous centre of education. Even after the Gupta period Banaras continued as one of the most important centres of Hindu learning, though unfortunately contemporary Sanskrit literature and inscriptions do not throw any light on the system of education followed at Banaras. The Gāhaḍwāla inscriptions do not make any reference either to the schools or students receiving their education at Banaras. But we can infer

from various gifts of villages made to important and learned Brahmins of Banaras, that the purpose of such gifts was to encourage education indirectly. As we shall see later on, the teachers of Banaras not only taught students, but also made arrangement for their boarding and lodging. This could, however, only be possible when they had some financial backing. It is possible that the revenue of the villages given as gift by the Gāhaḍwāla kings, and occasional financial help received from the citizens enabled them to support their families and also their students. From an inscription of Chandra Deva (*Ep. Ind.*, XIV, 197–200) it is evident that among the recipients of land grants there were many learned Brahmins. A Brahmin named Jāṭa (No. 2) is called *Ṛgvedacharaṇa chaturvedin*, another Brahmin named Vīlha (No. 126) is called *Yajurveda charaṇa chaturvedin*; Chhihil (No 222) was *Atharvaveda charaṇa dvivedin*; Dediga is called Shrī *Chhāndogya-charaṇe tripāṭhin*. It is evident form this that there were teachers in Banaras who could give instruction in all four Vedas. The name of *Vidhi-Kaṛaṇī* Gaṅgādhara (No. 468) shows that there were also teachers of ritualistic Vedic literature.

In Alberuni's time (Sachau, Alberuni, I, 173) Banaras alongside Kashmir was the chief centre of Brahmanic learning. According to him *Siddhamātṛkā* alphabets were used by the people of Banaras.

Fortunately the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* contains some very interesting information about the educational system prevalent at Banaras, Prayāga and Kanauj. The purpose of education was to read the Vedas and the Purāṇas (15/16–18) and attain proficiency in the Smṛtis. It seems that in the curriculum of studies special stress was laid on religious literature.

The *Ojhā* or *Upādhyāya* taught his students (13/28) and it was through him that a student could gain proficiency in his subject (14/16). It seems that the students often went to their villages (16/12), and they made certain preparations for such occasions (39/30), but as they were poor their luggage consisted of simple bundles (41/28). And thus equipped with their simple bundles they crossed the river Gaṅgā (28/27).

Certain questionnaires throw further side light on the student life. "Who reads here ?" "The son of a Brahmin." (21/8). The teacher asks a question, 'Who reads with me,' the answer is 'Brahmins' (2/8–9). This clearly shows that as far as Sanskrit learning was concerned it was the monopoly of the Brahmins and none else could aspire to explore its mysteries. It is strange that in the same

period the Jains could study Sanskrit at their will, and even in the middle ages the followers of the Buddha studied Sanskrit as they liked. But the Brahmins always considered learning as their monopoly, and this ideal persisted for a very long time at Banaras and elsewhere. Even such an erudite Jain scholar as Yaśovijayaji, in the 17th century, had to hide his identity before he could receive instruction at Banaras.

Another questionnaire explains certain aims of education which was, for at least some students, to gain favour of the king (22/9-12).

Usually the students went to their teacher's house to receive their lessons (22/9-2). Most of the stunents actually stayed with their teachers (24/22-31). In return for their lessons and food they served their teachers (27/4-10). There were also the *āśramas* where teachers lived with their pupils (27/17). Śaiva monasteries at Banaras also served as places of instruction. In the Gāhaḍwāla period, Kedāramaṭha at Banaras, apparently a monastery attached to the temple of Kedāreśvara, was an important educational institution (29/7, 22). It is also evident from the *Ukti-Vyakti* that besides Banaras (30/4), Kanauj (30/4) and Prayāga (30/15) were also famous centres of education.

In those days it was well known to the teachers at Banaras that learning required keen intelligence and no amount of committing the lessons to memory helped students much (22/17). In seems that in order to make the lessons in grammer easy recourse was taken to proverbs and interesting questionnaires (22/13-21 ; 23/25).

From one questionnaire (23/20-21) it is evident that the students had to cook their own food from the provisions received in alms. Students fresh from villages knew little about cooking and, therefore, had to be trained by their teacher's wife.

Teachers in their old age expected some kind of help from their past students (23/21-23).

People were fond of asking all sorts of questions from students and their teachers. The usual questions and answers are set in proverbs. A student when asked about his place of instruction, his subject, and the name of his teachers, had set answers giving the required information (31/18-25). People also asked some typical questions from the learned men of Banaras, regarding the location of their dwellings, the institutions where they received their education and the families where they were married. The typical reply of the Banaras Pandit was, " I live in Banaras on the bank of the Ganges.

I have received my education in a Brahmin family, and I am married in a Nāgara family" (24/1–2), Incidentally this reply contains valuable information that the Nāgara Brahmins, an important community of Banaras, had migrated there from Gujarat as early as the 12th century.

The keen observation of Paṇḍita Dāmodara did not leave unnoticed even the simple dress of the students at Banaras. In the 12th century as to day the Brahmin students wore huge knots on their shaven heads, and their dress was a simple *dhotī* or waist-cloth (31/28-29).

It has been said above that the teachers looked after the moral and material welfare of their students, but there were occasions when they did not spare their rod to put their student on the right path (31/12). Even to this day Banaras Paṇḍits regard corporal punishment as an infallible means to compel students to take their lessons more seriously. But this kind of punishment did not estrange the cordial relations between the teachers and their students, and the latter regarded the service to their teachers as a means of shedding their sins (23/7–8).

Religious condition of Banaras in Gāhaḍwāla Period.

The *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* has preserved in the popular proverbs of the eastern United Provinces the popular attitude towards religion. The people regarded religion as the source of all happiness. Religion removed sins (5/24) and it was the source of all laws (5/25). In many proverbs (33/7; 33/12; 33/14; 33/19; 33/21; 33/23; 33/25) it has been emphasised that with greater emphasis on the moral side of religion sins took to their heels.

From the proverbs quoted by the *Ukti-Vyakti* it is also apparent that the people of Banaras were well aware of the fundamental concepts of Hindu religion. Compassion for all beings (9/30), desisting from stealing (9/31), getting rid of anger (9/31), realising the transience of the world (10/3), helping others (10/4), etc., were the virtues insisted upon in this period. These precious gems of religious thought of the Middle country, laying emphasis on the simple ethical concept of religion, show that there was nothing radically wrong with the heart of the people.

The Brahmins, in the medieval conception of Hindu religion, held most predominant position in the society. It is said at one place that Govindachandra established the Brahmana community

of Banaras on a very sound footing (21/17–18). In religious festivals, after the people had taken their bath and worshipped at the temples, they offered alms to the Brahmanas and thereafter partook of their meals (11/11–12). Cows were given to the Brāhmaṇas as gifts (14/18–19); and giving big feasts to them was regarded as a meritorious act. In such feasts, given by the religious-minded people, the invitees did full justice to the food (36/3). The Brāhmaṇas were not satisfied with coarse food; they immensely enjoyed sweet *laḍḍūs* (14/19). As soon as a Brahmin entered the dwelling of a house-holder due respect was shown to him and he was offered a stool to sit (50/25). After enjoying good food and receiving some cash money the Brahmins were fully satisfied and offered their benediction to their hosts (9/36-37).

The people of Banaras in the 12th century as to day regarded the Gaṅgā with great affection and respect. It was universally accepted that taking bath in the Gaṅgā removed sins (5/23-24).

People in Gāhaḍwāla period showed full respect to their forefathers. It was the confirmed belief of the people that it was by the religious deeds of their decendants that their forefathers attained salvation; and the forefathers in the heaven blessed their progeny in return (21/20–22). But the departed forefathers were not to be appeased with mental respect only, they required concrete examples of their respect in the periodical *śrāddhas* as ordained by Hindu religion. Feasts given to the Brahmins were to the immense liking of the departed forefathers; as soon as a son of the family washed the feet of the Brahmins his forefathers went to the heaven (38/11). Offering water oblation also pleased the forefathers (42/8, 51/20). It was, however, ordained by the Hindu Śāstra that the performance of *śrāddha* at Gaya liberated the souls of the forefathers. In this age as well the Hindu offered *piṇḍa* at Gaya (23/12 13), and there were officeating priests who shepherded pilgrims to that city (51/28).

Expiation as a means to get rid of sins, and belief in untouchability were distinguishing features of the Hinduism of the 12th century. The drinking of the *Pañchagavya* (a mixture of milk, curds, ghee, cow's urine and cow-dung) was supposed to remove all sins (29/30).

Men on the street also believed in ghosts and the effectiveness of the charms. At one place the ghosts are mentioned infesting the burning ground (34/31). The charms and incantations were supposed to be imbued with hypnotic power (45/30), and they were also supposed to possess the power to restore the dead to life (46/26).

The *Ukti-Vyakti* has little to say on Jainism and Tantric Buddhism, as its author had very little to do with these religions. But at one place some information about the construction of the *stūpa* is given (48/25). The naked Jain Digambara *sādhus* are also mentioned at one place (40/10).

Social Condition

The Gāhaḍwāla inscriptions unfortunately throw very little light on the life and manners of the people in the 12th century. The *Ukti-Vyakti* fortunately, contains many proverbs and idioms which give intimate glimpses of the life and manners of the people of this period. The information thus gleaned shows that there was little difference between the life and manners of the people of Banaras in the 12th century and to-day. In the 12th century the majority of our people lived in thatched huts, huts, whose mid walls were always in the danger of subsiding in the rains (36/11). In old houses, generally, the plaster peeled off (37/13). The poor inhabitant of a village had to be on his alert to keep his house in good condition. He thatched it (39/6, 42/9), decorated the entrance to his house (40/22), and painted pictures on its walls (41/13).

Naturally most of the house-hold work was done by women such as winnowing (34/20), making beds (49/29), etc. But their chief work was cooking the food. Rich householders employed cooks, but generally cooking was the duty of the women of the house. Extreme sensitiveness to the caste pollution made rhe Pandit and students to cook their own food. The cook required fuel and cooking pots for cooking the rice (13/21). At one place (24/3-4) a cook is shown lighting the fire, heating the water in as utensil and thus cooking the rice at mid-day. From a questionnaire some information is obtained (21/26-31; 22/1) about a 12th century kitchen. The cook and women prepared cakes (*pūpa*), and all sorts of sweetmeats (*vyañjana*). The kitchen servant made arrangements for the fuel and water. Some people partook of favourite dishes such as the *sattū* mixed with *ghī* and sugar, rice pudding and the favourite *khichari*.

There are so many references to the art of cooking in the *Ukti-Vyakti* which show that the people of Banaras were adept in the art of cooking. Of course, giving feast to the Brāhmaṇas was an usual feature of Hindu life (21/4-7).

Rice was the staple diet of the people of Banaras and elsewhere as to-day. People also liked *pūris*, which were apparently well fried (16/6, 43/19). *Sattū* (parched grain powder) was also an usual

and convenient food. As we have said above it was eaten with the *ghī* and sugar. It was well kneaded and rolled into balls before eating (40/3; 45/15). People also liked the rice-pudding and the gruel. Parched grains were another form of convenient food (47/25). But people enjoyed nothing so much as sweetmeats (42/27).

It is also apparent from the *Ukti-Vyakti* that the people of Banaras were not simple vegetarians; they also liked non-vegetarian dishes. They knew how meat was cooked by closing the lid of the pot after lighting the fire (38/5). While cooking meat some sour spices were added to give it flavour (29/1). It was believed that the morsels of cooked rice flavoured with salt, meat and *ghī* increased one's appetite (46/15). Meat roasted on spits (*sīkhkabāb*) was also liked (49/28).

From the above description of the food of the people of the Eastern U. P., it should not be understood that it was very simple. As the *Ukti-Vyakti* points out people were fond of sweets, though unfortunately their names are not given. People liked variations in their daily food (37/30) to avoid monotony.

The idioms and proverbs in the *Ukti-Vyakti* also throw some light on agriculture and animal husbandry, the two main occupations of the people. Tilling the field (46/15), and taking care of the crops (45/30) were the main duties of the farmers as to-day. The fields were manured after tilling (39/16). Workmen were employed to harvest the paddy crops (13/22). The bullocks were branded (47/22), and two bullocks were usually yoked to the plough (40/6). To ensure safe water supply the wells were cleaned (46/14), and tanks were dug (49/22). After all this hard work, and provided the nature was kindly, their fields yielded bountiful crops (35/29).

People were fond of rearing cows, but as to day, even in the 12th century it was a specialised profession of the cowherds (5/14; 13/27). They tied ropes round them (30/20) and milked them (50/11). Stray cows usually tried to graze in the fields (45/22); then the enraged farmer forgetting all his respect for cows drove them away with sticks (16/22).

Men in comfortable circumstances in this age usually employed servants, but the treatment meted to them was rather harsh. As soon as the master came to the house the servant had to touch his feet and when ordered bring his dinner. In consideration of his services he received his food (22/3-7). But inspite of strenuous duties he was often pushed out by the neck (46/7), and to punish servants (48/7) was considered as a bounden duty of the master.

The maid-servants performed all kinds of menial services. They carried water (49/31), cleaned utensils (50/15) and swept the house floor (39/11), but whenever the master or the mistress of the household was angry, they, holding them by their pigtails threw them out (24/23).

People welcomed the birth of sons, and the life of a woman without any male issue was regarded as useless (10/7). A contemporary proverb says that the attainment of wealth and the birth of son pleased (35/1). People celebrated the birth of a son with dancing and feasts (36/25). But there were persons who envied the happy mother fondling her son (38/17). But inspite of their keen desire to have male issues people prayed that a virtuless son should not be born to them as he was sure to spoil the fair name of the family (43/11, 39/16). Perhaps people did not welcome the birth of a daughter (15/28–29), but if, owing to their misfortune, she was born she was brought up with love. When she attained the marriageable age then the family priest was asked as to whom she was to be given in marriage, and the usual answer of the Pandit was that she should be married to a man who was not of the same *gotra*, and removed five degrees from the mother's side and seven degrees from the father's side and that he should be able, virtuous and rich (22/27–30).

The *Ukti-Vyakti* also throws some interesting light on the amusements of the Eastern U. P. It seems that story-telling was a favourite form of amusement (41/5). At one place it is mentioned how the story telling began —"Innumerable kings reigned over the earth, and it is said there were many learned man in their courts. Among them many, such as Kālidāsa, Māgha, Kirāta, became very famous."

The people of Banaras in the 12th century were as fond of wrestling and gymnastics as today. It seems various tricks were employed in wrestling (34/19; 39/2). Playing with the balls was also a favourite sport (44/20). Children played with the terracotta figurines, specially the toy ducks (37/24).

There was no dearth of mimics and actors and it seems that no amount of pursuasion made them to give up their profession, on the contrary it made them more audacious (48/4).

People were fond of keeping parrots as pets and some of them could beautifully imitate the human speech (50/29). People were also fond of gambling (45/24). There was no dearth of dancers and musicians at Banaras. They were, however, not regarded as a respectable class as they used to train their daughters as professional dancers

(56/6). Apparently the reference is to the *Gandharvas* of Banaras, who give their daughters training in dancing and music, but their daughters-in-law are always treated as respectable women.

It is also remarkable that the puppet show was a popular form of amusement (52/17). Unfortunately it has now practically disappeared from the Eastern U. P.

Not much information is available about the general appearance of the city of Banaras, but apparently it was a city of lanes, and its hygenic condition was in no way praiseworthy. The dirty drains of the city were as filthy as to day (49/5).

The proverbs and in the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* show that the city and the district of Banaras were infested by robbers, thieves and other bad characters. Strong men unashamedly robbed their weak neighbours. There were also pickpockets. If caught, the thieves were given a sound beating by the watchmen (38/28–30). It seems that watchmen were employed to safe-guard the city wards (21/2, 4). Generally the thieves moved during the night (35/13). Citizens were, therefore, advised to keep awake (36/21). The bad characters of the city were ever ready to loot the country side (40/18). They also committed murders, sometimes burying the corpses of their victims to avoid detection (45/1). These scoundrels took special pleasure in victimising the simple village folks (41/8). These anti-social elements were so powerful and well organised that their victims were unable to find any remedy against them (24/39). Then there were gentlemen thieves who received stolen goods (34/30). No doubt these thieves and bad characters had given Banaras a notoriety in the 12th century with which even Hemachadrāchārya was acquainted.

It seems that even an ordinary citizen of Banaras dabbled in medicine. A common skin disease was *naharua* (34/27); people also suffered from the cold and cough (36/1). People knew of some household medicine. They knew that the myrobalan moved the bowels (47/20). There were also surgeons who carried on operations (40/6).

It is apparent from the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* that the merchants had a very important social status. There was no dearth of money with them (54/20), and they earned immense wealth through trade and commerce.

Small dealers were known as *Krayāṇaka* and their line of business was grain, spices, etc. (39/8; 45/8).

Then there were bankers who were very strict in their transactions. It is mentioned that it was difficult to get rid of them without making the full payment (23/16–18).

Coins in the Gāhaḍwāla period were usually known as *gadyāṇaka* or *gadiāṇa* (25/29). Cowries were in currency in place of the coins of small denominations (47/7).

The goldsmiths of Banaras were expert in their profession. They could make beautiful bangles (38/24), and inlay rubies (43/27). They also made talismanic ornaments (44/12).

Precious articles were kept under the charge of an officer known as *bhaṇḍārī*. He always saw that the boxes under his charge were properly locked (39/17), but inspite of all the precautions he took, the robbers often looted his store-house (44/11).

The *Ukti-Vyakti* also mentions some other professions. The oilmen pressed the ropeseed and also manufactured fragrant oil from the scented sesamum (40/31). The florist wreathed flowers (47/48) and the barber shampooed the body (39/11). The hunter hunted animals (43/35) and were great believers in good and bad omens (41/10; 41/9). The boatmen plied their boats (39/7), and they knew the depth of the Ganges at Banaras which enabled them to avoid the shallow water (46/11).

In the 12th century of the Indian history the principle of 'might is right' was firmly established. Forcible division of villages was a common occurrence (40/21). Usually, however, the fields were divided according to the law (44/10). In partition suits adjudicator divided the assets among the various claimants (41/16).

Banaras is famous for its cloth manufacture from very ancient time. Stray references in the *Ukti-Vyakti* support this. Cloth-dealers were known as *kapaḍiās* (5/15). There were also silk-weavers (39/8). Words for carding, ginning (39/8; 45/9) and warping (40/16) have been used in various idioms. *Sārīs* of very ordinary quality were woven from the flax yarn (43/22). Cloths fresh from the looms were also starched and calendered (43/22).

People in comfortable circumstances were fond of elephants and horses. Horses of good breed were led by grooms (48/12) and at ceremonial occasions they were beautifully decorated (43/9).

The *Ukti-Vyakti* does not give much information about the costume and ornaments of the people of Banaras. The women wore bangles and earrings and decorated themselves with painted designs (41/19).

पण्डितप्रवर-दामोदर-विरचितं

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[मूलभूताः कारिकाः ।]

पण्डितप्रवर-दामोदर-विरचितं

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[॥ मूलभूताः कारिकाः ॥]

॥ ॐ नमो वाग्देव्यै ॥

[१. क्रियोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

नानाप्रपञ्चरचना बहि[ऽ]कृतं[1] सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥
स्यादि-त्यादी वृत्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।
उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते[2] ॥ २ ॥
या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा या (सा) कीर्तिता विवक्षेति ।
तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां [3]वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥
सा च [4]स्वपरविवक्षानुगताकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।
लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥
तस्मात् तया प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।
भवति व्यवहारविधौ लोकैः [5]सा [ता]दृशी क्रियते ॥ ५ ॥
देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्टया यथा (°या) किञ्चित् ।
सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता [6]वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥
तत्र च वक्तृविवक्षावशाद्[7] गिरः सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये[8] ॥ ७ ॥

1 मूलादर्शे-बहिःकृतं । 2 क्रियते । 3 ता वदन्त्युक्तिः । 4 स्वपरि° । 5 शादृशी° । 6 वाच्यत्वा° । 7 °वशात् । 8 वक्ष्ये ।

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु[1] ।
इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

'आथि' इति कर्तृनिष्ठा 'कीज' इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।
'अस्ति-करोती' धातू अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥

'कर' 'किएसि' 'करिह'काला: संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।
एषु च 'कर' इत्युक्तौ विज्ञेया [पत्र १, पार्श्व २] वर्तमानेव ॥ १० ॥

[2]ह्यस्तन्यद्यतनी वा 'किएसी'त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।
'जइ पावंत' 'तव करत' क्रियातिपत्ति[रि]ति[3] चोक्तिः ॥ १[१] ॥

'करिह' इति भविष्यन्ती [4]श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।
आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

'करउ' इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।
ह्यस्तन्यद्यतनी[5] वा स्नेनातीतेऽपि चा[द्या] स्यात् ॥ १३ ॥

अथ शन्तृङानशाविह विज्ञेयौ[6] 'करत आच्छ' इत्युक्तौ ।
'करि आच्छ' इति क्त्वा, णं 'करि करि आच्छ' प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४

'करवें आच्छ' तुम् भवेत्, यदि वाऽयं करण [या] इतीहोक्तौ ।
शेषास्त्वनुदितभेदाः 'कर' इत्युक्तौ वुणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा [7]अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।
तेषामुक्तिः 'किएसी'त्येषैव हि सर्व्वतो ज्ञेया ॥ १६ ॥

शत्राणौ(नौ) तु स्यथुतौ विज्ञेयौ 'करणिहार आच्छे'ति ।
व्यापारोक्तेरन्ते वश्चेत् कृत्यास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

---

1 भिन्नस्तु । 2 ह्यस्तन्य° । 3 क्रियातिपत्तेति । 4 श्वस्त° । 5 °न्यन्यतनी । 6 विज्ञेये । 7 अतीत°

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।
तस्मादमुनैव यथा शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥

॥ इति क्रियोक्तिव्यक्तिः ॥

ॐ

[२. कारकोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।
व्यापारभेदभिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥
यः कारकः स कर्त्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतु [प०२, पा०१]त्वम् ।
तत्रेनन्तो धातुः सम्बोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥
कर्म व्यापारफलं येनैतत् साध्यते तत्र (ऽत्र) तत् करणम् ।
'यस्मात्' तदपादानं 'यस्मै' तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥
अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्ति[ः] पृथग् यथा लोके ।
जातौ जेथु किहं या(जा)हां जेइं करि जो किछु कीज जेइ केहुं ॥
पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।
एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥
स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।
सम्बन्धः स्वीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥

॥ इति कारकोक्तिव्यक्तिः ॥ छ ॥

ॐ

[३. उक्तिभेदव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।
तत्फलत्वात्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥

---

1 यस्माद्° । 2 °क्ति°

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकषट्कं ततश्च सम्बन्धः ।
आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥
एषां चैकद्व्यादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।
पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥
कालत्रयमथ च क्त्वा-तुम्-शन्तृङभीक्ष्णतादयो लिङ्गम् ।
संख्या-पुरुषावुक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तथैषाम्[1] ॥ २८ ॥
एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।
यस्माद् धर्मिणि विदिते सुखलभ्यास्तद्गता धर्माः ॥ २९ ॥

॥ इत्युक्तिभेदव्यक्तिः ॥ छ ॥ [प० २-२]

[४. लेखलिखनविधिनामकप्रकरणम् ।]

अथ कथयिष्ये लिखनक्रममिह लेखस्य पूर्वसूरिकृतम् ।
येन प्रबोधितार्थो निरादरो वाचिके लोकः ॥ ३० ॥
स्वस्त्यादिरिति प्रान्तस्तिथि-वारसमर्थितो भवति लेखः ।
स्पष्टाक्षरः स्फुटार्थो वार्तासमसंस्कृताऽऽत्मा च ॥ ३१ ॥
प्रस्थाप्यते यतोऽसौ पञ्चम्यन्तं सदैवतनाम ।
यत्र तु नेयो लेखः सप्तम्यन्तं लिखेत् तदिह ॥ ३२ ॥
लेखप्रस्थापयितुर्नाम्नः प्रथमाऽथवा तृतीया स्यात् ।
यस्य कृते तस्य पुनः षष्ठी देयाद् द्वितीया वा ॥ ३३ ॥
महतः स्थानं नाम च यथोचितं पूर्वमेव लिखनीयम् ।
तदनन्तरमितरस्य श्रीशब्दाद्यं च योग्यत्वे ॥ ३४ ॥
माता पिता पितृव्यो ज्येष्ठो भ्राताऽथ मातुलः श्वशुरः ।
[2]नृप-गुरु-सेव्या विद्या-तपोऽधिकाद्या महान्तोऽमी ॥ ३५ ॥

---

1 °थैषां । 2 नृपकुरु° ।

परमाराध्यतमाद्याः शब्दास्तत्पूर्वतोऽनुरूपा ये ।
राज्ञस्तु महाराजाधिराजराजावलीपूर्वाः ॥ ३६ ॥

पितृ-गुरवश्चरणान्ता बहुवचनान्तास्तथेतरमहान्तः ।
पितृ-गुरुशब्दैश्चैतेन सञ्ज्ञयाऽन्ये[1] यथायोग्यम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽप्यमेकनाम्ना लिखनीयो यत्र साम्यमुभयो[ः] स्यात् ।
भृत्य-ग्राम्य-कनिष्ठादिष्वपि चायं विधिर्दृष्टः ॥ ३८ ॥

अभिवादनप्रणामा वाऽऽशी [प० ३, पा० १] राश्वासनं यथायोग्यम् ।
विज्ञापयति कुशलयति वार्त्तयति समादिशत्यादि ॥ ३९ ॥

प्रोञ्छितलिखितो[2] श्लिष्टो बहुभिर्लिखितोऽन्यजातिबन्धनकः ।
हस्तेऽर्पितश्च दुष्टा(°ष्टो)गौडानां ह्यधिकपङ्क्तिश्च ॥ ४० ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तौ लेखलिखनविधिः ॥ ४ ॥

*

[५. व्यावहारिकलेखपत्रलिखनक्रमनामकप्रकरणम् ।]

दत्ताधत्त-क्रीतं वस्तु स्याद् यत्प्रसादतः सुलभम् ।
पुरुषान्तरेऽपि तमहं पत्रे लिखनक्रमं वक्ष्ये ॥ ४१ ॥

निजदेश-नृपतिराजावलीक्रमं तदनु वत्सरं विदितम् ।
मासं पक्षं च लिखेत् तिथि-वारयुतं ततः स्थानम् ॥ ४२ ॥

दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणा लेखकश्च पञ्चैते ।
पुरुषाः पत्रे लेख्याः पित्रा जात्या स्वनाम्ना च ॥ ४३ ॥

जियत्पितृकस्य लिखेत् पितृनामादावथापरस्य पुनः ।
पश्चादथ वित्तमिर्तिं नाणकनाम्ना ततो वृद्धिम् ॥ ४४ ॥

---

1 संज्ञयाऽन्ये । 2 ° लिखतो ।

दातृ-ग्राहकसमयः स्वहस्तदानं च साक्षिणस्तदनु ।
तेषां स्वहस्तदानं लेखकनामाथ संकलनम् ॥ ४५ ॥

पालकपत्रं च तथा दायकहस्तेऽथ पालकस्यापि ।
अन्योऽन्यसमयपालननिबन्धनं सस्वहस्तं च ॥ ४६ ॥

पश्चा(श्व)नामित्वमिदं पत्रं साधारणं प्रमाणं स्यात् ।
एक-द्व्यङ्गोज्झितमपि भवेत् प्रमाणं कृतं शिष्टैः ॥४७॥ [प०१, पा०२]

यत्तु स्वल्पफलं स्यात् कतिपयदिवसोपयोगिशिष्टकृतम् ।
पत्रं तत् स्मरणार्थं प्रमाणमुपयुक्तनामधनम् ॥ ४८ ॥

इत्युक्तमृणाऽऽदाने पत्रं वृद्ध्या परत्र तु विशेषः ।
क्रय-बन्धकादिपत्रे यस्तमहमुदाहृतौ वक्ष्ये ॥ ४९ ॥

लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः पञ्जिकोपगतपट्टचीरकाः ।
शासनं च किल भुण्डिकान्यथा सत्तु तत्र तदुदाहरिष्यते ॥५०॥

॥ इति दामोदरोदीरितोक्तिव्यक्तिकारिकाः समाप्ताः ॥

पण्डितवरदामोदरविरचितं

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[स्वोपज्ञव्याख्यासहितम्]

॥ ॐ नमः सर्वविदे ॥

गणानां नायकं नत्वा हेरम्बममितद्युतिम् ।
उक्तिव्यक्तौ विधास्यामो विवृतिं बाललालिकाम् ॥

तत्रादौ इष्टदेवतानमस्कारव्याजेन विवक्षितवस्तुस्वरूपं निर्दिशन्नाह[2]—

नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं[3] सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥

वाचां तत्त्वं=वाग्ब्रह्म नत्वा । कीदृशं तत् । नाना=बहुप्रकारा येयं संसारप्रपञ्चस्य [प० ४-१] रचना=सृष्टिप्रकारस्ततो बहिष्कृतं=पृथग्भूतं वस्त्वन्तरमित्यर्थः । यतः सारभूतं=सत्यं विद्यास्वरूपमित्यर्थः । एकं=न तद् द्वितीयमस्तीति[4] हि ब्रह्मविदः । संसारप्रपञ्चस्त्वयमविद्यास्वरूपोऽसत्यः स्वप्नमायो बहुभेदश्च । अतः परं तत्त्वं नत्वा उक्तेः=भाषितस्य, व्यक्तिं=प्रकटीकरणं विधास्यामः—अपभ्रंशभाषाछन्नां संस्कृतभाषां प्रकाशयिष्याम इत्यर्थः ।

अर्थान्तरमपि यथा—उक्तिव्यक्तिम्—उक्तिव्यक्तिस्वरूपं वाचां तत्त्वं नत्वा, उक्तिव्यक्तिमेव विधास्याम इति सम्बन्धः । व्यक्तिशब्दोऽयं भावसाधनो[5]ऽपि तद्विशिष्ट[6]संस्कृतशब्दविषयोऽत्र द्रष्टव्यः । उक्तावपभ्रंशभाषिते व्यक्तीकृतं संस्कृतं नत्वा तदेव करिष्याम इत्यर्थः । तच्च कस्मिन्निह नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं करणीयम् । नानाप्रकारा येयं प्रपञ्चरचना संस्कृतशब्दविद्यार्थे[7] अनेकव्याकरणप्रक्रियारचना तद्बहिष्कृतं[8] तन्निरपेक्षम् । विराम्याभ्यासमन्तरेणापि[9] शब्दसारं गृह्णातु पर्योत्सार्य [प० ५-१] वार्तामात्रकथनेनेत्यर्थः । यत एवं सारभूतं ... । शब्दशास्त्राणां प्रपञ्चस्यापि ... । तथा एकं ... ... । नानाप्रकारा प्रतिदेशं भिन्ना येयमपभ्रंशवाग्रचना पामराणां ... बहिष्कृतं [10]ततोऽन्यादृशम् । तद्धि [11]मूर्खप्रकल्पितं प्रतिदेशं नाना ।

मूलप्रतौ निम्नलिखितपाठाः—1 ... । 2 °निर्दिशन्नाह° । 3 °बहिःकृतं° । 4 °स्तीति° । 5 °साधनो° । 6 °संस्कृत° । 7 °विद्यार्थे° । 8 °कृतं° 9 °न्तरेण° । 10 °ततो° 11 °मूर्ख° ।

¹संस्कृतं तु ²सर्वत्रैकं । तथा तत् फल्गुस्वरूपमनुपादेयमव्यवस्थितम्, एतत् तु सारभूतं³ दिव्यस्वरूपम् । तथा तदनेकं प्राकृत-अपभ्रंश-पैशाचिकादिभेदभिन्नम् । एतत् पुनरेकस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ छ ॥

अथ ⁴श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं शास्त्रप्रयोजनमाह –

स्यादि-त्यादी वृत्त्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।
उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते ॥ २ ॥

स्यादिश्च त्यादिश्च ते वृत्त्वा स्यादि-त्यादिसञ्ज्ञयोर्बालव्युत्पत्तिशास्त्रयो रूपसिद्धिं कृत्वेत्यर्थः । किञ्चिदेकतमं लिङ्गानुशासनं पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां येन शास्त्रेणानुशास्यते शिक्ष्यते [त]च सर्ववर्म्मकृतमन्यद्वा, श्रुत्वा गुरोरधिगम्य । एतावत्येव शब्दशास्त्राभ्यासापेक्षा प्रायेणात्रेत्यर्थः । एतावत्यां च सामग्र्यां सत्याम्, उक्तिव्यक्तिमुक्तिव्यक्तिसञ्ज्ञमिममन्वयोत्पत्त्युपायं [प० ६-१] बुद्ध्वा = सम्यगवगम्य बालैरपि = अप्रगल्भैरपि, किमुच्यते प्रगल्भैः, संस्कृतं क्रियते = संस्कृतभाषया जल्प्यत इत्यर्थः ॥ छ ॥

ननु केयमुक्तिर्नामेत्याह –

या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा सा कीर्तिता विवक्षेति ।
तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥

किमपि जगति व्यवह्रियमाणं वस्तु वक्तुं = अभिधातुं या इच्छा सा विवक्षा । तदनु विवक्षोत्पत्तेरनन्तरं तदनुगतमभीष्टविषयाश्रयं⁵ यद् भाषितं = भाषणं वाग्व्यापारः, तां वदन्त्युक्तिं = तस्मिन्नर्थे प्रयुञ्जते अत्रोक्तिशब्दं छात्रा इत्यर्थः ।

सा चोक्तिः किमर्थं क्रियत इत्याह –

सा च ⁶स्वपरविवक्षानुगताऽऽकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।
लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

सा चोक्तिर्द्विविधा लोकव्यवहारे दृश्यते । स्वविवक्षानुगता, परविवक्षानुगता च । यतो यत्रैकान्ते ⁷कश्चिदेक एव, तत्र किं लोकव्यवहारार्थेन वाग्व्यापारेण, प्रबोध्याभावात् । अनेकजनसमवाये च यो वाग्व्यापारो व्यवहारनिमित्तः, स उक्ति-प्रत्युक्तिस्वरूप एव । यत एकः स्वाभिमतं प्रकटयत्यपरस्तदनुगतमुत्तरं ददाति । एवं हि व्यवहारः [प० ५-२] प्रवर्तते । तयोश्च ये उक्ति-प्रत्युक्ती ते स्व-परविवक्षानुगते एवार्थात् । अन्यथा व्यवहारासंभवात् । अत उक्तं सा च स्वपरविवक्षानुगतेति । आकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्येति – उक्तस्य प्रत्युक्तस्य वा परेण कथ्यमानस्याभिप्रायमवगन्तुं या इच्छा साऽऽकांक्षा, तस्याश्च निवृत्तिः

---

1 °संस्क° । 2 °सर्व° । 3 °स्वासार° 4 °श्रोत्रि° 5 °श्रयं° । 6 °स्वपरि° । 7 °कान्ते कश्चिदेकान्ते कश्चिदे° ।

पराभिप्राये अवगते भवति। उक्ति-प्रत्युक्त्योश्च विभिन्नत्वं एव। यावदाकांक्षानिवृत्तिर्नोत्पद्यते तावद् वक्ता प्रतिवक्ता वा पुनः पुनः पृच्छति; यथा – किं वदसीति; यावदाकांक्षानिवृत्ति-र्भवति। पृष्टो आकांक्षानिवृत्तिपर्यन्तं बोधयति, इतरथा व्यवहाराभावात्। एवं चाकांक्षा-निवृत्तिमुत्पाद्य लोकानां व्यवहारे प्रवर्तन-निवर्तनादिस्वरूपे हेतुर्निमित्तं स्यात्; तया विना तदभावात्। अतश्चेन्द्रियाणीव। यथा चक्षुरादीनि बुद्धीन्द्रियाणि[1] स्रक्चन्दनादिष्वहि-कण्टकादिषु वा विषयेषु स्वस्वव्यापारेण निश्चितं ज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा कारणं भवति एवं वागिन्द्रियमपि इत्यर्थः॥ छ॥

एवमुक्तेः स्वरूपमुक्त्वा अनुमेयार्थं स्पष्टयन्नाह[2] –

तस्मात् तया प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य।
भवति व्यवहारवि [प० ६-१] धौ लोकैः सा तादृशी क्रियते॥५॥

यस्मादेवं तस्माद्धेतोः, तया उक्त्या प्रबोधः = आकांक्षानिवृत्तिः, यावत्या एकानेकपदात्मि-कया, सकृदसकृदुच्चारितया वा, यादृशा च प्रसिद्धशब्दात्मिकया, व्यवहितसम्बन्धादिदोष-रहितया वा, सर्वस्य व्युत्पन्नाव्युत्पन्नस्य, व्यवहारविधाविति कर्तव्यतानुष्ठाने, लोकैर्लोकव-र्तिभिः, तावती तादृशी च क्रियते। अन्यथा व्यवहारासिद्धेः। अत एवोक्तम् –

'इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥' इति।

एतेन चोक्तिरेव भगवती संसारस्थितिमूलमिति प्रतिपादितं भवति॥ छ॥

अथोक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियत इति यदुक्तं तद् द्रढयन्नाह –

देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्टया यया किंचित्।
सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता वाच्यत्वमायाति॥ ६॥

प्रतिदेशभिन्ना येयं सर्वजनसाधारणा भाषा गावी गोणी प्रभृतिका[4] सोऽपभ्रंश उच्यते। सा[5] च संस्कृतभाषामुच्छिद्य प्रवृत्ता। तुरुष्कदेशे द्विजातिजातिं तुरुष्कजातिरिव। ततो देशे देशे प्रतिविषयं लोकः पामरजनो यया यया गिराऽपभ्रष्टया यत् किंचिदभिधेयं वस्तु वक्ति [प० ६-२] व्यवहरति साऽपभ्रंशभाषा, तत्रैवार्थे संस्कृतरचिता संस्कृतशब्दवाच्येन स्वरूपेण प्रयुक्ता प्रयोगं नीता, वाच्यत्वमायाति। यथा वक्तुमिष्टं स्यात् तादृशी पदसन्त-तिर्वाच्यमिति लक्षणेन व्याप्यते। यदि वा वाच्यत्वमावात्यभिधेयत्वं प्रतिपद्यते उपादेया भवतीत्यर्थः। यां संस्कृतभाषामुच्छिद्य याऽपभ्रंशभाषा प्रवृत्ता तस्याः स्थाने यदा सैव संस्कृतभाषा पुनः परिवर्त्य प्रयुज्यते तदाऽपभ्रंशभाषैव दिव्यत्वं प्राप्नोति। पतिता ब्राह्मणी कृतप्रायश्चित्ता ब्राह्मणीत्वमिति चेति॥ छ॥

---

1 बुद्धीन्द्रि°। 2 स्पष्टयं आह। 3 'इत्यते'। 4 °को°। 5 सा च संस्कृ°।

एवं वस्तुसङ्क्षेपेण प्रस्तुते योजयन्नाह[1] —

तत्र च वक्तृविवक्षावशाद् गिरः सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये ॥ ७ ॥

तत्र चापभ्रंशे वक्तृविवक्षावशाद् वक्तुः = प्रयोक्तुः किंचिदभिधेयं वस्तु व्यवहर्तुकामस्य या विवक्षा तद्वाचकं शब्दं वक्तुमिच्छा तद्वशात्तदधीनत्वम् । गिरः — अपभ्रष्टाः शब्दाः, सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः = स्याद्यन्त-त्याद्यन्तपदवाच्याः, संमिश्राः = परस्परानुविद्धा जायन्ते प्रयुज्यन्ते । तासां गिरां चिह्नं लक्षणं पृथक् प्रत्येकं वक्ष्ये कथयिष्ये(°ष्यामि ?) । एतेनैतदुक्तं भवति [प० ७-१] यान्येव संस्कृतभाषायां सुप्-तिङन्तानि पदानि तान्येवापभ्रंशेऽपि न चार्थे मनागपि भेदः । केवलमक्षरेषु विपर्ययः । तद्वशाच्च कृतवेषा नटीवापभ्रंशच्छन्ना संस्कृतभाषा न लक्ष्यते । अक्षरान्यथात्वे हि कतमस्यापभ्रंशस्य स्थाने कतमत्यं संस्कृतं पदमिति निश्चयः अकृतसंकेतस्याशक्यानुष्ठान एव । तस्मादपभ्रष्टत्वेऽपि यः संस्कृतपदस्याव्यभिचारी धर्मः स[2] कथ्यत इत्यर्थः । तेन च ज्ञातेन येऽपभ्रंशशब्दा येषां क्रियाकारकसम्बन्ध[3]वाचिनां संस्कृतशब्दानां स्थाने जातास्तेषां स्थाने तत्प्रयोगे संस्कृतं प्रवर्तत एव । दृश्यते हि द्रविडदेशजातस्य[4] मध्यदेशे वसतस्तद्भाषाज्ञानं संकेतग्रहणे । दृश्यते च बालानां [5]स्वस्वदेशभाषाज्ञानमप्रयत्नत एव । अतोऽपभ्रंशविदः संकेतग्रहणात् का नाम संस्कृतज्ञानेऽनुपपत्तिः । तस्मादुक्तिर्व्यक्ति विधास्याम इति ॥ छ ॥

अथ तामेवोपक्रममाणः क्रियायास्तावदाह —

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्म्मकस्य भिन्नस्तु ।
इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

व्यापार इति भावसाधनं देहाभिधस्येन्द्रियसमुदायस्य चेष्टोच्यते [प० ७-२] । स चेदपभ्रंशे[6] प्रयुक्तो दृश्यते तदा स धात्वर्थो ज्ञेयः । तस्य स्थाने क्रियापदं प्रयोज्यमित्यर्थः । तच्च त्याद्यन्तं कृदन्तं वा विवक्षावशादेव । स च व्यापारः अचेतनकर्तृको भवतु सचेतनकर्तृको वा भवतु । यत्र कर्तृगतः प्रतीयते स धातुरकर्मको ज्ञेयः । यस्य भिन्नः कर्तुरर्थान्तरगतः स इतरस्य सकर्मकस्य; अर्थात् कर्मद्वयगतो द्विकर्म[क]स्येति । तथोक्तिस्पष्टा ये त्रयः काला वर्तमानातीतानागतास्तद्विषयस्तत्सम्बद्धः[7] प्रयोज्यः स्यात् । एतदुक्तं [भवति] । लोकः किल व्यापारार्थं शब्दमेकतरकालाश्रितमेव परं प्रयुङ्क्ते न तन्निरपेक्षम्, क्रियायाः कालप्रतिबद्धत्वात् । ते च कालास्तथैवोक्त्या तथा कथ्यन्ते यथा बालोऽपि जानाति । यत्कालविषया च लोकोक्तिस्तद्विहितप्रत्ययान्तेन तदर्थेन धातुना स व्यापारः प्रयोक्तव्यो भवेदर्थादेव । तद्यथा-लोकोदाहरणैर्व्यक्तिः ॥ छ ॥

---

1 योजयं साह । 2 स । 3 °सबंध° । 4 जातस्य । 5 स्वस्व° । 6 °भ्रंशे । 7 °विषयस्तत्सं°बद्धः ।

अथ व्यापारो धात्वर्थ इत्युक्तस्तोऽनुमर्थेमपभ्रंशभाषयोपदर्शनिदं [illegible] आह—

'आथि' इति कर्तृनिष्ठा 'कीज' इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।
अस्ति-करोती धातू अकर्मक-सक[प॰ ८-१]र्मका एवम् ॥ ९ ॥

अपभ्रंशभाषया लोको वदति यथा—'धर्मु आथि' 'धर्मु कीज'—एवं चोक्ते श्रोतुर्लोकस्य बोधो यथा—धर्मः अस्ति, धर्मः क्रियत—इति । अत 'आथि' 'कीज' इति व्यापारवाचकौ शब्दौ क्रियापदशब्देनोच्येते । प्रथमवाक्ये च 'धर्म्म' इति कर्तृपदम्, 'अस्ती'ति क्रिया च तद्गता प्रतीयते । तथाहि—धर्मः अस्ति, भवति, विद्यते, सत्तावान्, अभावव्यावृत्त इत्यादिपर्यायाः । द्वितीये च वाक्ये धर्मः साध्यत्वेन विवक्षितः, क्रियत इति करणक्रिया च तद्गता प्रतीयते । धर्मः क्रियते, उत्पाद्यते, अविद्यमानः साध्यते, आविष्क्रियते चेत्यादिपर्यायाः । यत एवं तस्माद्धेतोरस्ति-करोती धातू । अस भुवि, डुकृञ् करणे ।[1] एतौ यथासंख्यमकर्मक-सकर्मकौ । अयादीनां यवलोपः पदान्त इति वलोपे प्रयोगः । एवं चाकर्म्मक-सकर्म्मका एवमिति बहुवचनान्तमपि योज्यम्, काकाक्षिगोलकन्यायेन । अपरेऽपि चाकर्म्मक-सकर्म्मका धातव एवमनेनैवास्ति-करोतिक्रमेण बोद्धव्या इत्यर्थः । यत्र चार्थद्वयगतः स द्विकर्मको यथा—'दुह गावि द(? दू॰)धु गुआल'—दोग्धि गां दुग्धं गोपालकः । दुह प्रपूरणे । 'याच कांबल [प॰ ८-२] यजमान कापडि'—याचते कम्बलं यजमानं कार्पटिकः ।[2] इत्यादि । अकर्म्मक-सकर्म्मकयोश्चोक्तावयं विशेषो यदात्मनेपदानि भावकर्म्मणोरित्यनेन यदात्मनेपदं तदकर्म्मकस्य प्रयोगे भावोक्तावेव भवति । यथा—भूयते धर्म्मेण, स्थीयते निरुद्यमेन, श्रूयते सालस्येनेत्यादि । सकर्म्मकस्य तु भावे कर्म्मणि च । यथा—ग्रामो गम्यते, धर्मः क्रियत इत्यादि । यथा—दुह्यते गौः दुग्धं गोपालेन, याच्यते कम्बलं यजमानः कार्प्पटिकेनेत्यादि । अविवक्षितकर्म्मकाच्च सकर्म्मकादपि भावेऽपि । यथा—[3]

> दीयतां गृह्यतां तावत्, खाद्यतां पीयतां जनैः ।
> जीवात्मा सुस्थितो या[व]त्, क तस्यावसरः पुनः ॥ इत्यादि ।

अपरेष्वपि चाकर्म्मक-सकर्म्मकप्रयोगाः कियन्तोऽपि दर्श्यन्ते । यथा—'गांग न्हाए धर्मु हो, पापु जा'—गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति[4] । 'धर्मे बाढत पापु ओहट'—धर्म्मे वर्द्धमाने पापमवघटते । 'धर्म्मे सव व्यवहार पअट'—धर्मेण सर्वो व्यवहारः प्रवर्तितः[5] । 'पृथिवी धर'[6] पृथ्वी धरति, 'मेहं वरिस' मेघो वर्षतीत्यादयोऽचेतनव्यापाराः प्रयोज्याः । सचेतनव्यापारा [प॰ ९-१] स्त्विन्द्रियनिर्व्वर्त्या एव । इन्द्रियेषु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दानां ग्रहणं नेत्र-रसना-घ्राण-त्वक्-श्रोत्राणां बुद्धीन्द्रियाणां व्यापारः । भाषण-आदान-चङ्क्रम-उत्सर्ग-आनन्दाश्च वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानाम् । उभयाधिष्ठातृ मनः स्मरणादिव्या[पा]रस्[6] । एते

1 °भवति । 2 भवति । 3 प्रवर्तितो । 4 [illegible] 5 बुद्धि° । 6 °व्यापारम् ।

च व्यापाराः प्रत्येकमपभ्रंशेन लोकैः प्रयुज्यन्ते । तेषु च तदर्था धातवः प्रयोज्या इति भावः । अत उक्तम्—'व्यापारो धात्वर्थ' इति । तत्र यथा—'आंखि देख'—अक्ष्णा वीक्षते, अक्षिभ्यां वा । ईक्ष दर्शनाह्वानयोः (?) । चक्षुषा वा, नेत्रेण वा, लोचनेन वा, दृशा वेत्यादि । एवं पश्यति, दृशिक् प्रेक्षणे । आलोकते, लोकृ तोत्रि (?लोचृ) दर्शने । 'निहाल'—
5 निभालयते, भल परिभाषणे । एवमन्येऽपि त्याद्यन्तेन । कृदन्तेन त्वक्तयोर्यथा—'आंखि देखत आछ'—अक्ष्णा वीक्षमाण आस्ते, पुरुषश्चेत् । स्त्री तु वीक्षमाणा । कुलं तु वीक्षमाणम् । एवं पश्यन्, पश्यन्ती, पश्यत् । आलोकयन्, आलोकयन्ती, आलोकयत् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ छ ॥

'जीभें चाख'—जिह्वया स्वादति । स्वाद भक्षणे, अथवा भक्ष अदने । चाख चीख एते तु
10 देशिपदे । रशनया वा [प० ९-२] लोलया वा, आस्वादयति वा, स्वदते वा । ष्वद स्वाद आस्वादने । एवं—'जीभें चाखत आछ'—जिह्वया स्वादन्नास्ते । स्त्री तु स्वादन्ती, कुलं स्वादत् । एवं भक्षयन्, भक्षयन्ती, भक्षयदिति ।

'नाकें सूंघ'—नासिकया सिंघति । सिघि आघ्राणे । 'सूंघत आछ'—सिंघन्नास्ते । स्त्री तु सिंघन्ती, कुलं सिंघत् । घ्राणेन वा । अथवा जिघ्रति । जिघ्रन्, जिघ्रन्ती, जिघ्रत् । घ्रा
15 गंधोपादाने ।

'हाथें छुअ'—हस्तेन छुपति, हस्ताभ्यां वा । स्पृशति वा । छुपन्नास्ते, छुपन्ती वा, छुपद्वा । स्पृशन्नास्ते, स्पृशन्ती, स्पृशद्वा । छुप स्पृश संस्पर्शे । 'अंकवालि दे'—अंकपालिं ददाति, आलिङ्गति वा । रिगि लिगि गत्यर्थाः । उपसर्गादर्थान्तरम् । स्वजते वा । ष्वजु परिष्वङ्गे । अवगुंडति वा । गुडि मडि वेष्ट वेष्टने । 'मुहं चूंब'—मुखे चुंबति । चुबि वक्त्रसंयोगे । 'सेजं
20 ओंलर'—शय्यायामवललति । लल ईप्सायाम् । 'कोलं ले'—क्रोडे गृह्णाति । ग्रह उपादाने । 'वैसार'—उपवेशयति । 'आंकम धर'—आक्रमणेन धरति । धृ धारणे । 'कांध ले'—स्कन्धे गृह्णाति वहति वा । 'पीठिं चडाव'—पृष्ठे चढापयति । 'गींम धरि [प० १०-१] पेल'—ग्रीवायां धृत्वा प्रेलयति । इल प्रेरणे । 'गलें चाप'—गले चपति । चप सान्त्वने । 'चूतडं तलं देइ वइस'—स्फिजोस्तले दत्त्वोपविशति । विश प्रवेशने । एवमन्येऽपि त्वगिन्द्रियव्यापाराः
25 प्रयोज्याः । तस्य सर्वदेहव्यापित्वात् । हस्तेन स्पृशतीत्यादिषु च हस्तादिगतं त्वगिन्द्रियं हस्तादिशब्देनोच्यते । तस्यैव स्पर्शग्रहणे अधिकारात् । पादघातादयश्च स्पर्शप्रकारा एव । यदुक्तम्—"स्पृशन्नपि गजो हन्ती"ति ॥ छ ॥

'काने सुण'—कर्णेन शृणोति, कर्णाभ्यां वा । शृण्वन्नास्ते, शृण्वती, शृण्वद्वा । श्रु श्रवणे । श्रवणेन वा, श्रोत्रेण वा । आकर्णयति वा । छिद्र कर्णवेधे । अवधारयति वा ।
30 धृञ इति रूपम् ।

एवमन्येऽपि बुद्धीन्द्रियाणां व्यापाराः प्रयोज्याः । एषु च प्रयोगेषु चक्षुरादीनां प्रयोगा लोके क्रियन्ते तेन दर्शिताः । अन्यथा तु निरर्थका एव दर्शनादीनामनन्यविषयत्वात् ॥ छ ॥

अथ कर्मेन्द्रियाणाम्, यथा — 'बोलें बोल' — वाचा वदति । वागिन्द्रियेणेत्यर्थः । 'बोल बोल' — वाचं वदति । 'बोलत आछ' — वदन्नास्ते, स्त्री तु वदन्ती, [प० १०-२] कुलं वदत् । अथवा बोलं बोलतीत्येवमेव प्रयोज्यम् । बुल निमज्जन इत्यस्यानेकार्थत्वात् । एवं 'संमास' — संभाषते । 'संमासत[1] आछ' — संभाषमाण आस्ते, स्त्री तु संभाषमाणा, कुलं संभाषमाणम् । भाष व्यक्तायां वाचि । 'आवर्ज' — आवर्ज्जति । वृजी वर्ज्जने । 'आश्वास' — आश्वासयति । श्वस्[2] प्राणने । 'चुचुकार' — चुटचुटकारयति; अव्यक्तानुकरणम् । तथा 'हकार' — अकारयति । 'राव' — रावयति । टुक्षु रुक्षु शब्दे । 'गोहराव' — देशिपदम्; आह्वयतीत्यर्थः । ह्वेञ स्पर्द्धायां वाचि[च] । 'वच' — वक्ति । 'बचाव' — वाचयति । वच परिभाषणे । 'पढ' — पठति । पठ व्यक्तायां वाचि । 'गुण' — गुणति । कुण गुण आमन्त्रणे । एवमन्येऽपि वाग्व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हाथें ले' — हस्तेन गृह्णाति, हस्ताभ्यां वा । यदि वा लाति । रा ला आदानेऽपि लोके । 'हाथं ले' — हस्ते गृह्णाति, आदत्ते वा । डुदाञ दाने । 'दूं हाथें खजुहाव' — द्वाभ्यां हस्ताभ्यां खर्ज्जति । खर्ज मार्जने । 'कंरोव' — कोरयति । कुर शब्दे, अनेकार्थत्वात् । 'कुंदुआव' — कंदूयते । कंदूय सौत्रो धातुः । 'मींड' — मीडति । मील निमेषणे[3] । एवमन्येऽपि हस्त[प० ११-१] व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'पायं जा' — पादेन याति । 'जान्त आछ' — यानास्ते, स्त्री तु यान्ती, कुलं यात् । यदि वा गच्छति । गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छत् । व्रजति । व्रजन्, व्रजन्ती, व्रजत् । गम्लृ सृप्लृ गतौ । वज व्रज गतौ । चरणेन वा अंह्रिणा वा । तथा 'धाव' — धावति । धावु गति-शुद्ध्योः । अटति । अट पट गतौ । प्रतिष्ठते । स्था गतिनिवृत्तौ; उपसर्गादर्थान्तरे । भ्रमति । भ्रमु चलने । चलति । चल प्रतिष्ठायाम् । एवमन्येऽपि पादव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हग' हदने । हद पुरीषोत्सर्गे । 'हगत आछ' — हदमान आस्ते, स्त्रियां हदमाना, कुलं हदमानम् । 'रेच' — रेचति, रेचयति वा । रिच वियोजन-संपर्चनयोः । रिचिर विरेचने, अस्य तु रिणक्ति । 'पाद' — पर्द्दते । पर्द कुत्सिते शब्दे । 'वाउ सर' — वातः सरति । सृ गतौ । एवमन्येऽपि पायुव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'जह' जहति । जमु मिथुने । 'गिह' — गृह्णाति, घिण्णते वा । घिणि घुणि ग्रहणे । 'रंव' — रमते । रमु क्रीडायाम् । क्रीडाप्रकारो हि मैथुनम् । 'मूत' — मूत्रयति । मूत्र प्रस्रवणे । 'मूतत आछ' — मूत्रयन्नास्ते, [प० ११-२] स्त्री तु मूत्रयन्ती, कुलं मूत्रयत् । मेहति वा । मिह सेचने । एवमन्येऽप्युपस्थव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

इति कर्मेन्द्रियव्यापारा अपरेऽपि[4] द्रष्टव्याः ॥ * ॥

---

1 संभाषत । 2 श्वष् । 3 निमेखणे । 4 अपरेति ।

'मने धाअ'—मनसा ध्यायति । 'सोंअर'—स्मरति । 'विशर'[1]—विस्मरति, प्रस्मरति वा; उपसर्गादर्थान्तरम् । 'धायन्त आछ'—ध्यायन्नास्ते, स्त्री तु ध्यायन्ती, कुलं ध्यायत् । स्मरन्, स्मरन्ती, स्मरत् । स्मृ ध्यै चिन्तायाम् । 'चीन्त'—चीन्तति । चिति स्मृत्याम् । 'कांम'—कामयते । कमु कान्तौ । 'कोह'—कुप्यति । कुप्यन्नास्ते, कुप्यन्ती स्त्री, कुप्यत् कुलम् । एवं क्रुध्यति, रुष्यति । कुप क्रुध रुष रोषे । 'लोभ'—लुभ्यति । लुभ गार्ध्ये । 'माच'—माद्यति । मदी हर्षे । क्षीबति वा । क्षीबृ मदे । 'मान'—मानते । मान पूजायाम् । 'तूस'—तुष्यति । एवं हृष्यति । रु(तु)ष हृष तुष्टौ । एवमन्येऽपि मनोव्यापाराः प्रयोज्याः । एतेषु च प्रयोगेषु कर्त्रादिकार[का]णि[2] न प्रयुक्तान्यविवक्षितत्वात्, ग्रन्थ-गौरवभयाच्च । स्वेच्छया तु प्रयुक्तक्रियासु[3] कर्त्रादिपदं प्रयोज्यमिति । अत उक्तम्—'व्यापारो धात्वर्थः' इति । अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकी[प० १२-१]र्णके वक्ष्यामः ॥ छ ॥

अथ—'उक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात्' इत्युक्तमतोऽमुमर्थमपभ्रंशोक्त्या स्पष्ट-यन् विभक्तिविभागं च कुर्वन्नार्याचतुष्कमाह—

'कर' 'किएसि' 'करिह' कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।
एषु च 'कर' इत्युक्तौ विज्ञेया वर्तमानैव ॥ १० ॥
ह्यस्तन्यद्यतनी वा 'किएसी'त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।
'जइ पावंत, तव करत' क्रियातिपत्तेरियं चोक्तिः ॥ ११ ॥
'करिह' इति भविष्यन्ती श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।
आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥
'करउ' इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।
ह्यस्तन्यद्यतनी वा स्मेनातीतेऽपि चाद्या स्यात् ॥ १३ ॥

'कर किएसी'ति । 'कर'—इति यत्रोक्तिस्तत्र संप्रतिकालः = वर्तमान इत्यर्थः । 'किएसि' इति यत्रोक्तिस्तत्र गतः कालः = अतीत इत्यर्थः । 'करिह'—इति यत्रोक्तिस्तत्र भावी कालः = एष्यन्नित्यर्थः । ननु कुतोऽयं नियम इत्याह—'स्फुटा उक्तेः'—लोकोक्तिरेवात्रार्थे प्रमाण-मित्यर्थः । एषु[4] च मध्ये यत्र 'कर'—इत्युक्तिस्तत्र वर्तमानैव । शुद्धे[5] वर्तमाने वर्तमा-[प० १२-२]नैवेत्यर्थः । संप्रति वर्तमानैवेत्यनेन । वर्तमान-भविष्यतोस्तु यत्र प्रतीतिस्तत्र सप्तम्यादयः । तत्र वर्तमाने तावद्यथा—'भोजन कर, भुञ्ज'—अत्रार्थे भुङ्क्ते । 'पाक कर, अप' (?पच)—पचति । 'गमन कर, या'—गच्छति । 'स्थान कर, आछ'—तिष्ठति । 'शयन कर, सोअ'—शेते । 'दर्शन कर, देख'—पश्यति । 'श्रवण कर, सुण'—शृणोति । 'घ्राण

1 विशन् । 2 °कारणी न । 3 °क्रियास्तु । 4 एसु च । 5 सुद्धे ।

कर, छुंघ'—सिंहु(शिंघ॰)ति। 'आलिंगन कर, आलिंग'—आलिङ्गति। 'आस्वादन कर, आस्वाद'—आस्वादयति। 'ग्रहण कर, ले'—गृह्णाति। 'त्याग कर, छाड'—त्यजति। एवमन्येऽपि वर्तमानोक्तौ प्रयोगा द्रष्टव्याः॥ छ॥

'ह्यस्तन्यद्यतनीवा' इति। यत्र तु 'किएसि' इत्युक्तिस्तत्रातीतः कालः। तत्र च ह्यस्तनी-अद्यतनी-परोक्षा-क्रियातिपत्तयश्चतस्रोऽपि प्रयोज्याः। 'स्मेनातीते' इत्यधिकारे 'परोक्षा'; 5 'भूतकरणवत्यश्च'। इत्येताभ्यामित्यर्थः। तद्यथा—'पाक किएसि, पएसि'—अत्रार्थे—अपचत्, अपाक्षीत्, पपाच, अपक्ष्यत्—इत्येषामेकः प्रयोज्यः। 'भवन किएसि, भा'—अभवत्, अभूत्, बभूव, अभविष्यत्—इत्येषामेकः प्रयोज्यः। 'भोजन किएसि, जेंवेसि' [प॰ ११-१] अभुङ्क्त, अभुक्त, बुभुजे, अभोक्ष्यत्—इत्येषामेकः प्रयोज्यः। 'किएसि'—अकरोत्, अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत्। 'दर्शन किएसि, दीवेसि'—अपश्यत्, अद्राक्षीत्, ददर्श, 10 अद्रक्ष्यत्। 'नअन किएसि, निएसि'—अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत्। एवमन्येऽप्यतीतोक्तिव्यापाराः प्रयोज्याः॥ छ॥

'जइ पावंत तव करत' इति। 'किएसि' इति योक्तिः सा क्रियातिपत्तेर्ह्यस्तन्यादिसाधारणा। 'जइ पावंत तव करत' इति च क्रियातिपत्तेर्विशेषोक्तिः। तत्र च 'यद्यप्राप्स्यत् तदा अ[क]रिष्यत्' इति प्रयोगः। 'जइ देउ वृष्टि करत तव अन्न होंते(॰त?)'—यदि देवो वृष्टिमकरि- 15 ष्यत्, तदान्नमभविष्यत्। 'जइ इंधण पाएंत तव ओंदन पएंत'—एधांश्चेदलप्स्यदोदनमपक्ष्यत्। एवमन्येऽपि क्रियातिपत्तिप्रयोगाः कार्याः।

'करिह इति' इति। यत्र 'करिह' इत्युक्तिस्तत्र भविष्यत्कालः। तत्र च भविष्यन्ती-श्वस्तन्यौ आशीश्च। 'भविष्यति भविष्यन्त्याशीः श्वस्तन्यः' इत्यनेन आशीर्युक्तेन भविष्यति, आशिष एव पञ्चम्या वा प्रयोगः। तद्यथा—'देवदत्त कट करिह'—[प॰ १३-२] देवदत्तः कटं करिष्यति, 20 कर्ता वा, क्रियाद् वा। एवं 'भोजन करिह, जेंविह'—भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट वा। 'पाक करिह, पैह'—पक्ष्यति, पक्ता वा, पच्याद् वा। 'जाग करिह, यजिह'—यक्ष्यति, यष्टा वा, इज्याद् वा। 'त्याग करिह, तजिह'—त्यक्ष्यति, त्यक्ता वा, त्यज्याद् वा। एवमन्येऽपि भविष्यदुक्तौ प्रयोगाः कार्याः॥ छ॥

'आशिषि च पञ्चमी स्यात्' इति। इष्टार्थस्य लाभे वाञ्छि: (?) करणमाशीः, अङ्गीकारे, 25 समर्थनायाम्, कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञाऽनुमतिः, एतेषु पञ्चमी स्यात्। यथा—'बहु देवस जीवउ देवदत्त'—बहून् दिवसानजीवत् देवदत्तः, जीव्याद् वा। 'धन पुत्र सपुन होउ'—धनैः पुत्रैश्च संपूर्णो भवतु, भूयाद् वा। *। अङ्गीकारे यथा—'हउं सहसौ जिणउं'—अहं सहस्रमपि जयानि। जि जये। 'हउं पर्व्वत उ टालउं'—अहं पर्वतमपि टालयामि। टल ट्वल वैकल्ये। *। अनुमतौ यथा—'सवहिं भूतं दया करु'—सर्वेषु भूतेषु दयां कुरु। 30 'पराइं वथुं जीव छाडु'—परकीये वस्तुनि त्रि(तृ॰)ष्णां छिन्धि। 'कोवु छाडि क्षमा भजु' कोपं त्यक्त्वा क्षमां भज। इत्यादयः पञ्चमीप्रयोगविषया ज्ञेयाः॥ छ॥

'करउ' [प० १४-१] इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा' इति। 'करउ' इति विध्यर्थः। यतः अज्ञातज्ञापनं विधिः। तत्र सप्तमी-पञ्चम्यौ प्रयोज्ये । 'विध्यादिषु सप्तमी च' इत्यनेने-त्यर्थः। तद्यथा – 'धर्म्मु करउ' – धर्म्मं कुर्यात्, करोतु वा। 'संसारु अनित्यु देखउ' – संसार-मनित्यं पश्येत्, पश्यतु वा। 'सवहि उपकारिआ होउ' – सर्वेषामुपकारी भूयात्, भवतु वा। ५ एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'तथैव मायोगे ह्यस्तन्यद्यतनी वा' इति। मा स्म योगे वा (!) 'मायोगेऽद्यतनी'; 'मास्मयोगे ह्यस्तनी च' इत्येताभ्यामित्यर्थः। यथा – 'जणे हो सो भाजया जुनु याथि' – मा ह (?भ०)वत् सा भार्या यस्याः पुत्रो नास्ति, मा भूद् वा । 'सो पूतै जणिं जाम जो निर्गुणु हो' – स पुत्र एव मा जायत, मा स्म जनिष्व वा, यो निर्गुणो भवति। 'ते गुणै जणिं उपजति १० जे सवहि न उपकरति' – ते गुणा एव मोत्पद्यन्त, मा स्म वा, ये सर्वस्य नोपकुर्वन्ति । 'पपु जणि करसि' – प(? पा०)पं मा करोः, मा स्म कार्षीर्वा। 'सन्त मार्ग्गु जणि छाटसि' – सन्तं मार्ग्गं मा त्यजः, मा स्म त्याक्षीर्वा। एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'स्मेनातीतेऽपि चाद्या स्यात्' इति। आद्या=वर्तमाना। न केवलं[प० १४-२]–वर्त्तमाने, अतीतेऽपि। किन्तु स्मेन स्म-शब्देनाऽव्ययेन योगे। यथा – 'बहुतु राजा एथुं भुइं भय' – बहवो १५ राजानो अत्र भूमौ भवन्ति स्म, बभूवुर्वा। 'तेहू(ह्न० ?) करिं सभां बहुतु पु(गु०)णिआ भए सुंवति' – तेषां कृतासु सभासु, तदीयासु वा, बहवो गुणिनो भूता[:] श्रूयन्ते स्म, शुश्रुविरे वा। 'तेहु मारा (०झ ?) कालिदास माघ किरात प्रभृति केतौ एक स्वातिं गए' – तेषां मध्ये कालि-दास-माघ-किरातप्रभृतयः कियन्त एके ख्यातिं गच्छन्ति स्म, जग्मुर्वा। एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

एतच्च त्यादिविभक्तीनां प्रयोगेषु दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थविस्तरभयात् । अनेनैव क्रमेण २० ज्ञातत्यादिभिः प्रथम-मध्यम-उत्तमपुरुषेषु, एकवचन-द्विवचन-बहुवचनेषु कर्तृ-कर्म-भावोक्तिषु कालत्रयेऽपि प्रयोगा ऊह्या इति ॥ छ ॥

अथ कार्त्तानामुक्तिभेदं दर्शयितुं आर्याचतुष्कमाह –

अथ शन्तृङानशाविह विज्ञेयौ 'करत आछ' इत्युक्तौ । [प० १५-१]
'करि आछ' इति क्त्वा, णम् 'करि करि आछ' प्रयोज्यः स्यात् ॥१४
२५ **'करवें आछ' तुम् भवेत्, यदि वाऽयं 'करण या' इतीहोक्तौ ।**
शेषास्त्वनुदितभेदाः 'कर' इत्युक्तौ वुणाद्या ये ॥ १५ ॥
निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।
तेषामुक्तिः 'किएसी' त्येषैव हि सर्व्वदा ज्ञेया ॥ १६ ॥

शत्राणौ(°नौ) तु स्य-युतौ विज्ञेयौ 'करणिहार आछे'ति।
व्यापारोक्तेरन्ते वध्येत् कृत्यास्तदा[1] योज्याः॥ १७॥

'अथ शन्तृकानशाविह' इति। यथा – 'धर्मु करत आछ' – धर्मं कुर्वन्नास्ते, स्त्री तु कुर्वन्ती, कुलं[2] तु कुर्वत्। 'आनोऽत्रात्मने' – तेनात्मनेपदविषय एव। धर्मं कुर्वाण आस्ते, कुर्वाणा वा, कुर्वाणं वा। 'न निष्ठादिषु' इति षष्ठीनिषेधः। एवं 'पठन[3] करत आछ, पढत आछ' – पठन्नास्ते, पठन्ती वा, पठद् वा। 'गमन करत आछ, यान्त आछ' – गच्छन्नास्ते, गच्छन्ती वा, गच्छद् वा। यान् वा, यान्ती वा, याद् वा। 'भोजन करत आछ, जेंवत आछ' – भुञ्जान आस्ते, भुञ्जाना वा, भुञ्जानं वा। [पृ० १५-२] घिवि जिवि प्रीणनार्थौ इत्यनेन तु जिम्वन्नास्ते, जिम्वन्ती वा, जिम्वद् वा। एवमन्येऽपि॥ छ॥

'करि आछ इति क्त्वा' इति। 'एककर्तृकयोः पूर्वकाले' इति। पूर्वापरकालोपलक्षणमेतत्। तत्र यथा – 'धर्मु करि आछ' – धर्म्मं कृत्वा आस्ते। 'न्हाइ देउ पूजि, बम्हणह्(°न्हु?) दानु देइ, जेंव' – स्नात्वा, देवं पूजयित्वा, ब्राह्मणेभ्यो दानं दत्त्वा जिम्वति, भुङ्क्ते वा, भुक्तवान् वा, भो(भु°?)ज्यते[4] वा। 'पढि पांडे भा' – पठित्वा पण्डितो भूतः, अधीत्य वा। 'ओलगि सुखि आहोन्त आछ' – अवलग्य सुखी भवन्नास्ते, भविष्यति वा, भूतो वेति। एवमन्येऽपि॥ छ॥

'णम्, 'करि करि आछ' प्रयोज्यः स्यात्'। 'णम्' प्रत्ययः पुनः क्त्वार्थ एव प्रयुज्यते; परमाभीक्ष्ण्ये। 'णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम्' इति वचनात्। यथा – 'करि करि आछ' – कारं कारमास्ते, कृत्वा [5]कृत्वेत्यर्थः। 'भुंजि भुंजि या' – भोजं भोजं व्रजति, याति वा। 'देखि देखि[6] तूस' – दर्शं दर्शं तुष्यति। 'लै लै पला' – आदायमादायं पलायते। 'मारि मारि खा' – मारं मारं खादति। 'सोंअरि सोंअरि रोवा' – स्मारं स्मारं रोदति। एवमन्येऽपि॥ छ॥

'करवें आछ' तुम् भवेत्। 'वुण्-तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'। [पृ० १६-१] तद्यथा – 'धर्मु करवें किंह(°न्ह?) आछ' – धर्म्मं कर्तुमास्ते। 'पढवें किंह आछ' – पठितुमास्ते। 'गाँउं जावें किंह संजव' – ग्रामं गन्तुं संयमयति। यमच परिवेषणे॥ छ॥

'यदि वा' इति। अयं तुम्। यथा – 'करण या' – कर्तुं याति। 'पढण आव' – पठितुमागच्छति। आयाति वा। वा गति-गन्धनयोः। 'जेंवण दे' – जिम्वितुं ददाति, भोक्तुं वा। एवमन्येऽपि॥ छ॥

'शेषास्त्वनुदित' इति। अनुदितभेदा अप्रसिद्धोक्तिविशेषा ये केचन कथितेभ्यः अवशिष्टाः सन्ति ते **'कर इत्युक्तौ'** = वर्त्तमानोक्तावित्यर्थः, प्रयोज्या इति शेषः। ते च वुणाद्याः = वुण्-तृजादयः। 'पाक कर' – पाकं करोति, पाकस्य कर्त्ता वा, पाकस्य करो वा। एवं 'देवता

1 कार्या सदा। 2 कुर्वं। 3 पठन°। 4 भोज्यते। 5 कृत्वे°। 6 देखि देखि तूस।

दर्शन कर, देउ देख' — देवस्य द्रष्टा वा दर्शको वा। 'ग्राम गमन कर, गाउं जा' — ग्रामस्य गन्ता, गमको वा; याता वा। एवमन्येऽपि यथादर्शनं प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'निष्ठा-क्वस्नुप्रमुखा' इति। क्तवत्त्वादिवदित्यर्थः। तद्यथा — 'भातु भोजनु किएसि, जेंवेसि' — भक्तं भुक्तः, भुक्तवान् वा, बुभुजानो वा; ओदनं वा। स्त्री तु भुक्ता, भुक्तवती। बुभुजाना[1] वा। 'शास्त्रु किएसि' — शास्त्रं कृतः[2], कृतवान्, चकृवान्। [प० १६-२] चक्राणो वा। स्त्री तु कृता[3], कृतवती, चकुषी, चक्राणा वा। 'कलाव ला(जा०?)णेसि' — कलापं वित्तः, विद्वान् वा; स्त्री तु वित्ता, विदुषी वा। कुलं तु वित्तं, विद्वद् वा। एवमन्येपि ॥ छ ॥

'शत्राणौ(नौ) तु स्य-युतौ' इति। 'शत्राणौ(नौ) स्य-संहितौ शेषे च' इत्यनेनेत्यर्थः। तद्यथा — 'धर्मु करणिहार आछ' — धर्मं करिष्यन्नास्ते, स्त्री करिष्यन्ती, कुलं करिष्यत्। एवं 'पढणिहार आछ' — पठिष्यन्नास्ते, पठिष्यन्ती वा, पठिष्यद् वा। एवं 'जणिहार दीस' — गमिष्यन् दृश्यते, गमिष्यन्ती वा, गमिष्यद् वा। 'जेंवणिहार आछ' — जिम्विष्यन्नास्ते; भोक्ष्यमाणो[4] वा; स्त्री तु भोक्ष्यमाणा वा, कुलं भोक्ष्यमाणम्। एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'व्यापारोक्तेः' इति। वश्चेद् = वकारश्चेत् प्रयुक्तः, अपभ्रंशे दृश्यत इत्यर्थः। कृत्याः 'ते कृत्याः' इति कृत्यसंज्ञा ये तव्य-अनीय-क्यप्-ध्यण्-या इत्यर्थः। तद्यथा — 'वेद पढव' — वेदः पठितव्यः, पठनीयः। 'स्मृति अभ्यसवि' — स्मृतिरभ्यसितव्या,[5] अभ्यसनीया। 'पुराण देखव' — पुराणं द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम्, दृश्यं वा। 'धर्मु करव' — धर्मः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यो वा। एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

ननु कर किएसि करिह इति करोतिनोक्तयो निबद्धाः। अतः [प० १७-१] अपरधातुष्वितषु तर्हि कः प्रयोगप्रकार इत्याशङ्क्याह —

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात्।
तस्मादमुनैव पथा[6] शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥

करोतिर्हि सर्वधातुविषयः, अतः 'करोतिना' दर्शिता उक्तयः सर्वधातुभिरपि ज्ञेयाः। करोत्यर्थस्य सर्वव्यापकत्वात्। तथैव च प्रत्येकमुदाहरणेषु दर्शितमेव। 'तस्माद्' इति। दिङ्मात्रमेवैतद्दर्शितम्। अनेनैव च मार्गेण ये अवशिष्टप्रत्ययानां धातूनां चार्थास्तेऽप्यूह्याः — स्वबुद्ध्योद्भाव्य प्रयोज्या इत्यर्थः। तद्यथा — 'करण चाह' — कर्तुमिच्छति चिकीर्षति। 'करण इच्छत आछ' — कर्तुमिच्छन्नास्ते। 'धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात्' इति सन्। 'सुठु हो(सु होउ?)' — सो भूयते। लुकि बोभूति। 'धातोर्यैकशब्दश्चेकीयितं क्रियासमभिहारे।'

1 भुभुजान वा। 2 क्रितः। 3 किता। 4 भोष्यमाणा। 5 °रभ्यसताव्या। 6 अथा।

'पुत्र इच्छ' – पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । 'नाम्न आत्मेच्छायां क्यिन्'; 'काम्य च' । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ क्रियोक्ति[व्यक्ति]व्याख्या ॥

ॐ

अथ कारकोक्तिव्यक्तिर्व्याख्यायते । तत्र कारकाणां साधारणं लक्षणमाह –

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।
व्यापारभेद[1][प० १७-२]भिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥

तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी । पूर्वं च 'व्यापारो धात्वर्थः' (का० ८) इत्युक्तम् । अतस्तस्य = व्यापारस्य निमित्तं = निष्पत्तौ कारणं यत्, उक्तौ = अपभ्रंशभाषिते । तत् कारकं ज्ञेयम् । हि यस्मात् । क्रियानिमित्तं कारकमुच्यते । तच्च लिङ्गोक्तम् । 'धातुविभक्तिवर्ज्जमर्थवल्लिङ्गम्' । तेनोक्तम्, वृक्षादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । क्रियाकारकसमुदायो वाच्य(क्य?)म् । तत्र च क्रिया धातुप्रयोज्या । कारकं तु लिङ्गप्रयोज्यमिति भावः । ननु षट् कारकाणि । ततश्चानेककारके प्रयोगे कुत्र कतमत् प्रयोज्यमित्याह – व्यापारभेदभिन्नमिति । कारकाणि किल क्रियायां स्वस्वव्यापारेण व्याप्रियन्ते । ते च व्यापारास्तेषां भिन्नाः, तद्भेदाच्च कारकाणां भेदः । लोहकार-चर्म्मकारादीनामिव । ततश्च स्वस्वव्यापारेण चिह्नितं ज्ञात्वा कर्त्रादिकं परिच्छिद्य, तज्ज्ञैः = विदितकारकसङ्केतैः, प्रयोज्यं स्यात् = संस्कृतभाषया वाच्यं भवेत् ॥ छ ॥

अथ व्यापारभेदं कथयन्कर्तुस्तावदाह –

यः कारकः स कर्त्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतुत्वम् ।
तत्रेनन्तो धातुः संबोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥

लोकोक्तिप्रयुक्तानेक[प० १८-१]कारकमध्ये यः कारकः = क्रियां 'यः करोति स कर्ता' । बहुषु व्याप्रियमाणेषु यदुद्देशेन लोकैरयमेतत् करोति इति निर्द्दिश्यते स कर्तृवाच्य इत्यर्थः । यथा 'काठह्न स्थालिं ओदन सुआर पच' – काष्ठैः स्थाल्यामोदनं सूपकारः पचति – इत्यत्र सूपकारः । 'खेतं हंसिएं व्रीहिं लविर्ति कमारें' – क्षेत्रे दात्रेण व्रीहयो लूयन्ते कर्मकरेण' इत्यत्र कर्मकरः । इत्यादि । 'प्रेर्यश्चेत्' इति । स च कर्ता द्विविधः स्वतन्त्रः, परतन्त्रश्च । स्वतन्त्रो दर्शितः । यस्तु कर्त्ता[2] अन्येन प्रेर्यते स प्रेर्यो भवति । यदि च प्रेर्यः, तदा तस्य यः प्रेरकस्तस्य हेतुत्वं भवति । 'कारयति यः स हेतुश्च' इति वचनात् । यत्र च हेतुकर्तुः प्रयोगस्तत्र वाच्ये धातुरिनन्तः प्रयुज्यते । 'धातोश्च हेतौ' इत्युक्त इन्-प्रत्ययोऽन्ते यस्य । यथा – 'दुहाव गाइ दूधु गुआलें गोसांवि' – दोहयति गां दुग्धं गोपालेन गोस्वामी । अत्र गोपालः प्रेर्यः । गोस्वामी हेतुकर्त्ता । 'पढाव छात्रहि शास्त्र ओझा' – पाठयति छात्रं

1 भेदे । 2 कर्ता ।

शास्त्रं उपाध्यायः। अत्र च छात्रः प्रेर्यः, उपाध्यायो हेतुकर्त्ता। एवमन्यत्रापि। 'संबोध्य' इति। स च कर्त्ता संबोध्यः=संबोधनीयो भव [प० १८-२] स्यामन्त्रणविषयो भवतीत्यर्थः। क? 'संमुखीकरणे'=असंमुखः संमुखः क्रियते संमुखीकरणम्, तत्र। असंमुखं कार्यान्तरासक्तं कंचिद् यदा कश्चित् संमुखं सावधानं कर्तुमिच्छति तदा तमामन्त्रयते यथा–'हे गोपाल! ⁵गां दुग्धं दुग्धि; हे छात्र! शास्त्रं पठ'–इत्यादि। कर्त्तेति च लिङ्गार्थोपलक्षणम्। यदुक्तम्–'सिद्धस्याभिमुख्यकरणमामन्त्रणम्' इति॥ छ॥

अथ कर्मादिलक्षणमाह–

कर्म्म व्यापारफलम्, येनैतत् साध्यतेऽत्र तत् करणम्।
यस्मात् तदपादानम्, यस्मै तत् संप्रदानं च॥ २१॥

¹⁰ व्यापारस्य यत् फलम्–यदुद्देशेन प्रेक्षावान् क्रियामारभते तत् कर्म। यथौदनं पचति सूपकार इत्यत्रौदनमिति। घटं करोति कुलाल इत्यत्र घटमिति। 'येनैतत् साध्यत' इति। एतत् कर्म येनोपादानेन कृत्वा साध्यते–कर्त्रा साधकतमत्वेन यद् विवक्ष्यते तत् करणम्। यथेन्धनेन पचति सूपकार इत्यत्रेन्धनेनेति। दात्रेण लुनाति कृषाण इत्यत्र दात्रेणेति। 'यस्मात् तदपादानम्' इति। यतः पृथग् भवति, यतो बिभेति वा यतो गृह्णाति वा तद-¹⁵पादानम्। विश्लेषेऽवधिरपादानमित्यर्थः। यथा [प० १९-१] 'गांव हुंत आव'–ग्रामादागच्छति। 'बाघतौ डरा'–व्याघ्राद् दरति। 'ओझा पास वीदा ले'–उपाध्यायादधीते। एवमन्यत्रापि। 'यस्मै तत् संप्रदानं च' इति। यस्मै दातुमिच्छा भवति, यस्मै प्रीणनं करोति, यस्मै किमपि धारयते तत् संप्रदानम्। यदर्थं क्रियाफलं तदित्यर्थः। यथा–'बाम्हण गावि दे'–ब्राह्मणाय गां ददाति। 'ब्राह्मणहि लाडु प्रीति जण'–ब्राह्मणाय रोचते ²⁰मोदकः। 'वणिएं कर धणु धर'–वणिजे धनं धारयते। एवमन्यत्रापि॥ छ॥

अथाधिकरणस्य लक्षणं कारकाणां लोकोक्तीश्चाह–

अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः पृथग् यथा लोके।
जातौ, जेथु किंह, जाहां, जेइं करि, जो किछु कीज, जेंइं केहुं॥

कर्तृ-कर्मगता क्रिया यदाश्रिता स आधारः, तदेवाधिकरणमिति। यथा–'सिंहासण ²⁵आछ राजा'–सिंहासने तिष्ठति राजा। स्थाल्यां पच्यत ओदन इति। एवमन्यत्रापि। 'अथैषाम्' इति। अथेदानीम्, एषां कारकाणामुक्तिरपभ्रंशे प्रयोगः। लोकव्यवहारे प्रत्येकं यथा। 'जातौ' इति। यतः-तौ इति शब्दस्तदपा[दा]नं लोके। यथा–'तुम्हतौ [प० १९-२] अम्हे'–युष्मत्तो वयम्। 'अम्हतौ तुम्हे'–अस्मत्तो यूयम्। 'तातौ अम्हे ईहां आछ'–ततो वयमिहास्महे। 'अम्हतौ सौ वाढा'–अस्मत्तः स ववृधे। तथा–'ताहांहुंत आ'–तत ³⁰आगतः। 'ईहांहुंत गा'–इतो गतः–इत्यादि। 'जेथु किंह' इति। 'जेथु किंह, जा किंह,

जाहे किंह' – इत्याद्युक्तिः संप्रदानस्य, यस्मै कृते इत्यर्थे। तथा 'का किंह, क करैं' [कस्य?] अर्थे। 'कवणे काजें गा' इत्युक्तौ कस्मै गत इत्यादि संप्रदानम् । 'जाहां' इति । 'जाहां बैस ताहां दीस' – यत्रोपविशति तत्र दृश्यते । 'जाहां आछ, ताहां वांछ' – यत्रास्ते तत्र वाञ्छति । एवमधिकरणोक्तिः । 'जेहं करि' इति । येन कृत्वेति[1] । 'इंधणे रांध, हंसिएं लव' – इन्धनेन राध्यति, दात्रेण लुनाति – इति करणोक्तिः। 'जो किछु कीज' इति । यत् किञ्चित् क्रियते । यदर्था क्रिया इत्यर्थः । यथा 'भातु रान्धा' – भक्तं राध्यते । 'पोलि पाच' – पोलिका पच्यते । एवं कर्मोक्तिः । 'जेंइं केहुं' इति । येन केनापि क्रियते, यः कश्चित् क्रियायां प्रेक्षा-पूर्वकारी प्रवर्त्तते, एतैः सहेत्यर्थः । एतेन कुतोऽपि, कस्मैचिदपि, कस्मिन्नपि, केनापि, किमपि, कश्चिदपि करोतीति कारकाणां व्यापारभेदो लोकोक्त्या [प० २०-१] प्रतिपादितो भवति । तद् यथा – 'भूषहितौ ब्राह्मणु किंह थालिं करि'; एवं 'इंधणे भातु रान्ध ब्राह्मणु' – बुभुक्षात आत्मने स्थाल्यामिन्धनेन भक्तं राध्यति ब्राह्मणः । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

अथ लिङ्ग-संख्यादीनां कारकधर्माणां संबन्ध-विशेषणयोश्चोक्तिव्यक्तिं कुर्वन्नार्या-द्वयमाह –

> पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।
> एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥
> स त्वमहं[2] वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।
> संबन्धः स्वीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥

'पुं-स्त्री' इति । अपभ्रंशे ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेषां पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्, लोकतो = लोको-क्तितः, परिच्छेद्यं = निश्चेतव्यम् । यथा 'मणुसु जेंम' – मानुषो जिम्वति, भुङ्क्ते वा । 'मेहलि सोअ' – महेला[3] स्वपिति । 'नपुंसक जाम' – नपुंसकं जायते । 'एक पुरुष' – एकः पुरुषः । 'दुइ जोईं' – द्वे जु(यु)वत्यौ । 'बहुतु वृन्द' – बहूनि वृन्दानि । अथवा लोकतस्तज्ज्ञलोकेभ्यः, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । यस्य शब्दस्योक्तितो लिङ्गनिश्चयो न भवति तस्य, तज्ज्ञं लोकं पृष्ट्वा कार्य इत्यर्थः । उक्तिमात्रादेव तस्यासिद्धेः । तद्यथा – 'जालें [प० २०-२] डाह' – ज्वालेन ज्वालया वा दह्यते । 'विमाण आव' – विमानं विमानो वा आगच्छति । 'सरदं ऋतुं तड सु सोह नदीकर' – शरदि ऋतौ नद्यास्तटः तटं वा तटी वा सुष्ठु शोभते । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'संख्यास्त्विह' इति[4] । इहापभ्रंशे संख्या[5] एकादिकाः । संख्ययैवोत्कीर्तितया ज्ञेया[ः], न पुनरुपायान्तरेणेत्यर्थः । द्वित्व-बहुत्वयोस्तुल्योक्तिकत्वात् । तद्यथा – 'एक जा' – एको याति, एका वा याति, एकं वा । 'दुइ अच्छति' द्वौ तिष्ठतः, द्वे वा तिष्ठतः, द्वे वा । 'बहुतु पूत भए' – बहवः पुत्रा बभूवुः । 'दुई बेटीं भईं' – द्वे बेट्टिके बभूवतुः । 'एक गदिआण पावेसि' –

---

1 क्रियेति । 2 सतत्मई । 3 मेहल । 4 संख्यास्तिह° । 5 संख्या ।

एकं गड्डिकानाणकं भास्वान्। 'दुइ गदिआणे, बहुतु गदिआणे'—द्वे बहूनीति। एव-मन्यत्रापि ॥ छ ॥

'स त्वमहं वा पुरुषाः'। पुरुषपरिच्छेद उक्तेरेव स्पष्ट इत्यर्थः। तद्यथा—'सो कर' इत्युक्तिर्लिङ्गत्रयेऽपि तुल्यैव। एवं द्वित्वादिष्वपि। तेन स करोति, सा करोति, तत् करोति। 'ते दुइ करति'—तौ द्वौ, ते वा, ते वा कुरुतः। 'ते बहुतु करति'—ते बहवः, ता बह्वयः तानि बहूनि। एवं 'तुं करसि'—त्वं करोषि; 'तुम्हे दुइ करहु'—युवां कुरुथः; 'तुम्हे बहुतु करहु'—यूयं बहवः [प० २१-१] कुरुथ। पुरुषाः, स्त्रियः, कुलानि वा। एवं, 'हौं करओं (उं ?)'—अहं करोमि। 'अम्हे दुइ करहु'—आवां कुर्व्वः। 'अम्हे बहुतु करहु'—वयं बहवः कुर्म्मः। लिङ्गत्रयेऽपि तुल्यमतस्तत्परिच्छेदस्तद्विशेषोक्तेरेवेति ॥ छ ॥

'उक्तानुक्तत्वम्' इति। द्वितीयादिविभक्तिप्रतिपाद्यं यत् कारकं तदनुक्तम्। कारकवि-हितत्यादिप्रत्ययादिप्रतिपाद्यं क्रियासंबद्धलिङ्गार्थप्रतिपाद्यं चोक्तम्। ते च द्वे अपि तु उक्तित एव—अपभ्रंशभाषितादेव व्यक्ते = स्पष्टे प्रतीयेते। तद्यथा—'छात्रु गाउं या'—छात्रो ग्रामं गच्छति। अत्र हि कर्म्मत्वं द्वितीयया व्यज्यते, अतो अनुक्तम्। उक्तं कर्तृत्वं ति-प्रत्ययेन गमनसंबद्धेन लिङ्गार्थेन वा, अत उक्तम्। 'छात्रें गाउं जाइआ'—छात्रेण ग्रामो गम्यते। अत्र तु कर्तृत्वं तृतीयया प्रतिपाद्यते, अतोऽनुक्तम्। कर्मत्वं तु ते-प्रत्ययेन गतिसंबन्धेन लिङ्गा-र्थेन च, इत्यत उक्तम्। छात्रेण गम्यते, छात्रेण भूयत इत्यादि तु भावोक्तिः। अत्र च कर्तैवानुक्त इति। एवमन्यत्रापि ॥ छ ॥

'संबन्धः स्वीकारात्'। स्वमात्मीयमुच्यते। अ-स्वं स्वं क्रियते-स्वीकारः। लोकोक्तौ स्वीकारात् संबन्धो व्यज्यते। यथा—'राजाकर पुरुषु'—राज्ञः पुरुषः। तेहूं दूकर [प० २१-२] गाउं'—तयोर्द्वयोर्ग्रामः। 'अम्हार वनु'—अस्माकं वनमित्यादि ॥ छ ॥

'विशेषणं तु व्यवच्छेदात्' इति। इतरसत्तानिवृत्तिहेतुर्विशेषणमुच्यते। तत्र लोकोक्तौ कुतोऽवगन्तव्यमित्याह—'व्यवच्छेदात्'। तद्यथा—'सुकिलि गाइ लउडें हाकु'—गामभ्याज शुक्लां दण्डेन। रक्तादीनां व्यवच्छेदः। 'बम्हण इं पर निवंतेसु'—ब्राह्मणानेव परं निमन्त्रयिष्यसि। क्षत्रियादिपरिच्छेदः। 'पढेसु पर'—पठिष्यसि परम्। [1]क्रियान्तरव्यव-च्छेदः। 'सोनें इं पर दे'—सुवर्णमेव परं ददाति। द्रव्यान्तरव्यवच्छेदः। परमार्थतस्तु सर्वाण्येव वाच्यानि व्यवच्छेदफलानि। केवलं विवक्षापेक्षा तत्प्रतीतिरतो न प्रकथ्यते। अर्थात् सिद्धार्था—इति।

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्या ॥

ॐ

---

1 क्रयांतर°।

अथोक्तिभेदव्यक्तिर्विधीयते । तत्रादावुक्तिभेदबीजमार्ययाऽऽह –

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।
तत्पल्लवास्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥ [प० २२-१]

उक्तेश्चोत्पत्तौ – जन्मनि मूलं प्रधानं कारणं दशैव पदार्थाः । अत्र = लोकानां वाग्व्यवहारे । शब्दार्थो हि शब्देन प्रयुक्तेन प्रतिपाद्यते । स च दशप्रकार एव । लिङ्गार्थादिर्वक्ष्यमाणः । ये तु तदितरे, तेषामेव मूलभूतानां पदार्थानां पल्लवाः । तदाश्रयकृतभेदाः – ते च ते आश्रयाश्च । आश्रयो विषय उच्यते । कृतो[1] भेदो यैस्ते तथा । तदाश्रयेषु कृतभेदास्तदाश्रयकृतभेदाः । अथवा, त एव दश पदार्था आश्रयो विषयो येषाम्, तथा कृतो भेदो यैः । ततस्तदाश्रयाश्च ते कृतभेदाश्च तदाश्रयकृतभेदाः । तेषु दशसु पदार्थेषु ते आश्रिताः, तेषामेव पदार्थानामुत्पादितोक्तिभेदाः । उक्तिभेदहेतवस्ते धर्माः । न पुनः पृथक् प्रयोज्यमर्थान्तरमेकादशं किञ्चिदित्यर्थः । अतो दशैव पदार्था इति, नतु तदितरे । तर्हि के ते इत्याह – ते च कालाद्याः – इति । कालो लिङ्गं संख्या पुरुषा इत्यादयः ॥ छ ॥

अथ तानेव पदार्थानाह – [प० २२-२]

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकषट्कं ततश्च संबन्धः ।
आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥

प्रथमं तावल्लिङ्गम् – अव्यतिरिक्तो लिङ्गार्थः । द्वितीया क्रिया – धात्वर्थः । ततः कर्तृ-कर्म-करण-संप्रदान-अपादान-अधिकरणानि षट् । ततश्च संबन्धः । एवं नव । दशमं च आमन्त्रणम् । एते च लिङ्गार्थादयो नव पदार्थाः, केवला अपि विवक्षाविषया भवन्ति, प्रयुज्यन्ते च । आमन्त्रणं तु लिङ्गार्थसंबद्धमेव परं प्रयोगं याति, न केवलम्; तस्य तदेकविषयत्वात् । आमन्त्रितो हि 'किं भणसि?' इत्यपेक्षते । तदुत्तरेण च वाक्यं समाप्यते, अतो नास्य केवलस्योक्तिः । अत उक्तम् – किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ – इति । अतो नवानामेव भेदा दर्शनीया इति भावः ॥ छ ॥

अथोक्तिभेदोत्पत्तिक्रमं तत्संख्यां चाह –

एषां चैकद्व्यादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।
पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥

एषां च लिङ्गार्थादीनां पदार्थानां नवानां संबन्धपर्यन्तानां पञ्चशतान्युक्तीनां भवन्ति । कीदृशानि ? – एकादशसंयुतान्येव – नैकयाप्युक्त्या हीनानि नाप्यधिकानीत्येवार्थः । कथंभूता[प० २२-३]नाम् ? – एकद्व्यादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानाम् । तद्यथा – एकैकविवक्षायां नवैवोक्तयः, द्वयोर्द्वयोः षट्त्रिंशत्, त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुरशीतिः । चतुर्णां चतुर्णां

षड्विंशत्यधिकं शतम् । एवं पञ्चानां पञ्चानामपि षड्विंशत्यधिकं शतम् । षण्णां षण्णां चतुरशीतिः । सप्तानां सप्तानां षट्त्रिंशत् । अष्टानां अष्टानां नव । नवानामपि विवक्षायामेकम् । एवं पञ्चशतान्येकादशाधिकान्युक्तीनां भवति । कथमियं संख्योत्पद्यत इति चेत्, उच्यते — नवकाद्येकान्तानेकाद्युत्तरच्छेदानङ्कानालिखेत् । ते च यथा —

९	८	७	६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६	७	८	९

ततः पूर्वेण परं हत्वा स्वच्छेदेन भजेत् । लब्धं छेदे संख्यानां पदार्थानामुक्तिभेदसंख्या भवति । तद्यथा — नवानामध एकच्छेदः । ततश्चैकैकस्य लिङ्गार्थादिपदार्थस्य विवक्षायां नवैवोक्तयः, ९; ततो नवभिरष्टकं हत्वा द्वाभ्यां विभजेल्लब्धं षट्त्रिंशत्, ३६; द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायामुक्तिभेदाः । ततो षट्त्रिंशता सप्तकं हत्वा त्रिभिर्विवक्ष्य लब्धं चतुरशीतिः, ८४; त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायामुक्तिभेदाः । एवमेव चतुर्णां षड्विंशं शतं, १२६; [प० २३-२]

पञ्चकादीनामपि विलोमेनैता एव संख्या । यथा पञ्चानां १२६; षण्णां ८४; सप्तानां ३६; अष्टानां ९; नवानामेकं १; सर्वेषां भेदसंख्या ५११ । अत्रार्थे सूत्रम् —

नवकाद्येकप्रान्तानङ्कानालिख्य ताडयेत् क्रमशः ।
पूर्व्वेण परं विभजेदेकाद्येकोत्तरैरङ्कैः ॥
छेदकसंख्यार्थानामुक्तिभिदस्ता भवन्ति सर्वेषाम् ।
एकद्व्याद्युक्तीनां भेदमितिः सा भवेदेवम् ॥ इति ।

उदाहरणं वक्ष्यते ॥ छ ॥

अथ 'शेषास्तु तत्पल्लवाः' (का० २५) इत्युक्तमतस्तानाह —

कालत्रयमथ च क्त्वा-तुम्-शन्तृङभीक्ष्णतादयो लिङ्गम् ।
संख्या पुरुषा उक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तेषाम् ॥ २८ ॥

पूर्व्वं ये दश पदार्थाः कथितास्तेषु मध्ये क्रियायास्तावदभेदहे[त]वः के ?, ते कालत्रयं तावत् वर्त्तमानातीतानागतसंज्ञः(॰ज्ञम् ?) । एकैव क्रिया स्वपरिच्छिन्नकालत्रयसंबन्धात् त्रिधा भवति । तत्स्वरूपत्वाच्च तस्यास्तद्धर्म्मत्वमुक्तम् । यस्य हि यत्स्वरूपं स तस्य धर्म उच्यते । यथाग्नेरुष्णता । क्त्वा-तुमादयः प्रत्ययार्थाश्च क्रियोक्तिभेदहेतवः । कारकोक्तिभेदहेतवश्च । यथा — लिङ्गं तावत् पुं-स्त्री-नपुंसकाख्यम्, संख्या पुरुषा उक्तानुक्तत्वे [प्र० २४-१] च, एत एव च संबन्धस्यामन्त्रितस्य च । अत एते पल्लवा इव । यथा वृक्षस्य मूलं भवति, तदुद्भूताश्च पल्लवा वृक्षं विस्तारयन्त्येवं धात्वर्थ-लिङ्गार्थादयो मूलभूता वृक्ष पदार्थाः, तद्विस्तारकृतश्चैते धर्मा इत्यर्थः ।

नन्वेतैः कालादिभिः पञ्चैर्यावन्तो भेदा भवन्ति तत्संख्याऽपि किमिति न दर्शिता इत्याह—

एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।
यस्माद्धर्म्मिणि विदिते तद्गतधर्म्माः स्वसंवेद्याः ॥ २९ ॥

यदा हि पटो जातस्तदा तद्गता ये शुक्लत्वैकत्वसूक्ष्मत्वादयो धर्म्मास्ते तत्संबन्धत्वाद् विदिता एवार्थात् । यतः संकेतादर्थाधिगतिर्धर्मविशिष्टश्च । धर्मी संकेतविषय इति भावः । यस्माद्—इति । धर्मिणि धात्वर्थलिङ्गार्थादिके विदिते सति तद्गता ये धर्म्मा अवयव-प्रायास्ते स्वसंवेद्या एव—स्वयमेवात्मानं वेदयन्ति । न हि गवि ज्ञाते खुर-ककुदादयः शाब-लेय-धावलेयत्वादयो वा धर्म्मास्तद्गता अविज्ञाता भवन्ति । धर्म्मिणो धर्माश्रयत्वात् । यस्य वस्तुनो यत्स्वरूपं स तस्य धर्म्म उच्यते यतः । तस्मात् धर्म्मनिबन्धना ये धर्म्मिणां भेदास्तेषां विशेषकथनमनुप [प० २४-२] युक्तमेवेति । तस्मान्नवानामेवोक्तिभेदा दर्श्यन्त इति भावः ।

अथोदाहरणानि । तत्र च लिङ्गार्थादीनां नवानामप्येकैकस्य, ततो द्वयोर्द्वयोः; इत्यादिक्रमेण ये भेदास्तेऽत्रोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विभक्ता लिखनीयाः । लोकव्यवहारस्य तदात्मकत्वात् । उक्तिर्हि प्रश्न उच्यते तदुत्तरं च प्रत्युक्तिः । प्रश्नोत्तरस्वरूपश्च लोके शब्दव्यवहारः प्रायः । यश्च प्रश्नविषयः स 'किं' शब्देन लोकैः प्रयुज्यते । अतो यत्रोक्तौ लिङ्गार्थादिषु यावन्तः 'किं' शब्दविषयाः, सा तावतामुक्तिरुच्यते । एकस्मिन् पृष्टे सत्येकस्योक्तिः, द्वयोः पृष्टयोर्द्वयो-रुक्तिः, त्रिषु त्रयाणामित्यादि यावन्नवसु पृष्टेषु नवानामिति । तत्र लिङ्ग-संख्या-पुरुषैः पञ्चैर्वि-भक्तस्य केवललिङ्गार्थस्य विवक्षायामुक्ति-प्रत्युक्त्योर्यथा—परिचितेन सहागतमपरिचितं दृष्ट्वा कश्चित् कंचित् पृच्छति—'को ए'—कोऽयम् । परिचितस्योत्तरम् [प० २५-१]—'मोर विसिठु'—मम विशिष्टः । अत्र हि प्रश्नोत्तरयोरन्यतिरिक्तो लिङ्गार्थो विषयः, अत इयं लिङ्गार्थोक्ति-रुच्यते । एवं वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि ज्ञेयम् । 'को ए'—कावेतौ ?, राजपुरुषौ । 'को ए'—क एते ?, राजद्विजाः । स्त्रीविषये तु प्रश्ने यथा—'को ए'—केयम् ?, ब्राह्मणी । 'को ए दू'—के एते द्वे ?, मासोपवासिन्यौ । 'को ए जोई'—का एता युवत्यः ?, प्रोषितभर्तृकास्त्वत्सेवक-सिष्या(शिष्या° ?)नां वध्वः । नपुंसकविषये यथा—'काह ए'—किमिदम् ?, द्वीपान्तरफलम् । 'काह ए दुइ वस्तु'—के एते द्वे वस्तुनी ?, लवण-हिङ्गुनी । 'काह ए सब'—कान्येतानि सर्वाणि ?, त्वद्भार्याभरणानि । सामान्योक्तौ तु प्रश्ने—'काह ए'—किमिदम् ?, वृक्षः, कुण्डम्, कुमारीत्याद्युत्तरं भवत्येव ।

निर्धारितप्रश्ने तूक्तिर्यथा । 'तेन्ह मांझ कवण ए'—तयोस्तेषां वा मध्ये कतमोऽयम् ?, सर्वज्येष्ठः । अथवा कतमावेतौ ?, ज्येष्ठ-कनिष्ठौ । [प० २५-२] कतमे एते ?, ज्येष्ठभार्यापुत्राः । कतमेयम् ?, कनिष्ठा वधूः । कतमे एते ?, ज्येष्ठपुत्रवध्वौ । कतमा एताः ?, राज्ञो विलासि-न्यः । 'अरे जाणसि एन्ह मांझ कवण तोर भाइ'—अहो जानास्येषां मध्ये कस्तव भ्राता ?, उत्तरम्—स्वम् । पार्श्वस्थः पृच्छति—'कहुडा कवण'—कनिष्ठः कतमः ?, उत्तरम्—'हौं'—

अहम् । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषविशिष्टस्य लिङ्गार्थस्योक्तय ऊह्याः । एवं केवल-लिङ्गार्थोक्तिः ।

अथ क्रियाया मात्रविवक्षायामुक्तयो यथा—'अहो काह ईहां कीजए'—भोः किमेतदिह क्रियते; अथवा 'व्यापरिअ'—व्याप्रियते ?, उत्तरम्—'पढिअ'—पठ्यते; अथवा 'पैअ'—पच्यते; अथवा 'खेलिअ'—खेल्यते; क्रीड्यते वा । 'काह इंहां तूं करसि'—किमत्र त्वं करोषि ?, 'पअउं'—पचामि । 'काह इंहां करहु'—किमत्र कुरुथः ? [ ] पठावः । किमत्र कुरुथ [ ] पठामः । 'काह कीजत आच्छ'—किं क्रियमाणमास्ते ?, पच्यमानम् । 'काह करत आच्छिअ'—किं कुर्वता स्थीयते, आस्यते वा, पचता । एवमादि वर्त्तमाने ॥ छ ॥ [प० २६-१]

अथातीते—'अरे एति वार तैं काह किअ तांहा'—अहो एतावतीं वेलां किमकारि तत्रैव ?, 'पढा'—अपाठि, पठितं वा; [पआ ?] अपाचि, पक्वं वा । 'काह करत आच्छे'—किं कुर्वता स्थितम् ?, 'पढत'—पठता । 'पयन्त'—पचता ।

अथैष्यति—'काह करिहसि'—किं करिष्यसि ?, 'पढिहउं'—पठिष्यामि । 'ओंलगिह-उं'—अवलगिष्यामि । 'काह करणिहार आच्छसि'—किं करिष्यंस्तिष्ठसि, किं कर्तुकामो वा ?, 'पढणिहार'—पठिष्यन्, पठितुकामो वा । 'काह करत आछीहसि'—किं कुर्व्वन् स्थास्यसि ?, 'पढत'—पठन् । 'काह करणे(णि ?)हारें आछिअ'—किं करिष्यमाणेनास्यते ?, 'पढणि-हारे'—पठिष्यमाणेन । 'काह करव'—किं करिष्यते ?, 'पढव'—पठिष्यते, वक्ष्यते वा । एवमितरधातवोऽपि यथेष्टं प्रयोज्याः । 'काह करि, काह करत आच्छसि ?, रांधि जेमत आच्छउं'—किं कृत्वा कुर्व्वन्नसि ?, राद्ध्वा पक्त्वा वा जिंवन्नसि, भुञ्जानो वा । 'काह करि काह कीज हो ?, पइ जेंविअ'—किं कृत्वा, किं क्रियते ?, पक्त्वा जिंव्यते, भुज्यते वा । 'काह इंहां कीज ?, पै पै खाज'—किमत्र [प० २६-२] क्रियते । पक्त्वा पक्त्वा खाद्यते; पाचं पाचं वा खाद्यते । 'काह ईहा कर ?, जेंवि जेंवि जा'—किमत्र करोति ?, जिम्वित्वा जिम्वित्वा याति; अथवा भोजं भोजं व्रजति । 'काह करण, किंह, काह करत आच्छसि, आछिअ वा, काह कीज वा'—किं कर्तुं, किं कुर्वंस्तिष्ठति, कुर्वता स्थीयते वा, किं क्रियते वा । 'जेंउंवे किहं राधत आच्छउं, आच्छिअ राध्न'—जिंवितुं राध्यता स्थीयते, भोक्तुं पचता वा, भोक्तुं पच्यते वा । 'काह करत, काह करसि'—किं कुर्वन्, किं करोषि ?, 'पढत रांधउं'—पठन् राध्नोमि, पचामि वा । 'काह करत, काह कीज ?, पअंत पढिअ'—किं कुर्वता, किं क्रियते ?, पचता पठ्यते । एवं युगपत्क्रियमाणयोः क्रिययोर्गौणमुख्यभावे । तं विना तु, किं किं क्रियते—'काह काह कीज ?, पइअ, पढिअ'—पच्यते पठ्यते । एतच्च दिङ्मात्रम् । एवमन्येऽपि क्रियामात्रविवक्षायां सपल्लवा उक्तय ऊह्याः । एवं केवलक्रियोक्तिः ।

अथ केवलकर्तृविवक्षायामुदाह्रियते । स च कर्ता द्विविध उदाहार्यः, उक्तश्चानुक्तश्च ।

तत्र चोक्तस्य कर्तुर्लिङ्गा[प० २७-१]र्थादयं विशेषो यदयमुक्तकर्तृशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते । लिङ्गार्थस्तु स्वरूपेणैव । 'को ए सोअ' – क एष स्वपिति शेते वा । 'को ए सोअन्त आच्छ' – क एष स्वपन्नास्ते, शयानो वा ?, उत्तरम् 'पहारी' – प्रहर[क]दाता । 'केइं ए सोविअ' – केनैतत् सुप्यते, शय्यते वा ?, 'पहारी' – प्रहरकदात्रा । 'को ए रांध' – क एष राध्यति, 'को ए रांधत आच्छ' – क एष राध्यन्नास्ते, पचन् वा ?, सूपकारः । केषा राध्यति ?, सूपकारी । किमेतत् पचति ? व्यञ्जनम् । सूपकारकुलम् । 'केइं ताहां जेंउंअ' – कस्तत्र बुभुजे, अजिवद् वा ?, सा(?) ब्राह्मणः । 'को ताहां जेंवत आछ' – कस्तत्र भुञ्जन आसीत् ?, द्विजः । 'इंहां को पढिह' – अत्र कः पठिष्यति ?, द्विजात्मजः । 'इंहा को पढणिहार आछ' – अत्र कः पठिष्यन्नास्ते ?, छात्रः । 'अम्हपास केइं पढव' – अस्मत्तः केन पठितव्यम्, अस्माकं पार्श्वे वा ?, द्विजसुतेन । एवं द्वित्व-बहुत्वयोरपि । गुरुं शिष्यः पृच्छति – 'राउळें पाहु रांध को आच्छिह' – राजकुलचरणानां संनिधौ कः स्थास्यति ?, गुरोरुत्तरम् 'तूं' – त्वम् । 'मोर क्षेम को करिह' – मम क्षेमं कः करिष्यति ?, [प० २७-२] उत्तरम् 'हौं' – अहम् । एवमन्या अपि पल्लवस्य कर्तुरुक्तय ऊह्याः । एवं केवलकर्तुरुक्तिः ।

अथ हेतुकर्तुर्विवक्षायामुदाह्रियते । 'कवण ए छाती तर्डे (?) राकर सागर ओडहूपास सणावन्त आच्छ' – क एष धृतच्छत्रो राजसागरमुद्रैः स्नानयति, स्नानयन्नास्ते ?, सूरपालो नाम राजपुरुषः । 'केइं ए देउलु कराविअ' – केनैतद् देवकुलं कार्यते ?, 'करांवित आच्छ' – कार्यमाणमास्ते ?, धनपालेन । 'केई ए ईहां बाम्हण थापे' – क इहैतान् ब्राह्मणान् स्थापयामास ?, गोविन्दचन्द्रदेवः ॥ छ ॥ 'हो इह कोउ जो कनमेरुतुलु प्रासादु कराविह' – भविष्यति कोऽपि यः कर्णमेरुतुल्यं प्रासादं कारयिष्यति ?, 'राजा जइ कोउ' – राजा यदि कश्चित् । सुपुत्रः पृच्छति – 'अहो पितरहो को तुम्ह तारिह' – अहो पितरः को युष्मांस्तारयिष्यति ?, उत्तरम् 'तुहिं' – त्वमेव । पुनः पृच्छति – 'मोंहिं तहिं के वढाविहंति' – मम तर्हि के संवर्द्धयितारः ?, उत्तरम् 'अम्हेइ' – वयमेव । एवमन्या अपि हेतुकर्तुरुक्तय ऊह्याः । एवं हेतुकर्तुरुक्तिः ।

अथ केवलकर्म्मविवक्षायामु [प० २८-१] दाह्रियते । तच्च कर्म्म द्विविधमुक्तमनुक्तं च । तत्रोक्तस्य कर्म्मणो लिङ्गार्थादयं विशेषो यदुक्तकर्मशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते, लिङ्गार्थस्त्वव्यतिरिक्तः स एव । तद्यथा – 'अहो काह ए सुआरे वेंटलि किएं रांध' – भोः किमसौ सूपकारः कृतसि(शि)रोवेष्टनो राध्यति ?, 'भातु' – भक्तम्, ओदनं वा । 'काह पचन्त आछ' – किं पचन्नास्ते ?, 'पुप' – अपूपान् । 'ए जोइ काह इंहां रांध' – इयं युवती(तिः) किमत्र राध्यति ? व्यञ्जनम् । 'ए कहार काह संपाडति' – एतौ काहारौ किमत्र संपादयतः, एते काहारा वा किमत्र संपादयन्ति ?, 'इंधणपाणि' – इन्धनोदकम् । 'काह जेंवित आच्छ' – किं भुज्यमानमास्ते ?, 'काह जेंविअ' – किं भुज्यते ?, 'घिए सांकरे सेंउं

सातु' — सघृतस(श)र्कराः सक्तवः । कृस(श)रा वा, पायसं वा । 'बेटा काहां गा' — बेटकः किं जगाम, गतवान् वा । कन्या तु गतवती । 'ओझाउलु' — उपाध्यायगृहम् । 'पडवसीकर घरु' — प्रतिवेशिनो गृहम् । भृत्यः स्वामिनं पृच्छति — 'पहरें को ईहां धरिहंति राउलु' — प्रहरके किं(कः?)मत्र नियोक्ष्यन्ति चरणाः ?, 'तोहि' — त्वामेव । 'राउलं को धरव' — चरणैः ५ को धर्तव्यः ?, 'तुहीं' — त्वमेव । [प० २८-२] 'विआलि को हउं मागिहउं' — विकालिकां कमहं याचिष्ये ?, 'अम्हे' — आ(अ)स्मानेव । 'को मै भोजन मागव' — को मया भोजनं याचितव्यः ?, 'अम्हेइ' — वयमेव । एवमन्या अपि सपल्लवस्य कर्मण उक्तय ऊह्याः । इति कर्मोक्तिः ॥ छ ॥

अथ करणविवक्षायामुक्तय उदाह्रियन्ते — 'देउ काहें धाए' — देवं केन ध्यायति ?, १० 'मने' — मनसा । 'नइ काहें पव(त?)रिसि' — नदीं केन प्रतीर्णवान् ?, 'बाहन्हे(ह्व ?)' — बाहुभ्याम् । 'छांटेहें काहें विद्या अवड' — सत्वरं कया विद्या आपद्यते ?, 'प्रज्ञै' — प्रज्ञया ।

अथवा वृत्तैरुदाह्रियते । तद्यथा —

दुर्जयो जायते वीरः केन संग्रामसंकटे ? — खड्गेन ।
सन्तरन्ति नदीं धीरा[ः] काभ्यां साहसशालिनः ? — बाहुभ्याम् ।
१५ जगत् क्षीरार्णवे मग्नमिव कैर्जायते निशि ? — शरच्चन्द्रकरैः । एवं पुंसि ॥
निकृत्तचरणस्तूर्णं पथि याति कयैकया ? — काष्ठघोटिकया ।
ग्रीष्मसंतप्तभूपृष्ठे काभ्यां संचर्यते जनैः ? — उपानद्भ्याम् ।
पर्जन्यः कुरुते विश्वं काले काभि[ः] पुनर्नवम् ? — वृष्टिभिः । एवं स्त्रियाम् ॥
कुलालैर्नीयते केन मृत्पिण्डोऽपि च पात्रताम् ? — चक्रेण ।
२० काभ्यामालोकये[त्] लोकः कार्यजातमहर्निशम् ? [प० २९-१] — नेत्राभ्याम् ।
अपि बालनृपं राज्यं वर्त्तते कैर्दृढव्रतैः ? — पात्रैः । एवं नपुंसके ॥

एता एव च क्रिया अतीतानागतयोरप्युदाहार्याः ।

सेनापतिः पतिं ब्रूते नाथ केन जयस्यरीन् ? — त्वया । एवं युष्मदि ।

पुनः पृच्छति —

२५ केनैताः संपदो नित्यं जायन्ते मे नवा नवाः ? — मया । इत्यस्मदि ।

एवमन्या अपि सपल्लवाः करणोक्तयः ऊह्याः । एवं करणोक्तिः ॥ छ ॥

अथ केवलसंप्रदानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा — 'ए बेटी काहि देवि' — इयं कन्या कस्मै देया ?, उत्तरं श्लोकेन —

सजातीयाऽसगोत्राय योग्याय गुणिनेऽर्थिने ।
३० मातापित्रोः पञ्चसप्तशाखान्तरितजन्मने ॥

उपस्थितं महत् पर्व्व वित्तं न्यायार्जितं च मे ।
पृष्टः कस्मै ददामीति पात्रायेत्युत्तरं वदेत् ॥
यस्मै यद्रोचते विप्रास्तेन तत् कथ्यतामिह ।
इत्युक्त्वा वाञ्छितं तेभ्यो दत्तमक्षयमुच्यते ॥
यस्मै धारयते वित्तमात्तं संकल्पितं धृतम् ।
तस्मै तदखिलं दद्याद् ऋणशेषं न धारयेत् ॥
पात्रापात्रकथा देव-पितृकृत्ये विचार्यते ।
वित्ते सत्यर्थिने देयमिति मह्यं तु रोचते ॥
वृद्धौ मातापितरौ भार्यापत्यादिसन्ततिर्दासाः । [प० २९-२]
सजातिश्च दरिद्रः पोष्यास्तेभ्यः सदा देयम् ॥

ब्राह्मणेभ्योऽत्र दीयते । गम्यतां विप्राः, ब्राह्मण्यै ग्रासाच्छादनं दीयते । काले क्षेत्रे च पात्राय सर्व्वस्वमपि न धर्त्तव्यम् । विप्रेभ्यः पर्शुरामः पृथ्वीमेव प्रादात् । गयायां पित्रे पिण्डं सत्पुत्रः प्रदास्यते । एवमन्या अपि सपल्लवाः संप्रदानोक्तय ऊह्याः । इति संप्रदानोक्तिः ॥ छ ॥

अथ केवलापादानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा – 'काहां हु(हुं)त ए पुरुषु आ' – कस्मादयं पुरुष आगतः ?, 'कनउजं' – कान्यकुब्जात् । 'मीत काहां हुंत एतें कालें' – सखे ! कुतस्त्व-मियता कालेन ? । 'ववहरेकरिं कांटीं' – धनिककारायाः, व्यवहरककंटिकातो वा । 'कैसें तौ तो छूटेसि' – कथं तस्या मुक्तोऽसि ?, 'मीतकर लइ देइ' – मित्राद् गृहीत्वा दत्त्वा च । दुर्जनाद् भीतस्य वरं ससर्प्पव्याघ्रं वनम्, न तु ससर्प्पव्याघ्राद् वनाद् भीतस्य सदुर्जनग्राम-वासः । सखे ! कुतोऽधीतवेदोऽसि ?– देवशर्मोपाध्यायात् । ज्ञातरन्धनविधिः कुतः ?– उपाध्यायिन्याः । ग्रासस्ते कुत आसीत् ?–द्विजवर्यगृहेभ्यः । चिरेण दृष्टान् शिष्यानाहूय गुरुः [प० ३०-१] पृच्छति – पुत्राः जानीथ कुतोऽधीतवेदा यूयम् ?, उत्तरम् – युष्मत्तः । पुनः पृच्छति – कुतः तर्ह्यस्माकं सपुत्रदाराणामिदानीं वृद्धावस्थानिवृत्तिः ?, उत्तरम् – अस्मत्तः । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषभिन्ना अपादानोक्तय ऊह्याः । इत्यपादानोक्तिः ॥ छ ॥

अथाधिकरणविवक्षायामुदाह्रियते । तद्यथा –

भूमौ मर्त्यास्तिले तैलं तरुण्यां रूपसंपदः ।
आधेयं सर्व्वमाधारे निराधारो न विद्यते ॥
कस्मिन् देवगणा ननु(नु ?) नित्यम् ?– स्वर्गे ।
कुत्र सदा गृहिणां स्थितिरिष्टा ?– गृहे ।
भार्ये ! कुत्र रतिस्तव नित्यम् ?– त्वयि ।
भर्त्तः ! कुत्र सदैव मनो मे ?– मयि ।

विद्वन्! भवतः कुत्र निवासः?–वाराणस्यां गङ्गातीरे।
कस्मिन् दानम्, कुत्र विवाहः?–द्विजवरवंशे नागरजातौ॥
सूपकर्त्ता स्थितः पीठे चुल्ल्यां स्थाल्यां महानसे।
ज्वलद्वह्नौ तप्ततोये मध्याह्ने तन्दुलान् पचेत्॥

सप्ताधिकरणमुदाहरणम्। एवमन्या अप्यधिकरणोक्तय ऊह्याः। इत्यधिकरणोक्तिः॥ छ॥

अथ केवलसंबन्धोक्तावुदाह्रियते। यथा–

कस्यैतद् गृहमुन्नतं क्षितिपतेस्तस्यैव राज्ञः पुनः,
सौवर्णाण्डकमण्डितोन्नतशिखं पश्यैतदस्यान्तिके। [प० १०-२]
यस्येयं वसुधा सुधाधवलिता कीर्तिश्च शौर्यार्जिते(ता),
श्रीगोविन्दनृपस्य तस्य सुतरामायुश्चिरं वर्द्धताम्॥ छ॥
स्वर्गः सुराणां पाताललोकश्चैव फणाभृताम्।
श्रीमद्गोविन्दचन्द्रस्य निःशेषं वसुधातलम्॥
धनदस्य धनं भानोः प्रतापो धिषणागुरोः।
गोविन्दनृपतेस्त्वेतत् त्रयमप्यमितं मतम्॥
वद नीरप्रिये कस्य खड्गक्रीडार्जिताः श्रियः।
तव वल्लभ पूर्णेन्दुवदनो यः पित(पति°)र्मम॥ ९॥

एवमन्या अपि लिङ्गादिविशिष्टसंबन्धस्योक्तय ऊह्याः। इति संबन्धोक्तिः॥ छ॥

एवमेकैकविवक्षायां नवैवोक्तयः। अथ व्याप्युक्तिभेदप्रस्तारार्थं वृत्तं सूत्रम्–

आद्यमाद्यमितरेषु निक्षिपेदुक्तिभेदविषये द्वयोर्द्वयोः।
आद्यहीनयुगलेऽथवादिमं निक्षिपेत् त्रिचतुरादिभित्तये॥

अयमर्थः–लिङ्गार्थः, क्रिया, कर्त्ता, कर्म्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, [अधिकरणम्] संबन्धः–इत्यमी नव पदार्थाः। एषां चैकैकस्य संक्षिप्ता उक्तयो यथा–

कोऽयम्?–छात्रः। १॥
किं करोति?–पठति। २॥
कः पठति?–अयमेव। ३॥
किं पठति?–शास्त्रम्। ४॥
केन पठति?–पुस्तकेन। ५॥
कस्मै पठति?–आत्मने। ६॥
कुतः पठति?–उपाध्यायात्। ७॥ [प० ११-१]
क्व स्थितः पठति?–गृहे। ८॥
कस्य?–उपाध्यायस्यैव। ९॥ एवं नव॥ *॥

द्वयोर्द्वयोश्चोक्त्यर्थमाद्यमाद्यमितरेषु द्वितीयादिषु योजयेत् । तद् यथा — प्रथमे लिङ्गार्थे द्वितीयादिषु योजिते या(जा)ता लिङ्गार्थेनाष्टौ भेदाः । यथा —

लिङ्ग-क्रिये । १ ॥
लिङ्ग-कर्त्तारौ । २ ॥
लिङ्ग-कर्मणी । ३ ॥
लिङ्ग-करणे । ४ ॥
लिङ्ग-संप्रदाने । ५ ॥
लिङ्ग-अपादाने । ६ ॥
लिङ्ग-अधिकरणे । ७ ॥
लिङ्ग-संबन्धो(न्धौ) । ८ ॥ एवं लिङ्गार्थेनाष्टौ ॥ * ॥

अथ द्वितीयां क्रियां त्रि(तृ)तीयादिषु निक्षिप्य कृताः सप्त भेदाः । यथा —

क्रिया-कर्त्तारौ । १ ॥
क्रिया-कर्मणी । २ ॥
क्रिया-करणे । ३ ॥
क्रिया-संप्रदाने । ४ ॥
क्रिया-ऽपादाने । ५ ॥
क्रिया-ऽधिकरणे । ६ ॥
क्रिया-संबन्धाविति । ७ ॥
— एवं क्रियया सप्त, आद्यैः सह पञ्चदश ॥ १५ ॥

अथ त्रि(तृ)तीये कर्तरि चतुर्थादिषु योजिते षडुक्तयः । यथा —

कर्तृ-कर्मणी । १ ॥
कर्तृ-करणे । २ ॥
कर्तृ-संप्रदाने । ३ ॥
कर्तृ-अपादाने । ४ ॥
कर्तृ-अधिकरणे । ५ ॥
कर्तृ-संबन्धाविति । ६ ॥
— एवं कर्त्रा षट् । पूर्वैः सहैकविंशतिः ॥ २१ ॥

अथ चतुर्थे कर्मणि पञ्चमादिषु क्षे(क्षि)ते पञ्चोक्तयः । यथा —

कर्म-करणे । १ ॥
कर्म-संप्रदाने । २ ॥
कर्म-अपादाने । ३ ॥

कर्म-अधिकरणे । ४ ॥

कर्म-संबन्धाविति । ५ ॥

—एवं कर्मणा पञ्च, [प० ३१-२] पूर्वैः सह षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

अथ पञ्चमे करणे अपादानादिषु योजिते चत्वारो भेदाः । यथा—

5 करण-संप्रदाने । १ ॥

करण-अपादाने । २ ॥

करण-अधिकरणे । ३ ॥

करण-संबन्धाविति । ४ ॥

—एवं करणेन सह चत्वारः, पूर्वैः सह तृं(त्रिं)शत् ॥ ३० ॥

10 अथ षष्ठे संप्रदाने सप्तमादिषु क्षिप्ते त्रयो भेदाः । यथा—

संप्रदान-अपादाने । १ ॥

संप्रदान-अधिकरणे । २ ॥

संप्रदान-संबंधाविति । ३ ॥

—एवं संप्रदानेन सह त्रयः, पूर्वैः सह त्रयस्त्रिंशत् ॥ ३३ ॥

15 अथ सप्तमे अपादानेऽष्टम-नवमयोः क्षिप्ते भेदद्वयम् । यथा—

अपादान-अधिकरणे । १ ॥

अपादान-संबन्धौ । २ ॥

—एवं अपादानेन द्वौ, पूर्वै[:] सह पञ्चतृं(त्रिं)शत् ॥ ३५ ॥

अथाष्टमे अधिकरणे नवमे क्षिप्ते सत्येकः । यथा—

20 अधिकरण-संबन्धाविति । १ ॥

—एवमधिकरणेनैक एव, आद्यैः सह षट्त्रिंशत् । ३६ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशदेवोक्तिभेदाः ॥ छ ॥

अथैषां क्रमेणोदाहरणानि, यथा—

'को ए काह कर'—कोऽयं किं कुरुते ?, छात्रोऽयं पठति । १ ।

25 'ए को इहां को पढ'—एष कः, कश्चेह पठति ?, छात्रोऽयमेव ये(ए)व । २ ।

'को ए काह इहां पढ'—क एष किमत्र पठति ?, छात्र[:] शास्त्रम् । ३ ।

'को ए काहें पढ'—कोऽयं केन पठति ?, [प० ३२-१] छात्रः पुस्तकेन । ४ ।

'को ए का किहं पढ'—क एष कस्मै पठति ?, छात्रः स्वस्मै । ५ ।

'को ए का पास पढ'—क एष कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायात् । ६ ।

30 'को ए काहां पढ'—क एष कुत्र पठति ?, छात्रो गृहे । ७ ।

'को ए ककरें घरं पढ' – क एष कस्य गृहे पठति ?, छात्रो गुरोः । ८ ।

– एवं लिङ्गार्थेनाष्टावुक्तयः ॥ छ ॥

अथ क्रियया सप्त यथा –

'काह ईहां कीज केइ' – किमत्र क्रियते केन ?, पठ्यते छात्रेण । ९ ।

'काह करत ईहां काह पढिअ' – किं कुर्वताऽत्र किं पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां शास्त्रम् ।१०।

'काह करत काहें पढिअ' – किं कुर्वता केन पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां पुस्तकेन । ११ ।

'काह करत का किह पढिअ' – किं कुर्वता कस्मै पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां आत्मने । १२ ।

'काह करत का पास पढिअ' – किं कुर्वता कुतः पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषामुपाध्यायात् । १३ ।

'काह करत काहा पढिअ' – किं कुर्वता कुत्र पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गृहे । १४ ।

'काह करत काकरें पढिअ' – किं कुर्वता कस्य गृहे पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गुरोः । १५ । 10

– एवं क्रियया सप्त ॥ छ ॥

अथ कर्त्रा षट् यथा –

'को ईहां काह पढ' – कोऽत्र किं पठति ?, छात्रः शास्त्रम् । १६ । [पृ० १२-२]

'को काहें पढ' – कः केन पठति ?, छात्रः पुस्तकेन । १७ ।

'को ईहां का किहं पढ' – कोऽत्र कस्मै पठति ?, छात्र आत्मने । १८ । 15

'को ईहां का पास पढ' – कोऽत्र कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यात् । १९ ।

'को ईहां काहां पढ' – कोऽत्र कुत्र पठति ?, छात्र आश्रमे । २० ।

'को ईहां ककरें आश्रम पढ' – कोऽत्र कस्याश्रमे पठति ?, छात्रो गुरोः । २१ ।

– एवं कर्त्रा षट् ॥ छ ॥

अथ कर्मणा पञ्चोक्तयो यथा – 20

'काह ईहां पढिअ काहे' – किमत्र पठ्यते केन ?, शास्त्रं पुस्तकेन । २२ ।

'काह पढिअ का किहं' – किं पठ्यते कस्मै ?, शास्त्रमात्मने । २३ ।

'काह पढिअ का पास' – किं पठ्यते कुतः ?, शास्त्रमुपाध्यायात् । २४ ।

'काह पढिअ काहां' – किं पठ्यते कुत्र ?, शास्त्रमास(श्र)मे । २५ ।

'काह पढिअ ककरें' – किं पठ्यते कस्याश्रमे ?, शास्त्रं गुरोः । २६ । 25

– एवं कर्म्मणा पंच ॥ छ ॥

अथ करणेन चतस्र उक्तयो यथा –

'काह ईहां पढिअ का किहं' – केनाऽत्र पठ्यते कस्मै ?, पुस्तकेन स्वस्मै । २७ ।

'काहें पढिअ का पास' – केन पठ्यते कुतः ?, पुस्तकेनोपाध्यायात् । २८ ।

'काहें पढिअ काहां' – केन पठ्यते कुत्र ?, पुस्तकेनाऽऽश्रमे । २९ । 30

'काहें पढिअ ककरें' – केन पठ्यते कस्याश्रमे ?, [पृ० १३-१] पुस्तकेन गुरोः । ३० ।

– एवं करणेन चतस्रः ॥ छ ॥

अथ संप्रदानेन तिस्र उक्तयो यथा—

'का किहं पढिअ का पास'—कस्मै पठ्यते कुतः ?, आत्मन उपाध्यायात् । ३१ ।

'का किहं पढिअ काहां'—कस्मै पठ्यते कुत्र ?, आत्मने गृहे । ३२ ।

'का किहं पढिअ ककरें'—कस्मै पठ्यते कस्य गृहे ?, स्वस्मै गुरोः । ३३ ।

—एवं संप्रदानेन तिस्रः ॥ छ ॥

अथापादानेन द्वे यथा—

'का पास पढिअ काहां'—कुतः पठ्यते कुत्र ?, उपाध्यायाद् वाराणस्याम् । ३४ ।

'कातौ पढिअ ककरें घर'—कुतः पठ्यते गृहे कस्य ?, उपाध्यायाद् गुरोः । ३५ ।

—एवमपादानेन द्वे ॥ छ ॥

अथाधिकरणेनैकैवोक्तिर्यथा—

'काहां पढिअ ककरें घर'—कुत्र पठ्यते कस्य गृहे ?, वाराणस्यामुपाध्यायस्येति । ३६ ।

—एवमधिकरणेनैकैव ॥ छ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशदेवोक्तयः । एवमेव त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुरशीतिरुक्तयः । तदुत्पत्तिश्चैवम्—पूर्वोक्तद्विकेषु प्रथमं लिङ्गार्थं विना ये द्विका नवमादयस्तेष्वाद्ये योजिते अष्टाविंशतिस्त्रिभेदा लिङ्गार्थेन भवन्ति । द्वितीयेन च धात्वर्थेन रहितेषु षोडशादिषु द्विकेषु द्वितीये जो(यो)जिते सत्येकविंशति-[प० १३-२] स्त्रिभेदा धात्वर्थेन भवन्ति । पूर्वैः सहैकोनपञ्चाशत् । ४९ । ततस्तृतीयेन कर्त्रा न(र)हितेषु द्वाविंशादिषु द्विकेषु तृतीये क्षिप्ते पञ्चदश त्रिभेदाः कर्त्रा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुःषष्टिः । ६४ । ततश्चतुर्थेन कर्मणा रहितेषु सप्तविंशादिषु द्विकेषु चतुर्थे क्षिप्ते दश त्रिभेदाः कर्मणा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुःसप्ततिः । ७४ । ततः पञ्चमेन करणेन रहितेषु त्रिंशादिद्विकेषु पञ्चमे क्षिप्ते षट् त्रिभेदाः करणेन भवन्ति । पूर्वैः सहाशीतिः । ८० । ततः षष्ठेन संप्रदानेन रहितेषु चतुस्त्रिंशादिषु षष्ठे क्षिप्ते त्रयस्त्रिभेदाः संप्रदानेन भवन्ति । पूर्वैः सह त्र्यशीतिः । ८३ । ततः सप्तमेनापादानेन रहिते षट्त्रिंशद् द्विके सप्तमे क्षिप्ते अपादानेनैकस्त्रिभेदः । पूर्वैः सह चतुरशीतिः । ८४ । अनेनैव च क्रमेण चतुरादीनामपि पूर्वोक्तसंख्याभेदोत्पत्तिर्ज्ञेया । ग्रन्थविस्तरभयात् नैकैकमुदाहरणमादिमेद्धानां वर्ण्यते । तद् यथा—तत्र त्रिविकल्पार्थे पूर्वपूर्वेण सहानन्तरयोर्विवक्षायां सप्तोक्तयः । यथा—[प० १४-१]

'को ए ईहां, को काह कर'—कोऽयमत्र कस्य किं करोति ?, छात्रोऽयमत्रायम् पठति । १ ।

'काह करत को ईहां काह पढ'—किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रम् । २ ।

'ईहां को काह काहें पढ'—अत्र कः किं केन पठति ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । ३ ।

'काह काहें का किह छात्र पढ' — किं केन कस्मै छात्रः पठति ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ४ ।
'काहें का किह का पास छात्र ईहां पढ' — केन कस्मै कुतश्छात्रोऽत्र पठति ?,
— पुस्तकेनात्मने गुरोः । ५ ।
'का किह का पास काहां छात्र ईहां पढ' — कस्मै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,
— आत्मने उपाध्यायाद् आश्रमे । ६ ।
'का पास काहां काकरें मढ छात्र ईहां पढ' — कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रोऽत्र पठति ?,
— उपाध्यायात् केदारस्य मठे । ७ ।
— एवमन्या अपि त्रिविवक्षोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ चतुर्णां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते — तत्र पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु त्रिषु युक्तेषु षडुक्तयः । यथा —

'को ए काह करत को ईहां काह कर' — कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?,
— छात्रोऽयं गुरुसेवामसावत्र शास्त्रम् । १ ।
'काह करत को काह कर काहें' — किं कुर्वन् कः किं पठति केन ?,
— गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । २ ।
'को ईहां काह पढ काहें का किह' — कोऽत्र [प० ३४-२] किं पठति केन कस्मै ?,
— छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ३ ।
'काह काहें का किह का पास छात्र [ईहां] पढ' — किं केन कस्मै कुतः छात्रोऽत्र पठति ?,
— शास्त्रं पुस्तकेनात्मने उपाध्यायात् । ४ ।
'काहें का किह का पास काहां छात्र [ईहां] पढ' — केन कस्मै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,
— पुस्तकेनात्मने गुरुतो मठे । ५ ।
'का किह का पास काहां काकरें छात्र पढ' — कस्मै कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रः पठति ?,
— आत्मने पण्डिताद् वाराणस्यां केदारस्य । ६ ।
— एवमन्या अपि चतुर्विवक्षोक्तयः षड्विंशत्यधिकशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ पञ्चानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु चतुर्षु युक्तेषु पञ्चोक्तयः । यथा —

'को ए काह करत ईहां को काह कर काहें' — कोऽयं किं कुर्वन्नत्र कः किं करोति केन ?,
— छात्रोऽयं गुरुसेवां पठत्यत्र पुस्तकेन । १ ।
'को ईहां काह करत काह पढ काहें का किहं' — कोऽत्र किं कुर्वन् किं पठति केन कस्मै ?,
— छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । २ ।

'को ईहां काह पढ काहें का किंह का प(पा)स' – कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः ?,
– छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ३ ।

'छात्रु ईहां काह पढ काहें का किंह का [प० ३५-१] पास कांहां' – छात्रोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डिताद् वाराणस्याम् । ४ ।

5 'काहें का किह का पास काहां काकरें घर छात्र [ईहां] पढ' – केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य गृहे छात्रोऽत्र पठति ?, पुस्तकेनात्मने पण्डितात् कन्यकुब्जे गुरोः । ५ ।

– एवमादयो अन्या अपि पञ्चविवक्षोक्तयः षड्विंशशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥

अथ षण्णां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्व्वेण पूर्व्वेण परेषु पञ्चसु युक्तेषु चतस्र उक्तयः । यथा –

10 'को ए काह करत को ईहां काह पढ कांहें का किंह ?' – कोऽयं किं कुर्व्वन् कोऽत्र पठति केन कस्मै ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । १ ।

'को ईहां काह करत काह पढ काहें का किंह का पास' – कोऽत्र किं कुर्व्वन् किं पठति केन कस्मै कुतः ?, छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । २ ।

'को ईहां काह पढ काहें कां किंह का पास काहां' – कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः
15 कुत्र ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे । ३ ।

'छात्र ईहां काह पढ काहें का किह का पास काहां ककरें घर' – छात्रोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य गृहे ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे [प० ३५-२] द्विजस्य । ४ ।

– एवमादयो अन्या अपि षड्विवक्षोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

20 अथ सप्तानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण पूर्वेणानन्तरेषु षट्सु युक्तेषु तिस्र उक्तयः । यथा –

'को ए काह करत को ईहां काह पढ कांहें कां किंह का पास' – कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः ?, छात्रोऽयं गुरुसेवामसौ शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । १ ।

'काह करत को ईहां काह पढ केईं का किंह का पास कांहां' – किं कुर्वन् कोऽत्र किं
25 पठति केन कस्मै कुतः कुत्र ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे । २ ।

'को ईहां काह पढ काहें कां किंह का पास काहां ककरें' – कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणस्य । ३ ।

– एवमादयो अन्या अपि सप्तविवक्षोक्तयः षट्त्रिंशत्संख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथाष्टानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण परेषु सप्तसु युक्तेषु द्वे उक्ती यथा—

'को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किह का पासु काहां'—कोऽयं किं [प० ३६-१] कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र ?, छात्रोऽयं गुरुसेवां अयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादालये । १ ।

'काह करत को ईहां काह पढ [काहें] का किंह का पास काहां ककरें'—किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादालये द्विजस्य । २ ।

—एवमादयो अन्या अपि अष्टविवक्षोक्तयो नवसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

नवानां विवक्षायामेकैवोक्तिः । यथा—

'को ए काह करत को काह पढ काहें का किहं का पास काहां ककरें'—क एष किं कुर्वन् कः किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ?, छात्रोऽयं गुरुशुश्रूषामसौ शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणानाम् । १ ।

एवमत्रोक्तीनामेकादित एकाशीतिर्दर्शिता । अनेनैव च क्रमेण पञ्चशतान्येकादशोत्तराणि प्रयोज्य बालानां दर्शयितव्यानि ।

आमन्त्रणपदविवक्षायां चैता उक्तयस्तत्सहिताः प्रयोज्याः । यथा—

'अहो को तुं'—भोः कस्त्वम् ?, देवदत्तोऽहमित्यादि ॥ छ ॥

अथ दशानामप्यर्थानामुक्ति-प्रत्युक्ती भुजङ्गप्रयाताभ्यां यथा—

सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरं किं च कुर्वन्
लिखेत् कः किमत्रेदृशं केन कस्मै । [प० ३६-२]
कुतः कुत्र कस्येति लोकोक्तिरेषा
यदेकत्र वाच्ये दशानां विवक्षा ॥
अहं विप्रपुत्रः पठन्नेव शास्त्रं
लिखामि स्वयं पाणिनैवात्मने स्वात् ।
गुरोः प्राप्य तिष्ठन् गृहेऽस्यैव रम्ये
प्रयोगप्रकाशं य(ज)गत्स्वार्थहेतुम् ॥

इदमुक्तिव्यक्तिशास्त्रं प्रयोगप्रकाशापरनामधेयमित्यर्थः । सविशेषणेषु च विवक्षितेषु तत्सहिताः प्रयोज्याः । यथा—

'को ए मुंडें मुंडे दीर्घा चूलीं धोती परिहें'—कोऽयं मुण्डितमुण्डो दीर्घचूडः परिहित-धौतवस्त्रः ?, विद्यार्थी ।

'कैसें काह करत, को कस इहां, कैसें काह पढ, कैसें काहे, कैसें का किह, कैसे हि काहितौ, कैसें ककरें, कैसें काहां' – कथं किं कुर्व्वन्, कः कीदृशोऽत्र, कथं किं पठति, कीदृशेन केन, कीदृशाय कस्मै, कीदृशात् कस्मात्, कीदृशे कस्मिन्, कीदृशस्य कस्य ।

सारदं कुरु (सादरं गुरु?-)सेवामसौ विद्यार्थी स्वाचारः सुस्पष्टासुक्तिव्यक्ति शुद्धेन पुस्तकेनान्वयार्थिने स्वस्मै शिष्यहिताद् गुरोर्निरुपद्रवे गृहे अस्यैवोपकारशीलस्येति ॥ छ ॥

एते च लिङ्गार्थादयो विवक्षाक्रमेण छन्दोनुरोधेन च यथेष्टमपि प्रयोज्याः, नतूक्तक्रमेणैव ।

एतस्मादर्थदशकाच्च बाह्य एकादशोऽर्थो वेदेषु [प० ३७-१] शास्त्रेषु लोकेषु वा क्वापि नास्त्येव प्रायः, तस्य प्रयोगा दर्शनात् । एतानि च दशपदानि मूलानि कृत्वा, य एषां पल्लवाः – कालभेदजा आख्यातिककार्त्त-प्रत्ययार्थ-विशेषभावाद् लिङ्ग-संख्या-पुरुषभेदकृता उक्तानुक्तत्वनिबन्धना विशेषण विशेष्यभावभाविनस्ते च नियतसंख्या अप्यनियतसंख्या एव । लोकोक्तिभङ्गीनामपरिसंख्येयत्वात् । किन्तु मूलमाश्रित्य विवक्षा भवति । तच्च दशविधमेव । तदनुगताश्च पल्लवा विवक्षिता अविवक्षिता वा यथेष्टं प्रवर्तन्त एव । अत एकादशोत्तराणि पञ्चशतान्येवोक्तीनामित्युक्तम् । एवं स्थिते त्रि(तृ?)तस्यादि-स्यादयो दर्शितलिङ्गानुशासनाश्च बाला यथाप्रश्नमेक-द्व्यादि विवक्षाक्रमेणोक्तिं शिक्षयितव्याः । ततो ज्ञातनिःशेषोक्तिभेदाः संस्कृतं जानन्त्येव परम् । तथा च सति यदि विशेषसंस्कारार्थं शब्दशास्त्रं सा(श्रा)व्यन्ते तदा को दोषः । किं च तदा तत् तेषां सुखग्राह्यं भवति । गुरुरपि चानायासेनैव बोधयत्यचिरेण च । इतरथा तु स्यादित्याद्योर्लिङ्गानुशासनानां च निर्माणमभ्यसनं च निरर्थकमेव । अकृत-तदाभ्यासानामपि शब्दशास्त्रस्य जा(या)वज्जीवाभ्यासेन [प० ३७-२] तदर्थावगमदर्शनात् । न च कृततदभ्यासानां ज्ञातशब्दशास्त्राणामभ्यस्ततर्कमीमांसार्थशास्त्रसा(सा)हित्यानामपि लेखपत्रादिषु लोकव्यवहारोपयुक्तेषु [अ]नभ्यस्तोक्तिप्रकाराणां प्रावीण्यं कदाचनापि भवति । दृश्यन्ते हि सर्वज्ञा अपि छान्दसवदितरजनवद् वा तदर्थं तदभिव्यक्तमभ्यर्थयन्तः, इतरजनेषु पठितमूर्ष-(र्ख)व्यपदेशभाजश्च । उक्तिप्रकाराभिज्ञास्त्वज्ञातेतरशास्त्रा अपि लोकव्यवहारं प्रवर्त्य(र्त)-यन्तो राजगृहादिषूपादेया दृश्यन्त एव । अतः शास्त्रस्य प्रथमं दृष्टफलं लोकव्यवहार एव । अत एवैतच्छास्त्रं कृतम् । तस्माद् उक्तिव्यक्तिं बालाः शिक्षयितव्या एव ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतावुक्तिभेदव्याख्या ॥

अथ 'अकर्मक-सकर्मका एवम्' [का० ९] इत्युक्तम्, अतो बालशिक्षार्थं तदनुगता लोकोक्तयो अपरा अपि कियन्त्यो लिख्यन्ते । तत्राकर्मकधात्वर्थानु[ग]तास्तावद् यथा –

'गांग न्हाएं धर्मु हो, पापु जा' – गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति ।

अथवा – 'धर्मु भा, पापु गा' – धर्मो बभूव, पापं जगाम ।

अथवा – 'धर्मु होइह, पापु जाइह' – धर्मो भविष्यति, [प० २८-१] पापं यास्यति । 5

– एवमन्येऽपि पक्षशः पूर्वोक्ताः प्रतिप्रयोगं योज्याः बालशिक्षार्थम् । ग्रन्थविस्तरभयाच्च न दर्शिताः ॥ छ ॥

'जस जस धर्मु वाढ, तस तस पापु घाट' – यादृग् यादृग् धर्मो वर्धते, तादृग् तादृग् पापं घट्टति, घट्टयति वा । घट्ट चलने भ्वादौ, चुरादौ च ।

'जब जब धर्मु वाढ, तब तब पापु ओहट' – यदा यदा धर्मो वर्धते, तदा तदा पापं 10 अवघटति, अवघटयति वा । घट संघाते चुरादौ ।

'जैसें जैसें धर्मु जाम, तैसें तैसें पापु खा(खा)म' – यथा यथा धर्मो जायते, तथा तथा [पा]पं क्षीयते । जनी प्रादुर्भावे; क्षि क्षये, क्षयति वा ।

'जेंइं जेइं धर्मु पसर, तेइं तेइ पापु ओंसर' – येन येन धर्मः प्रसरति, तेन तेन पापमपसरति । सृ गतौ, उपसर्गादर्थान्तरम् । 15

'येहा येहा धर्मु चड, तेहा तेहा पापु खस' – यस्मिन् यस्मिन् धर्मश्चटति चटयति वा, तस्मिन् तस्मिन् पापं स्खलति ह्रसति वा । चट स्फुट भेदने; स्खल संचये, चलने च । ह्रुश(स) ह्रश(स) शब्दे ।

'जाहां जाहां धर्मु नांद, ताहां ताहां पापु मान्द' – यत्र यत्र धर्मो नन्दति, तत्र तत्र पापं मन्दते । टुणदि समृद्धौ; मदि स्तुतिमोदादिषु, गतावत्र । 20

'जा किंह धर्मु कीज, ता किंह पापु खीज' – [प० २८-२] यस्मै धर्म्मः क्रियते [तस्मै] पापं क्षीयते । डुकृञ् करणे, क्षीज कूजेत्यादि; खिद्यत इवापास्तत्वात् ।

'जातौ धर्मु पाविअ, तातौ पापु सामिअ' – यतो धर्म्मः प्राप्यते, ततः पापं शाम्यति । आप्लृ व्याप्तौ; शमु दमु उपशमे ।

'याकर धर्मु उसस, ताकर पापु ओंरुस' – यस्य धर्म्म उच्छ्वसिति, तस्य पापमवहसति । 25 श्वस प्राणने; हसे(स) हसने; ह्रसति वा ।

– एवमन्येऽप्यकर्मकेषु लोकोक्तिप्रकाराः क्रिया-कारकानुसारेण प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथापरेऽप्यकर्म्मकेषु प्रकीर्णप्रयोगा लिख्यन्ते । यथा –

'बाल रैंग' – बालो रिंगति । रिगिर्गत्यर्थेषु ।

'अंमेल्लुआ काढत आच्छ' – अम्मेल्लकमाकर्षयन्नास्ते । अमि रमि शब्दे; इल प्रेरणे; 30 आभ्यामम्मेल्लकसिद्धिर्यथाकथंचित् । अथवा देशिपदमेतत् ।

'थीर्णी देन्त आच्छ' — स्थानिका ददद्यास्ते ।

'तरुण वल्ग' — तरुणो वल्गति । वल्गिर्गत्यर्थेषु ।

'बूद कुंथ' — वृद्धः कुन्थति । कुथि पुथि लुथीत्यादि ।

'सांड्ड नान्द' — सांडो नर्दति । नर्द गर्द शब्दे ।

'पीडें कान्द' — पीडया क्रन्दति । कदि क्रदि क्लदीत्यादि ।

'वहु लांजें संकुड' — वधूर्लज्जया सङ्कुचति । कुंच क्रुंच कौटिल्याल्पी [प० १९-१] भावयोः ।

'जूझण किहं साज' — योद्धुं सज्जति ।

'जिण आ उसज्ज' — जित्वा आगत उत्सज्जति । षस्ज गतौ ।

'ममहा मूझ' — मर्महतो मूर्च्छति । मूर्च्छा मोहेति ।

'गोडंहा खंज' — मो(गो?)दंडके हतः खंजति । खजि गतिवैकल्ये । गविभू गोवंड इव, अधः काय उच्यते । देशिपदं वा गोड इति, चूतड-पेट-रीडादिवत् ।

'मांत हाथि गूंज' — मत्तो हस्ती गुञ्जति । गुंजि अव्यक्ते शब्दे ।

'अयाण पूछा लट' — अज्ञानः पृष्टो लटति । लट परिभाष्ये बाल्ये च ।

'घोड धूलिं लोट' — घोटको धूलौ धूल्यां वा लोटयति । लुट विलोटने । अथवा, लोलति, लोड़ृ अनादरे । डलयोरेकत्वे ।

'विडरा घोड उफड' — विद्रुतो घोटक उत्फलति । दल त्रिफला विसरणे ।

'वआलिं रूषु(खु) उपड' — वाताल्या वाताल्यां वा वृक्ष उत्पटति । अट पट इ[ट] गतौ ।

'मलाउझ मालु अफोड' — मल्लयुद्धे मल्ल आस्फोटयति । स्फुटिर विशरणे ।

'सूपें पच्छोड' — सूर्पेण प्रस्फोटयति । स एवाविवक्षिते कर्म्मणि ।

'समाण वेताल कीड' — श्मशाने वेतालः क्रीडति । क्रीड़ृ विहारे ।

'ऊन्ह वथु बफा' — उष्णं [प० १९-२] वस्तु बर्प्फति । बर्फ रफ रफीत्यादि ।

'विहांणहिं आदितु रफा' — विभानके आदित्यो रफति । उक्त एव ।

'चेलिका वोटें खेल' — चेलिको वर्त्तकेन खेलति । वेल्ल चेल्ल खेल्ल गतौ । चेलतीत्येवं-शीलश्चेली स एव चेलिक[:], संज्ञायां कः । एवं लाडिकः । लड उपसेवायाम् । तथा वृत्तत्वाद् वृत्तम्, संज्ञायां के, वृत्तकम् । लाक्षामयं पेलकपर्यायम् ।

'नहरुएं खोड' — नभोरूपेण खोडति । खोड़ृ गतिप्रतीघाते । नभोरूपो व्याधिविशेषः, सर्वगत्वात् स्वच्छत्वाद् वा । डलयोरेकत्वे — 'आंग खोल' — अंगं खोलति ।

'चोरें मूठ दुखिआ कांख' — चौरेण मुष्टो दुःखितः कांक्षति । कांक्षि कांक्षायाम् ।

'मोसें पाएं सुखिआ तूस' — मोष्ये प्राप्ते सुखितस्तुष्यति, हृष्यति वा । तुष हृष तुष्टौ । मुष्यत इति मोष्यं वस्तु । ध्यणि रूपम् ।

'धनें पूतें पाएं सवु को उलस' – धने पुत्रे च प्राप्ते सर्वः कोऽपि उल्लसति । लस श्लेषणक्रीडायाम् ।

'भांगें बलें वी(धी ?)र पर रहइ' – भग्ने बले धी(वी ?)रः परं रहति । रह त्यागे । जीवितलोभं त्यक्त्वा युध्यत इत्यर्थः ।

'उपरहन्ती काढें तल छड पेर्दे रह' – उपरिष्टादाकृष्टो (?) उपरिष्टादाकृष्टे तल [पृ० ४०-१] शिष्टं प्रकरणे रहति । अवशिष्यते । उपरितनं[1] गृहीत्वा त्यज्यत इत्यर्थः ।

'मारित चोरु निसता' – मार्यमाणश्चौरो निस्त्यायति । ष्टै स्त्यै शब्द-शं(सं)घातयोः । निःसत्त्व इवाचरति निःसत्त्वायते[2] वा ।

'छूट वाछा भमि भमि कूद' – छुटितो वत्सकस्तर्णको वा भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा कुर्दति । कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायामेव ।

'ओड धरा उबक' – आर्द्रं घृतमुद्वङ्कते । वकि कौटिल्ये ।

'बाल चौंक' – बालश्चकते । चक प्रतीघाते । चमत्करोति ।

'अंधारीं राति चोरु ढूक' – अन्धकारो विद्यते यस्या इत्यन्धकारिण्याम्, अथवा अन्धकारः संजातो यस्या इत्यन्धकारितायां रात्रौ चौरो ढौकते । ढौकृ गत्यर्थो दण्डके । तदस्या-स्तीतीन् । तारकादित्या(त्वा)त् संया(जा)ते इति च ।

'लौडीं लागि टेक' – लकुडिकायां लगित्वा टेकते । टिकृ टीकृ गतौ, दंडके । स्वल्पो लगुडो लगुडिका । लगे संगे ।

'आगि लागें वांस फूट' – अग्नौ लग्ने वंसः स्फोटते । स्फुट विकसने ।

'भार लेन्त निहुड' – भारं गृह्णन् आददानो वा लात्वा निहुंडते । हुडि पिडि संघाते ।

'भएँ कांप' – दरेण कम्पते । कपि चलने ।

'बडकरीं डाल बड [पृ० ४०-२] रोहि लांब' – वटस्य दालायां वटरोहिका अवलम्बते । लबि अवस्रंशने । दल ञि(ञि ?)फला विशरणे । हेताविन् । दालयति विस्तारयति वृक्षमिति दाला । अङि रूपम्, यथा भिदा ।

'सोअणिहार जंभा' – स्वप्स्यन्, स्वप्तुकामो वा, सुषुप्सुर्वा, जम्भते, तृ(जृ)म्भने(ते) वा । जभ तृ(जृ ?)मी गात्रविनामे ।

'मदें पिएं विसें खाएं ऊणिदे घूम' – मदे पीते विषे षा(खा)दिते उन्निद्रे वा सति, घूर्णते । घुण घूर्ण भ्रमणे ।

'पाक व्रण पियुअ' – पक्वो व्रणो विपूयते । पूयी विघ(श ?)रणे दुर्गन्धे च ।

'सुकालं अन्नु निफज' – सुकाले अन्नं निष्फायते । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ ।

---

1 उपपरितनं । 2 निःसत्त्वायते ।

'सेंफे खुहु खुहु कर' – श्लेष्मणा क्षुहुत् क्षुहुत् काश(स)ते । काशृ शब्दकुत्सायाम् । क्षुहुदित्यव्यक्तानुकरणम् ।

'पुनवन्तेकरें भोजं भूखे(खे) बाह्मण अघांति' – पुण्यवतो भोज्येषु बुभुक्षिता ब्राह्मणा आघवन्ते । गुङ घुङ गतौ । आघ(वं)ति आघयन्ति वा । अघ पापकरणे विकल्पे

5 नन्तः, अनेकार्थत्वात् ।

'हलुअ वथु पाणि तरंग' – लघुकं वस्तु पानीये प्लवते । पुङ प्लुङ गाङ सीङ गतौ । तरंग इवाचरति, तरंगायते वा ।

'चडई [प० ४१-१] पाखे रुअ वायं उडा' – चटिकापक्षेण तूलं वातेनोड्डीयते । डीङ विहायसां गतौ ।

10 'ओदें कापडं पाणि गल' – आर्द्रे(र्द्रे) कर्पटे पानीयं गलति । गड सेचने । डलयोरैकत्वे ।

'वर्षाकालं भीतिं विसम' – वर्षाकाले भित्तिर्विषमति । षम ष्टम वैकल्ये ।

'पर्व्वतउ टलथि विसिठु कि बल' – पर्व्वतोऽपि टलति विशिष्टः किं वलति । टल ट्वल वैकल्ये । बल प्राणने ।

'सिष्ट आपणे बोलें न चलइ' – सि(शि)ष्ट आत्मीयवचसि न चलति, बोले वा । बुल

15 निमज्जनेऽनेकार्थः ।

'मीच्छें बोले काउ न रोहइ' – मिथ्याभाषिते कदाचनापि न रोहति । रुह् जन्मनि ।

'जो फुड बोल सो गांग न्हा' – यः स्फुटं वदति स गंगां स्नातीव ।

'विलखाई रोव' – विलक्षया रोदिति । रुदिरु अश्रु(श्रु)विमोचने ।

'उणींद भा तेइं सोअ' – उन्निद्रो भूतस्तेन स्वपिति । ञिष्वप् स(श)ये ।

20 'निदालुध जांत भीति अभिड' – निद्रालुब्धो गच्छन् भित्तावभीट्टे । ईड स्तुतौ ।

'जो जाग, सो वाग' – यो जागर्त्ति स वल्गते । जागृ निद्राक्षये । सावधानो न मुष्यत इत्यर्थः ।

'जो पूच्छ सो आच्छ' – यः पृच्छति स आस्ते । आश(स) [प० ४१-२] उपवेश(स)ने । पर्यालोचितकर्त्ता न नश्यतीत्यर्थः ।

25 'पूतकरें वधावें नाच' – पुत्रस्य वर्द्धापनके नृत्यति । नृती गात्रविक्षेपे । वर्द्धापनं चुरादिनिपातेषु ।

'घाम घाला उद सुखा' – घर्मे घातितं सार्द्रं सु(शु)ष्यति । शुष शोषणे । हंत्यर्थाश्चेति स्वार्थे नन्ताद्धन्तेर्घातितमिति रूपं भापितमित्यर्थः ।

'धावन्त पसीज' – धावन् प्रस्विद्यति । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।

30 'पंचगवें पीएं सूझ' – पञ्चगव्ये पीते सु(शु)ध्यति । शुध शौचे ।

'रशु(सु) काहु न सीझइ' – रसः कस्यापि न सिध्यति । षिधु संराधौ ।

'जोन्हे चकोर तृस हो' – ज्योत्स्नया चकोरस्तृप्यति, तृप्तो भवति वा ।

'अघाण मीचु दर्प्प' – अघावान्नीचो दृप्यति । दृप हर्षण-मोचनयोः; अघ पापकरणे अदन्तः । अघनमघा तृप्तिरनेकार्थत्वात् । सं(शं)सिप्रत्ययादा, सा विद्यते यस्येति ।

'विचिकित कि मोहिअ' – विचिकितः किं मुह्यति, मोह्यते वा अन्येन । मुह वैचित्ये ।

'नीचु पर माचै' – नीचः परं माद्यति । मदी हर्षे । 5

'अपराधें कोह, रूस' – अपराधेनापरा[धा]द्वा कुप्यति, क्रुध्यति, रुष्यति । कुप क्रुध रुष रोषे ।

'संतुष्टेहिं थोडेहिं पूज' – [प० ४२-१] संतुष्टस्य स्तोकेनैव पूर्यते । पूरि आप्यायने ।

'लोभी अणपांवत क्लेसिअ, नित खीज' – लुब्धो अप्राप्नुवत् (०न्) क्लिश्यति, नित्यं खि(खि)द्यते । क्लिशू विबाधने, खिद दैन्ये । 10

'मनावेउ न मानइ' – मानितोऽपि न मन्यते । मन ज्ञाने ।

'बारिसं गोवरु ओंकिरा' – वर्षासु गोमयमुत्किरति । कृ विक्षेपे ।

'पुराण लेउ उकिल' – पुराणो लेप उत्किलति । किल सै(शै)त्य-क्रीडनयोः । इनि ति उकेल । उत्केलयति ।

'कांण कवडा उबिड' – काणः कपर्द्दिका उद्बिडति । बिड भेदने । इनि तु उबेड । 15 उद्बेडयति । डलयोरेकत्वे – उबेलयति पशूनिति सकर्म्मकोऽपि ।

'विसिट्ठु न चाहा मिलइ' – विसि(शि)ष्टो नान्विष्टो मिलति, चाहितो वा । मिल श्लेषणे; चह परिकल्कने, अनेकार्थत्वात् ।

'बेदह खेलणि खेल' – वैदग्ध्यः खेलनैः खेलति । खिल खेलने । विगतं वैदग्ध्यं यस्य । खेलयतीति खेलनाः – कन्दुकादयः । 20

'सिट्ठु लाजें संकुड' – सि(शि)ष्टो लज्जया संकुटति, संकुचति वा । कुट कौटिल्ये; कुच संकोचने ।

'दूंजणें सउं सबकाहु तूट' – दुर्ज्जनेन समं सर्व्वस्य कस्यापि त्रुट्यति । त्रुट कलहकर्म्मणि । रज्जुस्त्रुट्यति – 'जेवडि तूट' ।

'सूखें काठे [प० ४२-२] कौआ करड' – शुष्के काष्ठे काकः क्रुडति । क्रुड घसने । 25

'दुआर पइसति निहुड' – द्वारि प्रविस(श)न्निघुटति, निहुडति वा । घुट प्रतीघाते; हुड संघाते ।

'बोलें उत्तरु काहु फुरइ' – उक्ते सत्युत्तरं कस्यैव स्फुरति । स्फुर स्फुरणे ।

'सयाण सबहति व्यापार' – सज्ञानः सर्व्वत्र व्याप्रियते । पृङ व्यायामे ।

'एकै बाधु नित साअत उबिजा' – एकमेव वस्तु नित्यं खाद्यमानमुद्विजते । उविजी भय- 30 चलनयोः ।

'नाग लजा'—नग्नो लज्जते। 'नागि लज्जा'—नग्ना लज्जते। उल्जी (उलस्जी ?) व्रीडे।

'अनिकें घिण'—अनिकेन घृणुते, घृणोति वा। णिजिर् शौ(शौ)चे, ति निरुक्तम्। घृणु दीप्तौ।

'मेघु गाज'—मेघो गर्जति। गर्ज्ज मार्ज्ज शब्दार्थौ।

5 'जालें लागें पालीढांकां हांडी मासु चुड'—ज्वाले लग्ने ज्वालायां वा पालिच्छ(क ?)या धक्कितं भांडिकायां मांसं चुट्टति, चुट्टयति वा। चुट्ट छुट्ट अल्पीभावे; नक्क धक्क पसि नाशने। धक्कितं पिहितमित्यर्थः। पालयति रक्षतीति पालिका पिधानम्। स्वल्पं भांडं भांडिका।

—एवमन्येऽप्यकर्मका ऊह्याः। सपल्लवाश्च प्रयोज्या यथेच्छमिति ॥ छ ॥

ॐ

10 अथ [प० ४३-१] सकर्मका उदाह्रियन्ते। यथा—

'जब पूतु पाउ पखाल, तब पितरन्हु सर्गु देखाल'—यदा पुत्रः पापं क्षालयति, तदा पितॄन् स्वर्गं दर्शयति। क्षल शौचे। पितृभिर्वा।

'जेत जेत परा धनु चोराअ, तेत तेत आपण पूनु हराव'—यावद्यावत् परधनं चोरयति, तावत् तावद् आत्मनः पुन्यं(ण्यं) हारयति। नाश, नाशयति। चुरु स्तेये।

15 'जो परकेंहं बुरुअ चिंत, सो आपणुकेहं तैसें मा(मं ?)त'—यः परस्य कृते विरुद्धं चिन्तयति, स आत्मनः कृते तादृशमेव मन्त्रयते। चिति स्मृत्याम्; मन्त्रि गुप्तभाषणे।

'जेंम जेंम मा पूतुहि दुलाल, तेम तेम दूजणकर हिअ जाल'—यदा यदा—यथा यथा वा माता पुत्रं दुर्लाडयति, तदा तदा—तथा तथा वा दुर्ज्जनस्य हृदये(यं ?) ज्वालयति। लड उपसेवायाम्; ज्वल दीप्तौ।

20 'अहिर गोरू वाग मेलव'—आभीरो गोरूपाणि वर्गे मेलयति। मिल तिल स्निह स्नेहने। डलयोर्विपर्यये तिलस्य [ड ?]—'उतेड'—उत्तेडयति।

'घोड थणवाला न्हात उ(उ)तेड'—घोटकं स्थानपाल[:] स्नान्तमुत्तेडयति।

'वयालिं रूखु उलंड'—वाताली वृक्षमोलंडयति। ओलडि उत्क्षेपे। [प० ४३-२]

'उनाड चूडा सोनार'—उन्नाटयति चूडकं स्वर्णकारः। नट अवस्यन्दने।

25 'पोटल बांध ल्हुसिआर'—बाधयति पोटलकं लुंटाकः। बध संज(य)मने। बध्नाति, बन्ध बन्धने।

'पोटल लै जाण पार'—पोट्टलकं गृहीत्वा गन्तुं पारयति। पॄ पूरणे।

'बलिअ परा धनु जो(चो ?)ड। चोड(र ?) गांठि छोड। कांड अच्छोड। पहारी चोरहि लौडें कूट'—बलवान् परधनमाचोडयति। चौरो ग्रन्थिं चोटयति। कांडमाच्छोडति। 30 प्रहरकी चौरें (चौरान् ?) लगुडेन कुट्टयति। चुट छुट कुट्ट छेदने।

'चूकें मासु चुडाव'—चुकेण मांसं चुट्टयति । चुट्ट चुट्ट अल्पीभावे; हेताविति ।
'माल्ल मालहि मोड'—मल्लो मल्लं मोटयति । मुट संचूर्णने ।
'दुभिषु(खु) आघु घटाव'—दुर्भिक्षो अर्घं घट्टयति । घट चलने हेत्वर्थे । अन्यथा तु अर्घो घट्टति घट्टयति वा दुर्भिक्षे ।
'कुआरु नदी ओहटाव'—आश्विनो नदीमवघट्टयति । हेतौ । अन्यत्र तु अवघट्टति नदी । ५
'कुडुम्बि घरु छाअ'—कुटुम्बी गृहं छादयति ।
'केवट नाव [प० ४४-१] घटाव'—कैवर्त्तो नावं ष(ख)ट्टयति । छद खट्ट संवरणे ।
'केण साट । फाट तुंग । रुअ पींज । कणिक पीस'—क्रय(या)णकं सट्टयति । पाटितं तूंजयति । तूलं पींजयति । कणिकाः पेसयति, पिनष्टि वा । षट्ट तुजि पिजि पिस हिंसादिषु । पिष्लृ संचूर्णने । गोधूमस्य क्षुद्रावयवाः कणिकाः । १०
'नाउ आंग पीच'—नापितो अंगं पिच्चति । पिच्च कुट्टने ।
'गुरु सीसन्ह ताड'—गुरु[:] शिष्यान् ताडयति । तड आघाते ।
'बोलत जेंवत जीभ षां(खां)ड, जमाई आए चाउल्ल कांड'—वदन् जिंवन् जिह्वां खंडयति, भुंजानो वा । यामातर्यावागते (जामातर्यागते ?) तंदुलान् कंडयति । खड खडि कडि मेदे । १५
'सासु मुहुं ढाक । हालि खेतु पांस । कुपूतु कुलु पांस'—श्वश्रू मुखं धक्कयति, धक्कति वा । हालिकः क्षेत्रं पसयति । कुपुत्रस्तु कुलम् । नक्क धक्क पसि नास(श)ने ।
'भंडारी पेई ताल'—भांडागारिकः पेदि(टि ?)कां तालयति । तल प्रतिष्ठायाम् ।
'वरं कन्या तुलव'—वरेण कन्यां तोलयति । तुल उन्माने ।
'वाउ डाल डोलाव'—वातो दालां दोलयति । दुल उत्क्षेपे । २०
'नइ बाढी काच्छ बोल'—नदी वृद्धा कक्षं बोलयति । बुल निमज्जने ।
'गाड तोप'—गर्तं [प० ४४-२] स्तूपयति । स्तूप समुच्छ्राये ।
'गोरवे मनाव'—गौरवितान् मानयति । मान पूजायाम् ।
'तेलि सरिसव पेल । हाथि रूषु(खु) पेल । घोड नाल डेव'—तैलिकः सर्षपान् पेलयति । हस्ती तु वृक्षम् । घोटको नालकं डेवयति । कल पिल डिप क्षेपे । २५
'सूअर घूटु उकुंड । राजा प्रजा पाल'—सू(शू)करः कूटमुत्कुंडति । राजा प्रजां पालयति । कुडि जसि पल रक्षणे । अवकररासौ(शौ) घूटशब्दो लोके ।
'सामिहिं सेवक विनव'—स्वामिनो(नः) सेवको विज्ञपयति । ज्ञप मानुबंधाश्च । स्वार्थे नन्त इत्यर्थः ।
'गाउं चला संजव'—ग्रामं चलितः संयमयति । यमच परिवेषणे । ३०
'बाढणि बाढि दासि कतवार फेड'—वर्द्धन्या मार्जन्या वा वर्द्धयित्वा संहृत्य वा दासी

चेटिका वा कृत्यवारं स्फेटयति । स्फिट्ट बुद्धि (चुचि) हिंसायाम् । कृत्यं=धर्मार्थकामान् वारयति=निषेधयति, कृत्यवारः=अवकरः, अपवित्रत्वात् ।

'सातु पींड' – शक्तून् पिंडयति । पिडि संघाते ।

'लिहा पोंछ' – लिखितमुत्पुन्सयति । पुन्स अभिमर्दने ।

'देउ पूज' – देवं पूजयति । पूज पूजायाम् ।

'राड वलद जोड । सथवैद कान जोड' – रड्डो(ड्डो ?) बलीव[प० ४५-१]र्दान् जोडयति । शस्त्रवैद्यः कर्णम् ।

'घरु चूर हाथि' – गृहं चूर्णयति हस्ती । यु(जु)ड चूर्ण प्रेष(र ?)णे ।

'प्रमेउ प्रपंच' – प्रमेयं प्रपंचयति । पचि विस्तारवचने ।

'नगायरि सूरेहि उत्तेज' – नग्नाचार्यः सू(शू ?)रमुत्तेजयति । तिज निशा[न]ने ।

'गोत्र उत्कीर्त्त' – गोत्रमुत्कीर्त्तयति । कृत संशब्दने ।

'उघट' – उद्घटयति । 'आंगण वाढ' – अंगणं वर्द्धयति ।

'अधिक दारु वडाव' – अधिकं दारु वर्द्धयति ।

'मेघु नदी वढाव' – मेघो नदीं वर्द्धयति । वर्ध च्छेदन-पूरणयोः ।

'आंखीं लुंब' – अक्षिणी लुंबयति ।

'कापडं तूंग' – कर्प्पटं तुंगयति । लुबि तुबि अर्द्दने ।

'तेलें पा मखार' – तैलेन पादौ म्रक्षयति । म्रक्ष म्रक्षणे ।

'देसु लड लुंबड्ड' – देशं लुंटयति लुंटाकः । रुटि लुटि स्तेये ।

'अन्न छर्द' – अन्नं छर्दयति । छर्द वमने ।

'हाथि गुड महाउतु' – हस्तिनं गुंडयति महामात्रः । गुडि वेष्टने । मसना अवगुंडयति ।

'बलाहिर गांउं वाट' – बला(ली?) वीरो ग्रामं वंटयति । वटि विभाजने ।

'दुआर मांड' – द्वारं मंडयति । मडि भूषायाम् ।

'विडरा घोड उलाल' – विद्रुतो घोडक उल्लालयति । बालकः कंदुकं वा ।

'बाल दुलाल' – बालं [प० ४५-२] दुर्लालयते । लल ईप्सायाम् ।

'मुहुं निहाल' – मुखं निभालयते । भल आभंडने ।

'धनु निवेद' – धनं निवेदयते, अर्प्पयतीत्यर्थः ।

'वार्त्ता निवेद' – वार्त्तां निवेदयते, कथयतीत्यर्थः । विद चेतनाख्याननिवासेषु ।

'गुडें खरडि हथोली चाट' – गुडेन लिप्तां हस्ततालिकां चाटयति ।

'पोफल फोड' – पूगफलं स्फोटयति । चट स्फुट भेदे ।

'राजा आज्ञाप' – राजा आज्ञापयति । ज्ञा नियोजने ।

'तिल सोंधें वास' – तिलान् सुगंधेन वासयति । वस स्नेहच्छेदापहरणेषु ।

'मध्यस्थ होइ विचार' – मध्यस्थो भूत्वा विचारयति । चर असंशये ।
'अकत गाउं मुचाव' – आदत्तं ग्रामं मोचयति । मुच प्रमोचने ।
'काठ फाड' – काष्ठं पाटयति । पट पुटीत्यादि ।
'चौकु पूर' – चतुष्कं पूरयति । भ्रंस(सं) वा, रिक्तं वा । पूरि आप्यायने ।
'कहणीं कह' – कथानिकां कथयति । कथ वाच्य(क्य ?) प्रबन्धे ॥ छ ॥
'कन्या बर' – कन्यां वरयति । वर ईप्सायाम् ।
'कवड गण' – कपर्दकान् गणयति । गण संख्याने ।
'धूतु गमासहि अकल' – धूर्तो ग्राम्यं आकलयति । [प० ४६-१] ।
'भल सगुनु भल सूच' – भद्रः शकुनो भद्रं सूचयति । सूच पैशून्ये ।
'अहेडें जांत बखोड' – अ[ा]खेटके गच्छन्तं व्याखोटयति । खोट क्षेपे । खोल क्षेप इति पाठे – अंगं खोलयति ।
'पुरुषहि अनुसील' – पुरुषमनुसी(शी)लयति । शील उपधारणे ।
'चित्रु रच' – चित्रं रचयति । रच प्रतियत्ने ।
'कलि साव' – कलिं कलहं वा सामयति । साम सान्त्व(न्त्व)ने ।
'हरावा गवेस; गा गवेस' – हारितं गवेषयति, गतं वा । गवेष मार्गणे ।
'मधक वथु विभंज' – मध्यकं वस्तु विभाज्यते । भाज पृथक्कर्मणि ।
'चीकण रूष(ख)य' – चिक्कणं रूक्षयति । रूक्ष पारुष्ये ।
'ब्रीहिं उमिस' – ब्रीहि(ही)नुन्मिश्रयति । मिस(श्र) संपर्चने ।
'पाता छेद' – पत्रं छिद्रयति; कर्णं वा । छिद्र कर्णवेधे ।
'उूई (?) आंक' – उल्मुकेनाङ्कयति । अकि लक्षणे ।
'काजु निरूप' – कार्यं निरूपयति । रूप रूपक्रियायाम् ।
'पाता छेद' – पात्रं छेदयति । छेद द्वैधीकरणे ।
'निलजु अपाण वान' – निर्लज्ज आत्मानं वर्णयति । वर्ण वर्ण-क्रियागुणेत्यादि ।
'कालु खप' – कालं क्षपयति । क्षप प्रेरणे ।
'बहुतें अघा' – बहुतरेणाघयति । अघ पाप [प० ४६-२] करणे, अनेकार्थत्वात् । अथवा अघाव, अघावयति । गुड घुक गत्यर्थः ।
'हिंडोल' – आंदोलयति, 'अवहेर' – अवधीरयति; इत्यादयश्च लोकोक्तेरूह्याः ॥ छ ॥
'गांउं जांत पोटलि संजव' – ग्रामं गच्छन् पोट्टलिकां संयोजयति, संयोजति वा । अत्रे-वार्थे युजादिर्विकल्पे नन्तः । पक्षे भ्वादिवत् । अर्थान्तरे तु – 'कान यो(जो)ड' – कर्णं युनक्ति । युजिर् योगे ।
'परिभव(वा) सह' – परिभवं साहयति, सहति वा । षह मर्षणे । चौरादिकेन साहते ।

'जांतं प्रेर' – जा(या)न्तं प्रेरयति, प्रेरति वा। ईर प्रेरणे। अन्यत्र – इर्ते।

'घिउ विलव' – घृतं विलीनयति, विलाप(य?)यति। ली द्रवीकरणे। अन्यत्र – विलीयते, विलिनाति।

'छूति वर्ज' – छुप्तिं वर्जयति, वर्जति वा। वृजी वर्ज्जने। अन्यत्र – वृक्ते, वृणक्ति।

5 'ऋण शेष' – ऋणं शेषयति, शेषति वा। सि(शि)ष असर्वोपयोगे। अन्यत्र – विशिनष्टि।

'आपण काजु विशेश' – आत्मनः कार्यं विशेषयति, विशेषति वा। विपूर्व्वो अतिशये। अन्यत्र – विशिनष्टि।

'पितर तर्प्प' – पितृंस्तर्प्पयति, तर्प्पति वा। तृप प्रीणने। अन्यत्र – तृप्यति, तृप्नोति।

'घर छाअ' – गृहं छादयति, [प० ४७-१] छदति वा। छद अपवारणे। अन्यत्र –

10 छादयत्येव।

'पडिआर खांड माअ' – परिवाके(?) ष(ख)ड्गो माययति, मयति वा। मी गतौ। अन्यत्र – मीनाति, मिमी(मीनी?)ते।

'दूठ हींस' – दुष्टो हिंसयति, हिंसति वा। अन्यत्र – हिनस्ति।

'निधि आसाद' – निधिमासादयति, आसदति वा। प्राप्नोत्यर्थे। आङः सद[:] पद्यर्थे।

15 अन्यत्र – आसीदति।

'परा वस्तु आप' – परस्य वस्तु आपयति, आपति वा। आप्लृ लंभने। अन्यत्र – आप्नोति।

'जेवडि ताण' – युग्वर्त्तिं तानयति, तनति वा। तनु सु(शु)द्धोपतापयोः। अन्यत्र – तनोति।

'लेख वाच' – लेखं वाचयति, वचति वा। वच संदेस(श)ने। अन्यत्र – वक्ति।

'काजु भाव' – कार्यं भावयते, भवते वा। भू प्राप्तावात्मनेपदी। अन्यत्र – भवति।

20 'गौरवे मान' – गौरवितान् मानयति, मानति वा। मान पूजायाम्। अन्यत्र – मीमांसते।

'भांडे मांज' – भांडानि मार्जयति, मार्जति वा। मृजू सौ(शौ)चालंकारयोः। अन्यत्र – मार्ष्टि।

'फुडाव' – स्फुटापयति [स्फुट भेदने]। सत्यापयति। सत्यार्थवेदानामाप्। कारादीनामा-पागममाहुः। कारापयति, वर्णापयति, कथापयतीयादि॥ [प० ४७-२]

25 – एवमादयः स्वार्थे नन्ताः सकर्मका लोकोक्त्यनुगता यथागममन्येऽप्यूह्याः॥ छ॥

ॐ

अथानिनन्ताः सकर्मका यथा –

'मीठ जेवण मांग' – मिष्टं जिवितुं मंगति। अगि मगि लगि – इत्यादि दण्डके, अनेकार्थत्वात्।

'जूठ खा' – उच्छिष्टं खादति। खाद्द भक्षणे।

30 'दूजण सबहि नींद' – दुर्जनः सर्वान् निन्दति। णिदि कुत्सायाम्।

'रहसगल कुआउ लांघ' – रभसाधिकः कूपमपि लंघति । लघि [गतौ ?] कैतवे च ।

'जिणवे किंह सम्यहि उकोड' – वादे जेतुं सभ्यमुत्कोचति । कुच शब्दे ।

'कोहावी लट लोंच' – कोपिता जटां लुंचति । लुंच अपनयने ।

'पाणि ष(ख)परें उलुंच' – पानीयं कर्पेरेणोलुंचति । स एव ।

'यो परहि वांच सो पापु सांच' – यः परं वंचति स पापं संचिनोति । वञ्चु चञ्चु इत्यादि गत्यर्थाः ।

'यो गुरु आंच सो पापु मुंच' – यो गुरुमंचति स पापं मुंचति । वंच्वादिष्वेव [मुञ्चु] । चिञ् चयने । अञ्चु गति-पूजनयोः ।

'घोडे हाथि साज उसज' – घोटकान् हस्तिनः सज्जति, उत्सज्जति । षस्ज गतौ ।

'नाठ खोज' – नष्टं खोजयति=अन्वेषयति । कुज खुज [प० ४८-१] स्तेयकरणे । 10

'कुपुतु कुलु लांछ' – कुपुत्रः कुलं लांछति=कलंकयति । लाछि लक्षणे ।

'भल वांछ' – भद्रं वांछति । वाछि इच्छायाम् ।

'पाम खजुहाव' – पामानं पामा वा खर्जति । खर्ज मार्जने ।

'नव कापडु गांज' – नवं कर्पटं पटं वा गृंजति, गंजति वा । 'मांज' – मृंजति । गज गृजि मृजि मिजि गर्य(र्ज) शब्दार्थाः । 15

'वणिजें धनु अर्ज' – वाणिज्येन धनमर्जति । अर्ज सर्ज अर्जने ।

'दुइ एक जोड' – द्वावेकत्र यौड(ट)ति । यौडृ(टृ) संबंधे ।

'बलिअ दुबलेहिं संकडाव' – बली दुर्बलं संकटति । कटे वर्षावरणयोः ।

'पोलि उलट' – पोलिकां उल्लटति । 'पलट' – अ(?प्र)लटति ।

'प्राज्ञ मूर्ष(र्ख)हि लटाव' – प्राज्ञो मूर्ख लाटयति । 20

'अयाण लट' – अज्ञानो लटति । रट लट परिभाषणे ।

'सण सड' – सणः स(श)टति । 'साड' – सणं सा(शा)टयति । स(श)ट रुजाविस(श)रणगत्यवशा(सा)दनेषु ।

'बहुत एकु वाडति' – बहव एकं वटन्ति । वट चेष्टने ।

'अहेडी सावज उखेड' [प० ४८-२] – आखेटितः श्वापा(पदा)न् उत्खेटति । खिट उत्रासने । 25

'माणिक जड' – माणिक्यं जटति ।

'धूलि झड' – धूलिर्झटति । 'झाड' – धूलिं झाटयति । जट झट संघाते ।

'दयादु दयादहि झंझाड' – दायादो दायादं झंझाटयति=झंझाटं करोतीति नामधातुः ।

'वुरुए उवेड' – विरूपानुद्वेडति । विड आक्रोशे । 30

'बिडउ उपड' – विटप उत्पटति । 'उपाड' – विड(ट)पमुत्पाटयति । पट पटेत्यादि गतौ ।

'पसार समिट' – प्रसारकं संमिटति । 'कापड समेट' – कर्पटं समेटयति । इट गतौ समाभ्याम् ।

5 'धूलि उकुंड' – धूलिमुत्कुंटति' – कुटि वैकल्ये ।

'मुहु मोड' – मुखं मोटति । मुट प्रमर्द्दने ।

'परा अजोड' – परस्याऽऽचोटति । चुट अल्पीभावे ।

'मांसु चूड, चुडाव' – मांसं चोटति, चोटयति ।

'बाल मुंड' – बालान् मुंडति । मुडि खंडने ।

10 'खेतु बांट' – क्षेत्रं बंटति । वटि विभाजने ।

'भंडारु लूस' – भांडागारं लुंटति । रुटि लुटि स्तेये । 'अरोड' आरुंटति ।

'बीज सोनें मढ' – बीजं सुवर्णेन मठति । मठ निवासे ।

'सवतिहि उलोठ' – सपत्नीमुल्लुंठति । कुठि लुठि आलस्ये च ।

'गासु मुंह आड' – [प० ४९-१] ग्रासं मुखे अड्डुति । अड्ड [अ]भियोगे ।

15 'मुहं पहण' – मुखे प्रभणति । भण दंडके गत्यर्थः । अथवा 'पहण' – प्रहन्ति । हन गत्यर्थोऽपि । अथवा 'मुहं घात' – मुखे घातयति । हन्त्यर्थाश्चेति चुरादित्वात् ।

एवं – 'गाउं जणु घात' – ग्रामं जनं घातयति । प्रस्थापयति ।

'झूठेंहिइ सवहि आल' – मिथ्यैव सर्व्वान् आलति । अड उपसेवायाम्, माकि ल-डयोर्विपर्यये ।

20 'दूलह दुलाल' – दुर्लभं दुर्लाटयति । 'गेंदुआ उलाल' – कंदुकमुल्लालयति । लड विलासे । पूर्व्ववत् ।

'अयाणेहें अकल धूतु' – अज्ञानमाकलति धूर्त्तः । कड मदे ।

'चेडी झोंटे धरि काढ' – चे(चे?)टीं जूडे धृत्वा कड्डति । कड्ड कार्कस्ये(श्ये) ।

'धनं गोअ' – धनं गोपायति । गुपू रक्षणे ।

25 'दूजणु सवहि संताव' – दुर्जनः सर्व्वान् संतापयति । हिंसार्थत्वात् स्वार्थे नन्तोऽपि । अन्यत्रार्कस्तपति ।

'गूगुलें धूप' – गुग्गुलेन धूपायति । तप धूप सन्तापे ।

'आपणे आलाप' – आत्मीयानालपति । परल(रप लप)जल्प व्यक्तायां वाचि ।

'पीठि चाप' – पृष्ठं चपति । चप सान्त्वने । हिंसायां तु स्वार्थे नन्तेन – 'गलें चाप' –

30 गले चापयति ।

'गाडं घाति तोप'—गर्ते निक्षिप्य घातित्वा वा [प० ४९-२] तोपति । तुप तुंप प्रभृतयो हिंसार्थाः ।

'चाणा चाव'—चणकान् चर्व्व(र्व)ति, चर्व्वयति वा। हिंसार्थत्वात्। चर्व्व(र्व) चर्व्व(र्व) गतौ।

'आंखि लूब'—अक्षिणी लूंबति । लुबि तुबि अर्दने ।

'अमाइ चूंब'—मामातरं चुंबति । चुबि वक्त्रसंयोगे । मं(मां)मस्यकरणेऽपि लोके । 5

'बूत भण'—विविधप्रकारमुक्तं व्युक्तं भणति ।

'महु वीण'—मधूकानि व्यणति ।

'केणे विकण'—क्रय(या?)णकानि क्षुद्रवस्तूनि विकणति, विक्रीणीते वा ।

'रूअ विअहण'—तूलं विघनति, विधूनोति वा । अण रण वण भण मण कण क्वण ध्वन धन घन शब्दे । 10

'गरुअ तडका कान तोड'—कु(गु)रुकस्ताडंकः कर्णं तोडति । तुड तोडने ।

'रूठ पाहुण वहोड'—रुष्टं प्राहुणकमाहोडति । हुडृ होडृ गतौ ।

'बलिअ दुबलेहि अरोड । दहि विरोल'—बली दुर्बलमारोडति । दधि विरोडति । लश्रुतौ—विलोडति । लोल, लोलति । रोडृ अनादरे ।

'सातु वान, त पुणि सान'—शक्तून(न्) वनति, वर्णयति वा । ततः सनति, सनयति वा । वन षण संभक्तौ । 15

'अनाजु जेंव, पाणि अचम'—अन्नाद्यं जिंवति, पानीयमाचमति । [प० ५०-१] चमु छमु जमु झमु अदने ।

'देवहि नम'—देवं नमति । सादरनमने वंदत्यर्थे । तदभावे, पल्लवो नमति वातेन । णम प्रह्वत्वे शब्दे । 20

'मेहलिहि इसा'—मेहलायै ईर्ष्य(र्ष्य?)ति । इ(ई)र्ष्य ईर्ष्या(र्ष्या)र्थाः ।

'चाणा दल'—चणकान् दलति । 'वैरि उदाल'—वैरीन् उद्दालयति । स्वार्थे नन्तो हिंसात्वात् ।

एवं—'घोड उफाड'—घोटक उत्पा(त्फा)लयति, पृष्ठस्थम् । वलजिफला विस(श)रणे । 'उफड'—उत्फलति । 25

'मूंडु मीड'—मुंडं मीलति । डश्रुतौ मीडति । मील स्मील क्ष्मील निमेषणे ।

एवं—'प्रजा पीड'—प्रजां पीडति । पील प्रतिष्टंभे, हिंसार्थत्वात्, पीडयति वा ।

'बक सहरी नील'—बकः सह(शफ?)रीं नीलति । नील वर्णे, अनेकार्थत्वात् । अथवा—'गिल'—गिलति; 'उगिल'—उद्गिलति । गृ निगरणे । लश्रुतौ ।

'मंत्रें खील'—मंत्रेण कीलति । कील बंधे । 30

'कुटुंबहि अनुकूल'—कुटुंबमनुकूलति । कूल आवरणे ।

'घोड पुलाव' – घोटकं पूलति । पूल संघाते ।
'रूखु(खु) उमूल' – वृक्षमुन्मूलति । मूल प्रतिष्ठायाम् ।
'अहिर गोरू उवेल' – आभीरो गोरूपाण्युद्वेलति ।
'बुरुए उवेड' – विरु(रू)पाण्युद्वेडति । [प० ५०-१] – डश्रुगतौ (डश्रुतौ) ।
5 'जेवडि उकेल' – रज्जुमुत्केलति । युग्वर्ति वा । 'संकेल' – संकेलति । 'पाथर उकेर' – पाषाणमुत्केरति । रश्रुगतौ (रश्रुतौ) ।
'गीवं धरि पेल' – ग्रीवायां धृत्वा काष्ठिकः सेवकं पेलति । 'झूठ फेड' – उच्छिष्टं फेडति । डश्रुतौ । स्फेटयति वा ।
'मांकडि उसल' – मर्कटी उत्सलति । 'न्हात उतेड' – स्नातमुत्तेडति । डश्रुगतौ
10 (डश्रुतौ) । वेलृ चेलृ केलृ पेलृ क्षेलृ वेलृ(ल्ल) पेलृ फेलृ सेलृ खेलृ षल तिल गतौ ।
'थाइँ नाव उखल' – स्थाने नौरुत्स्खलति । खल चलने । अकर्मकोदाहरणं प्रासङ्गिकमत्र ।
'लोग संगल' – लोकः संगलति । 'संगलाव' – संगलयति लोकान् ।
'खडी उगल' – खटिकोद्गलति । 'उगाल' – उद्गालयति, घर्षतीत्यर्थः ।
'कूउ गाल' – कूपमुद्गालयति, खनतीत्यर्थः ।
15 'भातं मांसं लोण घिउ एतवतें कवलें भषा(खा)गि गलगलाव' – भक्तमाष(मांस?)लवण-घृतानि एतावद्भिरेतावद्भिः कवलैः भक्षाग्निर्गलगलयति । कः अग्निरपि । कादग्ने-र्ज्वलन्ति, रक्षन्ति । बल प्राणने । कवला ग्रासाः । यावद्भक्षं तावानग्निर्यस्यासौ भक्षाग्निः । गलः कंठः । गल अदने । गलतीति गलौ । अत्र [प० ५१-१] – गलश्चासौ गलश्च गलगलः । तं करोति । 'तत्करोति, तदाचष्ट' इतीनि रूपम् । एवम-
20 संगता अन्येप्यूह्याः ।
'गावि खे(खे)त चर' – गौः क्षेत्रं चरति । चर गत्यर्थः, अनेकार्थत्वात् खादने ।
'आंग खोल' – अंगं खोलति । 'जांत वखो(खो)ड' – यान्तं व्याखोडति । खोलृ खोडृ(र्ऋ) गतिप्रतीघाते ।
'जुआरहि सउ जिण जुआरु' – द्यूतकारशतं जयति द्यूतकारः । जि जये द्विकर्मकः ।
25 'चूंचीं देइ जिआव' – चूचुकं दत्त्वा जीवयति । चूचुकं स्तनमुखम् । जीव प्राणधारणे ।
'मुअ जीव' – मृतो जीवति ।
'हाड चबा' – अस्थीनि चर्वति, चर्वयति वा; हिंसात्वात् । चर्व अदने ।
'अघाइ जेंव' – अघयित्वा जिम्वति । दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । अघ पापकरणे, अनेकार्थः ।
30 'खेतु राष(ख)' – क्षेत्रं रक्षति । अव रक्ष पालने ।
'आरिसें प्रतिबिंब' – आदर्शे प्रतिबिम्बति । इवि व्याप्तौ ।

'वेद घोष' – वेदं घोषति । घुषिरु विशब्दने ।
'भोजन आकांख' – भोजनमाकांक्षति । काक्षि वाक्षि कांक्षायाम् ।
'आंब चूह' – आम्रं चूषति । चूष पाने ।
'दीने तूस' – दत्ते तूषति । तूष तुष्टौ ।
'चोरु धनु मूस' – चौरो धनं मूषति । मूष स्तेये ।　　5
'तैलें चोपडा निरुख' । तै – [प० ५१-२]

×　　×　　×

[अत्र ५२ अङ्काङ्कितं पत्रं विनष्टं मूलादर्शे]

×　　×　　×

'नै तर' – नदीं तरति । तॄ प्लवन-तरणयोः ।
'गाभिणि चेलिआ पसुअ' – गर्भिणी प्रसवति चेलिकाम् ।
'दुखें सवइ तज' – दुःखेन सर्वं त्यजति । त्यज वयोहानौ ।　　10
'सापु अभागेहि डसि' – सर्पो अभाग्यं दशति । दंश द(दं?)शने ।
'थांभेकर वगाह' – स्तंभस्य दरं गाहते । गाहू विलोडने । स्त्रियां दरी । जलमवगाहते ।
'बुरुअ सवहिं अबाह' – विरूपः सर्वमाबाधते । बाधृ लोटने ।
'गुरु अभिवाद' – गुरुमभिवंदते । वदि अभिवादन-स्तुत्योः ।
'खेत जोत' – क्षेत्रं जोतते । अतृ जुतृ भासने ।　　15
'बलद नाथ' – बलीवर्दं नाथते । नाथृ नाधृ उपतापादिषु ।
'सव लोग सांथ' – सर्वांल्लोकान् श्रन्थते । श्रथि शैथिल्ये ।
'फूलु गांथ' – पुष्पं ग्रन्थते । ग्रथि वकि कौटिल्ये ।
'काज लोच' – कार्यमालोचते । लोकृ लोचृ दर्शने ।
'मृद कोठहि हरडइ विरेक, तेइं सो ताहि साङ्क' – मृदु कोष्ठं हरीतकी विवे(रे)कते　　20
तेन श(स)तां शंकते ।
'बलदहि कडं आंक' – बलीवर्दं कटे अंकते । अकि लक्षणे ।
'घोड वरकाव' – घोटकं वर्कयते । 'वरका' – वर्कते । कुक वृक आदाने । [प० ५१-१]
'अर्थिआ समुदउ लांघ' – अर्थी समुद्रमपि लंघते । अघि रघि गत्याक्षेपे ।
'धहुरी भूज' – धाना भर्य(र्ज)ते । भृजी भर्जने ।　　25
'दार्वि भात अहुंड' – दर्व्या भक्तमाहुण्डते । हुडि पिडि संघाते ।
'गढ़ा सीध हुंत माठ । घटितं सिद्धं सन् मंठते = मसृणं करोति । मठि कठि
शोके ।

'धूडु उकुंड' – कूटमुत्कूंडते । कूटो अवकरराशिः । कुडि दाहे ।
'हाथि मांड' – हस्तिनं मंडते । मडि भूषायाम् ।
'कडि वेढ' – कटिं वेष्टते वस्त्रेण । वेष्ट वेष्टने ।
'भांडु भंडा, अवरहु भंडाव' – भंडो भंडते, अपरमपि भंडते । भडि परिभाषणे ।
'मूंडु मूंड' – मुंडं मुंडते । मुडि मज्जने । 'फल तोड' – फलं तुंडते । तुडि तोडने ।
'छारें मुरुंड' – क्षारेण मुंडते । मुडि भरणे ।
'भीचहि ताड' – भृत्यं तंडते । हिंसार्थत्वात् तंडयते वा । तडि ताडने ।
'चाउलु कांड' – तन्दूलान् कंडते । कडि मदे ।
'जीभ षां(खां)ड' – जिव्हां खंडते । खडि मन्थे ।
'अहोड' – आहोडते । 'वहोड' – व्याहोडते, रुष्टमस्थितम् । हेडृ होडृ अनादरे ।
'भलें निवाड' – भद्राणि निवाडते । वाडृ आप्लाव्ये(व्ये?) ।
'घोड वागं धरि चाल' – घोटकं वल्गायां धृत्वा [प० ५३-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५३-५४ अङ्काङ्कितं पत्रद्वयं विनष्टं मूलादर्शे]

× × ×

व्वर्त्तयति । 'निवट, निवटाव' – निवर्त्तते, निवर्त्तयति । निर्व्वट्ट, निर्व्वट्टाव । निर्व्वर्त्तते, निर्व्वर्त्तयति ।
'अपाण उवट, उवटाव' – आत्मानमुद्वर्त्तते, उद्वर्त्तयति । वृतु वर्त्तने ।
'काजु निलोठ' – कार्यं निर्लोठते । लुठ प्रतीघाते ।
'सभा क्षोभ' – सभां क्षोभते । क्षुभ संचलने । त्रासयति ।
'दक्षिणा संकल्प' – दक्षिणां संकल्पते । 'संकल्पाव' – संकल्पयते । कृपू सामर्थ्ये ।
'ठकुरहि सेवकु ओंलग' – स्थानपूरकं ठकुरं वा सेवको अवलगति । 'ओंलगं लाग' – अवलगने लगति, लग्नो वा । लगे संगे ।
'गाउं जल' – ग्रामो ज्वलति । 'जाल' – ज्वालयति ग्रामं ज्वलयति वा । सोपसर्गो तु प्रज्वलयत्येव । ज्वल दीप्तौ ।
'माहिं सोंअर' – मातुः स्मरति, मातरं वा । 'सोंअराव' – स्मरयति । 'विसराव' विस्मरयति । स्मृ आध्याने मानुबन्धः । चिन्तायां तु – 'कार्यु सोंअर' – कार्यं स्मरति । चिंतति । 'सोंअराव' – स्मारयति, चिन्तयतीत्यर्थः । स्मृ ध्यै चिन्तायाम् ।
'वाघहि डर' – व्याघ्राद्दरति = बिभेति । 'वाघु डराव' – व्याघ्रो दरयति ग्रामम् । 'विडार' – विदरयति । दृ भये मानुबन्धः । अन्यत्र – 'काठु दार' – काष्ठं दारयति । दृ विदारणे । [प० ५६-१]

'गाउं चल'—ग्रामं चलति । 'गाउं बलद चलाव'—ग्रामं बलीवर्द्दं चालयति = गमयति ।
कम्पने तु मानुबन्धः—'हाथु चाल'—हस्तो चालयति । चल कम्पने ।

'वायं रूखु(खु) हाल'—वातेन वृक्षो हलति । हल विलेष(ख)ने । 'हलाव'—हालयति
वृक्षं वातः । 'षे(खे)तु हलाव'—क्षेत्रं हलति ।

'संडासीं चूडा उनाड'—संदंशेन संदिश(°दंशि°?)कया वा चूडकमुन्नडति, उन्नयति वा । 5
नल गन्धे ।

'आंग उबल'—अंगमुद्बलति । बल प्राणने ।

'हाथु संकोड'—हस्तं संकोलति, संकोडति वा । 'उकोल'—उत्कोलति, उष्णं करोति ।
कुल संख्या(°स्त्या ?)ने ।

'रूठ अहोड'—रुष्टमाहोडति, अहोडति वा । हुल हिंसा-संवरणयोः । 10

'कटु सह'—कष्टं सहते । 'सहाव'—साहयति । षह मर्षणे ।

'उद्यान रम'—उद्याने रमते । 'रंवाव'—रमयति, विरमति, विवर्त्तते, निवर्त्तते ।

'कलिहारि अंकोस सवहि'—कलिहारिका सर्व्वानाक्रोशति । क्रुश आह्वाने ।

'याचक निकृष्टहि संकोच—याचको निकृष्टं संकोचति । कुच संपर्चनादौ ।

'साथु बूझ'—सा(शा)स्त्रं बोधति । 'छात्रहि बुझाव'—सा(शा)स्त्रं छात्रं प्रबोधति । बुध 15
अवगमने । [प० ५६-२]

'हिंक'—हिक्कति, हिंक(हिक?)ते वा । वींक इत्यर्थे । हिक्का अव्यक्ते शब्दे ।

'धाव'—धावति । 'धवाव'—अश्वं धावयति, खेदयति वा, अनेकार्थत्वात् ।

'फूलु वीण'—पुष्पं वेणति । वेणृ चिन्तादिषु ।

'गिहथहि मीष(ख) भिषा(खा)रि याच'—गृहस्तं(स्थं) भिक्षां भिक्षुको याचते । डु याचृ 20
याच्ञायाम् । द्विकर्म्मा ।

'पोष(ख)रि ष(ख)ण'—पुष्करिं खनते । 'खणाव'—खानयति । खन अवदारणे ।

'पइसत निकलत गोरु चोरु चिव'—प्रविशन्ति निष्कसन्ति गोरूपाणि चौरश्चीवति ।
चीवृ आदाने ।

'ठोप उचाअ'—स्तूपकमुच्चायते । चायृ पूजा-निशामनयोः । ष्टूप समुच्छ्राये । 25
स्तूप[··········]ना तु स्तूपकः ।

'षा(खा)ट डास, उडास'—ष(ख)ट्वां दासति, उद्दासति । दासृ दाने ।

'सलाई मासु गुह'—स(श)लाकया मांसं गूहति । गूहू संवरणे ।

'कहारु घिअ भार हर'—काहारो घृतं भारं हरति, नयति । द्विकर्म्मा । अन्यत्र तु—
'चोरु धनु हर'—चौरो धनं हरति, हरते वा । हृञ् हरणे । 30

'पाणि भर'—पानीयं भरति दासी । भृञ भरणे । वहति वा, पूरयति वा ।

'अरुधि धर' – अवरुद्धां धरति, स्वीकरोति ।

'माथें धर' – मस्तके धरति, चटापयति । धृञ धारणे ।

'गाउं छेलि ले' – [पृ० ५७–१] ग्राममजां नयति । णीञ प्रापणे । द्विकर्मा । 'पच' – पचति । 'आश्रय' – आश्रयते । 'भज' – भजति । 'रांज' – रजति । 'शप' – शपति ।

5 'यज' – यजति । 'वह' – वहति । द्विकर्मकाः, केचन प्रसिद्धाश्च ।

'विण' – वयति । 'वस' – वसति । 'बोल' – वदति, बोलति वा । एवमन्येऽपि भ्वादौ लोकोक्त्यनुगता ऊह्याः ।

❀

अथादादौ – 'हण' – हन्ति । 'पहण' – प्रहन्ति । हन हिंसा-गत्योः । प्रघातयति वा । स्वार्थे नन्ते ।

10 'देवहि नव' – देवं नौति । णु स्तुतौ । 'स्तव' – स्तौति । ष्टुञ स्तुतौ ।

'गावि पन्हा' – गौः प्रस्नौति । 'पन्हाव' – गां प्रस्नापयति वत्सः । स्नु प्रस्रवने ।

'गांउ जा' – ग्रामं याति ।

'गांग माहि न्हाव' – गंगायां मातरं स्नापयति । 'न्हा' – स्नाति । स्ना सौ(शौ)चे ।

'दक्षिणा ले' – दक्षिणां लाति । रा ला दाने । आदानेऽपि लोके ।

15 'थालां मांज' – स्थालकं मार्ज्जति । मृजु सु(शु)द्धौ ।

'दुःखी रोव' – रोदिति । रुदिर अश्रुविमोचने ।

'परोटा ईसरहि सोआव' – परोटाक ईश्वरं स्वापयति । ञिष्वप शये । 'सोअ' – स्वपिति ।

'गोडं धरि कूकुरु भिंति अमेड' – चरणे धृत्वा श्वानं भित्तावाम्येडयति । ईड स्तुतौ । अभ्याङ्पूर्वः ।

20 'गोहारि घालि सूत जगाव' – [पृ० ५७-२] घूत्कारं कृत्वा सुप्तं जागरयति । जागृ निद्राक्षये । 'जाग' – जागर्ति ।

'अन्याइहि सास' – अन्यायिनं शास्ति, निगृह्णाति, दण्डयति वा ।

'गुरु छात्रहि सास्त्रु सिखाव' – गुरुः शिष्यं शास्त्रमनुशास्ति, शिक्षयति । शासु अनुसि(शि)ष्टौ । शिक्ष विद्योपादाने ।

25 'बाम्हणहिं पीढां बइसार' – ब्राह्मणं पीठे आसयति, उपवेशयति वा । आस उपवेशने । विश प्रवेशने ।

'आच्छ' – आस्ते । 'बैस' – उपविशति । 'पैस घरु' – प्रविशति गृहम् ।

'गुआल गावि दूधु दुह – गोपालो गां दुग्धं दोग्धि । द्विकर्मा । दुह प्रपूरणे ।

'सूआ मणुसें जेउं बोल' – शुको मानुषवद् ब्रूते, ब्रवीति वा । बोलति, बोलयति वा ।

30 निमज्जनार्थेन । ब्रुञ् व्यक्तायां वाचि ।

'तिल हुण' – तिलान् जुहोति । हु दाने ।
'प्रजा पाल' – प्रजां पिपर्ति । पृ पालन-पूरणयोः ।
'वरहि कन्या दे' – वराय कन्यां ददाति । डुदाञ् दाने । दत्ते वा । एवमन्येऽपि अदादि-जुहोत्याद्योर्लोकोक्त्यनुगता धातवः प्रयोज्याः ।

ॐ

अथ दिवादेः – 'फाट सिव' – फाटितं सीव्यति । षिव तन्तुसन्ताने ।
'नटाव बेटीं नचाव' – नर्तको बेट्टिकां नर्तयति । नृती गात्रविक्षेपे । [प० ५८-१]
'नाच' – नृत्यति ।
'वणिएं करें (?) कवडा निखेव' – वणिजो गृहे कपर्दकान् निक्षिप्यति । क्षिप प्रेरणे ।
'मेघु वरिसत तींव' – मेघो वर्षन् तिम्यति । तिमू आर्द्रभावे ।
'भातु रांध' – भक्तं राध्यति । 10
'कटकवाल सव वेसाह' – कटकवा(पा)लो विसाध्यते स०र्वम् । राध साध संसिद्धौ ।
'कान वींध' – कर्णं व्यध्यति । व्यध ताडने ।
'चेलिका पोस' – अपत्यानि पोषयति । 'पुष्ट हो' – पुष्यति । पुष पुष्टौ ।
'भूखें सुखा' – बुभुष्य(क्ष)या शुष्यति । 'सुखव' – शोषयति । शुष शोषणे ।
'पराकिअ दूस' – परकृतं दुष्यति । दुष वैकृत्ये । 15
'ऊवें पसीज' – ऊष्मणा प्रस्विद्यति ।
'आंग सेकि पसिजाव' – अंगं सेकित्वा प्रस्वेदयति । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।
'दिवु देई सूझाव – दिव्यं दत्त्वा सो(शो)धयति । 'सूझ' – शुध्यति । शुध शौचे ।
'छाटेंहि रसोइ सीझ' – झटिति रसवतीं साधयति । 'सीझ' सिध्यति । षिधु संराद्धौ ।
'तेइं देउ पितरु तर्प्प' – तया देवान् पितॄंस्तर्पयति । 'तृप्त हो' – तृप्यति । तृप प्रीणने । 20
'विभउ नीचहि दापव' – विभवो नीचं दर्प्पयति । 'मोह' – मोहयति । 'तेइं दर्प्प' – तेन हेतुना तया वा दृप्यति ।
'मोहिअ' – मुह्यति । दृप ह[र्षण-मोहनयोः ।] – [प० ५८-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५९-६० अङ्काङ्कितं पत्रयुग्मं प्रणष्टं मूलादर्शे ।]

× × ×

'पुणि उगिल' – उद्गिलति । गृ निगरणे । 25
'सेलु उजुआर' – सेलमुज्ज(ज्ज)यति । 'उजुअ' – उज्ज(ज्ज)ति । उजु(ज्ज) आर्जवे ।
'कंगि गूंफ' – कव्यां गुंफति । गुफ गुंफ.........कृत्वा विधति । विध विधाने ।
'गअवाल तिथिआतिन्ह जुड' – गयापालस्तीर्थयात्रिकान् जुडति । जुड शुन गतौ ।
'बोड्ढ बुण' – ....[।]

'देवहर पूछ गुरुहिं' – देवगृहं पृच्छति गुरुम् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । द्विकर्म्मा ।
'पुणि पुणि सवै सृज' – पुनः पुनः सर्व्वं सृजति । सृज विसर्गे ।
'झूठ छुअ' – उच्छिष्टं छुपति, स्पृशति वा । छुप स्पृश संस्पर्शे ।
'गुणआणि पइस' – गुणतानिकां प्रविस(श)ति । 'कटकं अवास' – कटके निविशते ।
5 'खांत उविस' – खाद्यमानमुद्दिशति । विश प्रवेशने ।
'माथें करोअ' – मस्तकं कुरति, कोरयति वा । 'परेव गुर' – पारावतः कुरति । कुर शब्दे ।
'काजु विमरस' – कार्यं विमृशति । मृश आमर्शने ।
'पाउ मुर' – पादो मुरति । मुर संवेष्टने ।
'मुंडु नहें करोव' – मुण्डं नखैः कुरति । कुर विलेखने ।
10 'सोअंत घोर' – शयानो घुरति । घुर भीमार्थ [प० ६१-१]-शब्दयोः ।
'भल ईच्छ' – भद्रमिच्छति । इषु इच्छायाम् ।
'संविरा कापडु उकिल' – मु(उ)त्किलति । 'उकेल' – उत्केलयति । 'संकेल' – संकेलयति । किल श्वैत्य-क्रीडनयोः ।
'गाउं चल' – ग्रामं चलति । 'कउआ उचल' – काकः उच्चलति । चल विलसने ।
15 'गोरू उवेल' – गोरूपाण्युद्वेलयति । 'उविड' – उद्विलति । बिल भेदने ।
'अपणीं जातिं मिल' – आत्मीयजातौ मिलति । मिल स्ले(श्ले)षणे ।
'पुतलीं षे(खे)लाव' – पुत्रिकाभिः खेलयति । 'खेल' – खिलति । खिल खेलने ।
'पोथी लिह' – पुस्तकं लिखति । लिख लेखने ।
'हाथ संकोड' – हस्तं संकोटयति । 'संकुड' – संकुटति । कुट कौटिल्ये ।
20 'दुइ एकं लाइ संपुड' – द्वावपि एकत्र लागयित्वा संपुटति ।
'जाडें सलुह' – जाड्येन संलुठति ।
'पाणिं वरिसें विडवा उलुह' – पानीये वृष्टे विटप उलठति । पुट लुट संस्ले(श्ले)षे ।
'अर्थी गृहस्थहि संकोच' – अर्थी गृहस्थं संकोचति । 'संकुड' – संकुचति । कुच संकोचने ।
25 'आपण विढवा धनु वेच' – आत्मविधत्तं धनं व्यचति । अर्थि(र्जि)तं वा । व्यच व्याजीकरणे ।
'हाथि गुड' – हस्तिनं गुडति । गुड रक्षायाम् । 'चडई चारा चुण' – [प० ६१-२]

× × ×

[इतोऽग्रे पुस्तिका त्रुटिता – अतोऽपूर्णोऽयं ग्रन्थः ।]

ॐ

परिशिष्टानि

१. ग्रन्थस्य मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

२. व्याख्यागत-उद्धृतश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

२. व्याख्यागत-विशिष्टनाम्नामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

४. अपभ्रंश शब्दसूचि

करवें किंह-कर्तुम् ११-२१
करसि - करोषि १६-६, २०-५, २०-१६; (अ) करोः, (मा) स्म कार्षीः १०-११
करहु - कुर्व्वः १६-८; कुर्म्मः १६-८; कुरुथः १६-६; कुरुथ १६-७
कराविअ - कार्यते २१-१६
कराविह - कारयिष्यति २१-१८
करांवित - कार्यमाणम् २१-१६
करि - कृत्वा १५-४, २०-१८
करि करि - कारं कारम् ११-१६
करिह (भाविनि काले) ८-२२; करिष्यति २१-१२; करिष्यति, कर्त्ता, क्रियात् ९-२०
करिहसि - करिष्यसि २०-१३
करिं - कृतासु १०-१५
करु - कुरु ९-३०
करें - कृते १५-१; गृहे ५१-८
करोअ - कुरति, कोरयति वा ५२-६
करोव - कुरति ५२-९
कलाव - कलापम् १२-६
कलिहारि - कलिहारिका ४९-१३
कवडा - कपर्द्दकान् ५१-८
कवण - कः १९-३०, २१-१४; कतमः १९-२७, १९-३१
कवण काजे - कस्मै
कस - किदृशः ३२-१
कहार - कहारौ, काहारा वा २१-२९
कहारु - काहारः ४९-२९
कंणि - कण्याम् ५१-२७
कंडुआव - कंडूयते ७-१४
कंरोव - कोरयति ७-१४
का - कस्य १५-१
काकरें - कस्य २७-१०, २९-६, ३०-५
का किह - कस्मै २८-२
का किहं - कस्मै २६-२८, २८-२
का किह - कस्मै २७-७, २९-१, ३१-२
का किंहं - कस्मै ३०-१, ३२-१
काजु - कार्यम् ५२-७
काठहू - काष्ठैः १३-२१
काती - कुतः २८-८
कान - कर्णम् ५१-१२
काने - कर्णेन, कर्णाभ्यां वा ३-२८
कापडी - कार्पटिकः ५-२५
कापडु - कर्पट ५२-१२
का पास - कुतः २६-२९, २७-८, २८-२, २९-२, ३०-१
का पासु - कुतः ३१-२
कामं - कामयते ७-४
कालिदास - कालिदासः १०-१७
कालें - कालेन २३-१६
काह - के १९-२४, कानि १९-२५; किम् १९-२३, २०-३, २१-२६; २६-२४, २७-४, २८-२७, २९-१, ३०-१, ३१-२, ३२-१
काहा - कुत्र २७-९
काहां - किम् २२-१; कुत्र २६-३०, २८-३, २९-४, ३१-२; कस्मिन् ३२-२
काहां हुंत - कस्मात् २३-१५, कुतः २३-१६
काहि - कस्मै २२-२७
काहितौ - कस्मात् ३२-२
काहे - केन ३२-१
काहें - केन २२-९, २३-२७, २७-६, २८-२९, २९-१, ३०-१, ३१-२; कया २२-११
कांध - स्कन्धे ६-२१
कांबल - कम्बलम् ५-१५
कांही - कुत्र ३०-३
किअ - अकारि २०-१०
किपसि (गते काले) ८-२१ अकरोत्, अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् ९-९; कृतः, कृतवान्, चकृवान्, चक्राणः, कृतवती, चकुषी, चक्राणा १२-५
किपं - कृत° २१-२६
किछु - किञ्चित् १५-५
किरात - किरातः १०-१७
किंह - कृते १४-३०, १५-१
कीज - क्रियते ५-४, १५-५, २७-४
कीजए - क्रियते २०-३
कीजत - क्रियमाणम् २०-७
कीज हो - क्रियते २०-२०
कूकुरु - श्वानम् ५७-१८
के - के २१-२१
केइ - केन २७-४
केइं - कः २१-६; केन २१-३, २१-९
केई - कः २१-१७; केन ३०-२४
केत्तौ - कियन्तः १०-१७
केहुं - केन १५-६

दुई–द्वे १५–२९
दुइ–द्वे १५–२१, १६–१; द्वौ, द्वे १५–२८; द्वौ १६–५, ५२–२०
दुह–दोग्धि ५–१४, ५०–२८
दुहाव–दोहयति १३–२७
दुःखी ५०–१६
दू–द्वे १९–२१
दूकर–द्वयोः १६–१९
दूधु–दुग्धम् १३–२७, ५८–२८
दुधु–दुग्धम् ५०–२८
दूस–दुष्यति ६१–१५
दूं–द्वाभ्याम् ७–१३
दे–ददाति ६–१७, ११–२४, १४–१९, १६–२५, ५१–३
देइ–दत्त्वा ६–२३, ११–११, २३–१८
देई–दत्त्वा ५१–१८
देउ–देवः ९–१५; देवम् ११–११, २२–९; देवान् ५१–२०; देवस्य १२–१
देख–वीक्षते ६–२; पश्यति ८–२८; द्रष्टा, दर्शकः १२–१
देखउ–पश्येत् पश्यतु वा १०–३
देखत–वीक्षमाणः ६–६
देखव–द्रष्टव्यम्, दर्शनीयं दृश्यं वा १२–१७
देखि देखि–दर्शं दर्शम् ११–१७
देवदत्त–देवदत्तः ९–२०, ९–२७
देवलु–देवकुलम् २१–१६
देवस–दिवसान् ९–२६
देवहर–देवगृहम् ५२–१
देवहि–देवम् ५०–१०
देवि–देया २२–२७

ध

धणु–धनम् १४–२०
धन–धनैः ९–२७
धनु–धनम् ४९–३०, ५२–२५
धमु–धर्मम् ११–३
धर–धरति, ५–२१, ६–२१; धरति स्वीकरोति, धरति चटापयति ५०–२; धारयते १४–२०
धरव–धर्तव्यः २२–४
धरि–धृत्वा ६–२२, ५०–१८
धरिहंति–नियोक्ष्यन्ति २२–३
धमु–धर्मः ५–४, ५–२३, १२–१७; धर्मम् १०–३, ११–२१, १२–१०
धर्म्में–धर्म्मेण ५–२५; धर्म्में ५–२४
धवाव–धावयति, खेदयति वा ४९–१८
धाअ–ध्यायति ८–१
धाए–ध्यायति २२–९
धाव–धावति ७–१९, ४२–१८
धायन्त–ध्यायन् ८–२
धोती परिहें–परिहितधौतवस्त्रः ३१–२८

न

न–न १०–१०
नअन किपसि–अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् ९–११
नइ–नदीम् २२–१०
नचाव–नर्तयति ५१–६
नटाव–नर्तकः ५१–६
नदीकर–नद्याः १५–२५
नपुंसक–नपुंसकम् १५–२०
नव–नौति ५०–१०
नहें–नखैः ५२–९
नाकें–नासिकया ६–१३
नाच–नृत्यति ५१–७
निपसि–अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् ९–११
निकलत–निष्कसन्ति ४९–२३
निकृष्टहि–निकृष्टम् ४९–१४
निखेव–निक्षिप्यति ५१–८
निर्गुणु–निर्गुणः १०–८
निवंतेसु–निमन्त्रयिष्यसि १६–२३
निहाल–निभालयते ६–४
नीचहि–नीचम् ५१–२१
न्हा–स्नाति ५०–१३
न्हाए–स्नाते ५–२३
न्हाव–स्नापयति ५०–१

प

पअ–पचति ५०–३
पअउं–पचामि २०–६
पअठ–प्रवर्तितः ५–२५
पअन्त–पचन् २१–२८; पचता २०–२७
पइ–पक्त्वा २०–२०
पइअ–पच्यते २०–२९
पइस–प्रविशति ५२–४

संकोड–संकोलति, ४९–८; संकोडति, संकोटयति ५२–१९
संजव–संयमयति ११–२२
संडासीं–संदंशेन संदंशिकया वा ४९–३५
संचिरा– ५२–१२
संपाडति–संपादयति, संपादयन्ति २१–२९
संपुड–संपुटलि ५२–२०
संभास–संभाषते ७–५
संभासत–संभाषमाणः ७–६
संसारु–संसारम् १०–३
सास–शास्ति, निगृह्णाति, दण्डयति वा ५०–२२
साखु–शास्त्रम् ४९–१५, ५०–२३
सांकरे–शर्कराः २१–३१
सिखाव–अनुशास्ति, शिक्षयति ५०–२३
सिव–सीव्यति ५१–५
सिंह–[शिंघ] ति ८–२८
सिंहासण–सिंहासने १४–२४
सीझ–सिध्यति ५१–१९; साधयति ५१–१९
सु–सो १२–२८; सुष्ठु १५–२५
सुआर–सूपकारः १३–२१
सुआरे–सूपकारः २१–२६
सुकिलि–शुक्लाम् १६–२२
सुखव–शोषयति ५१–१४
सुखा–शुष्यति ५१–१४
सुखि–सुखी ११–१३
सुण–शृणोति ८–२८; शृणोति आकर्णयति वा ६–२८
सुंघ–सिंह (शिंघ०)ति ९–१
सूआ–शूकः ५०–२९
सूझ–शुध्यति ५१–१८
सूझाव–शोधयति ५१–१८
सूत–सुप्तम् ५०–२०
सूंघ–सिंघति ६–११
सूंघत–सिंघन् ६–११
सूंवति–श्रूयन्ते स्म, शुश्रुविरे वा १०–१६
सृज–सृजति ५२–२
सेकि–सेकित्वा ५१–१७
सेजं–शय्यायाम् ६–१९
सेलु–सेल्लम् ५१–२६
सेंडे–सक्थः २१–३१
सो–सः १०–८, सा १०–७; सः, सा, तद् १६–३
सोअ–शेते ८–२८; स्वपिति १५–२०, ५०–१७; स्वपिति, शेते २१–२
सोअन्त–स्वपन्, शयानो वा २१–३; शयानः ५२–१०
सोआव–स्वापयति ५०–१७
सोनें–सुवर्णम् १६–२५
सोविअ–सुप्यते, शय्यते वा २१–४
सोह–शोभते १५–२५
सोंअर–स्मरति ८–१
सोंअरि सोंअरि–स्मारं स्मारम् ११–१९
सौ–सः १४–२९
स्तव–स्तौति ५०–१०
स्थानकर–तिष्ठति ८–२७
स्थालि–स्थाल्याम् १३–२१

ह

हउं–अहम् ९–२८, ९–२९, २२–५
हकार–अकारयति ७–८
हग–हदने ७–२२
हगत–हदमानः ७–२२
हण–हन्ति ५०–८
हर–हरति, नयति ४९–२९; हरति, हरते ४९–३०
हलाव–हलति ४९–४; हालयति ४९–३
हंसिएं–दात्रेण १३–२२, १५–४
हाकु–अभ्याज १६–२२
हाथ–हस्तम् ५२–१९
हाथं–हस्ते ७–१३
हाथि–हस्तिनम् ५२–२७
हाथु–हस्तः ४९–२; हस्तम् ४९–८
हाथें–हस्तेन, हस्ताभ्यां वा ६–१४, ७–१२; हस्ताभ्याम् ७–१३
हाल–हलति ४९–३
हिंक–हिक्कति, हिक्कते वा ४९–१७
हुण–जुहोति ५१–१
हो–भवति ५–२४, १०–९; [अ] भवत् १०–७
होइ–भविष्यति २१–१८
होउ–भवतु, भूयाद् वा ९–२८, १०–४; भूयते १२–२८
होंते (ता?)–अभविष्यत् ९–१५
हौं–अहम् १६–७, १९–३१, २१–१२
ह्नाइ–स्नात्वा ११–११